

КАЗАН УТЛАРЫ

ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ
ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ

1922 ЕЛНЫҢ МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

Бу санда

Баш мөхәррир сүзе: Рөстәм ГАЛИУЛЛИН. Сынмабыз, сынатмабыз!	3
ШИГЬРИЯТ ҺӘМ ЧӨЧМӨ ӘСЭРЛӘР	
Салават РӘХМӘТУЛЛА. Жырлар туса, һаваларга ашам. <i>Шигъри эссе</i>	4
Рафис КОРБАН. Әхмәров. <i>Роман-хроника</i>	9
Рифә РАХМАН. Кояш үзе гашыйк булсын әле! <i>Шигърьләр</i>	54
Сәгыйть ЛАШМАНЧЫ. Биектәге козгын. <i>Эссе</i>	59
Ибраһим БИЕКТАУЛЫ. Яралтылыш. <i>Поэма</i>	83
Равилә ШӘЙДУЛЛИНА-МУРАТ. Карт шомырт хатирәсе. <i>Роман</i>	87
ЯҢА ИСЕМНӘР	
Ильяс БАҺАУОВ. Фәрештә бәхете. <i>Хикәя</i>	141
Жәһәт тәнкыйть: сәхифәне Дания ЗАҖИДУЛЛИНА алып бара.	146
ШӘЕХЗАДӘ БАБИЧНЫҢ ТУУЫНА 125 ЕЛ	
Рәдиф ГАТАШ. Күңелләрдә Бабич һәйкәле.	148
Шәехзадә БАБИЧ. Хөррият бүләге. <i>Шигърь</i>	149
НӘКЫЙ ИСӘНБӘТНЕҢ ТУУЫНА 120 ЕЛ	
Миләүшә ХӘБЕТДИНОВА. «Чорлар рухание».	150
Фотоархив: Нәкый Исәнбәтнең тормыш мизгелләре.	161
ЮБИЛЕЙЛАР	
Рамил ХАННАНОВ. «Хатипов жөмләсе кебек ул!» (<i>Фәрит Хатиповка 90 яшь</i>).	163
ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МИЛЛИ КИТАПХАНӘСЕНӘ – 155 ЕЛ	
Разил ВӘЛИЕВ. Илаһи утрау.	169
СӘНГАТЬ	
Нәкыя ГЫЙЛӘЖЕВА. «Өч аршын жир» – Аязның жан авазы... ..	174
ТУКАЙ ҺӘМ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ	
Рифә РАХМАН. «Менә шуны гына аңлау кирәк...»	179
«Кызыл кара белән»: сәхифәне Рамил ХАННАНОВ алып бара.	181
Замандашыбыз: Айсылу ИМАМИЕВА. Гаделлек белән сәүдә ит, житезлек белән файда ит! <i>Очерк</i>	184
Шаян сәхифә: Уены-чыны бергә.	187
«Казан утлары» архивыннан.	172
Ижтимагий-мәдәни тормышыбыздан.	189

**БАШ МӨХӘРРИР –
Рөстәм Госман улы
ГАЛИУЛЛИН**

ИДАРӘ:

**Ирада Әюпова
Разил Вәлиев
Рәдиф Гаташ
Искәндәр Гыйләжәв
Ринат Закиров
Айрат Зарипов
Дания Заһидуллина
Илгиз Зәйниев
Илфак Ибраһимов
Зиннур Мансуров
Ким Миңнуллин
Газинур Морат
Рүзәл Мөхәммәтшин
Данил Салихов
Айдар Сәлимгәрәев
Равил Фәйзуллин
Илсур Һадиуллин
Ленар Шәех**

Баш мөхәррир урынбасары: Вакыйф Нуриев.

Жаваплы сәркатип: Ландыш Әбүдәрова.

**Бүлек мөхәррирләре: Фәнил Гыйләжәв, Фирүзә Җамалетдинова,
Айсылу Имамиева, Камил Кәримов.**

Мөхәррирләр: Лилия Вагыйзова, Лилия Гатауллина, Элеонора Җамалиева.

Сайт мөхәррире: Рәзилә Хәйретдинова.

Исәп-хисап бүлеге: Эльвира Мөдәррисова (өлкән бухгалтер).

Машина йөртүче: Наил Кадыйров.

✉: Редакция адресы: 420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

☎: Баш мөхәррир – 222-05-50 (өст. 1618).

Кабул итү бүлмәсе – 222-09-83 (өст. 1617).

Баш мөхәррир урынбасары – 222-09-83 (өст. 1612).

Шигърият, сәнгать һәм хатлар бүлеге – 222-09-83 (өст. 1616).

Исәп-хисап бүлеге – 222-09-80 (өст. 1266), касса – 222-09-84 (өст. 1874).

Сайт: kazanutlary.ru; электрон почта: kazanutlari@yandex.ru

★ Авторлар фикере редакция фикере белән туры килмәскә мөмкин.

★ Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләнми һәм кире кайтарылмый.

★ Басмаханә гаебе белән киткән житешсезлекләр өчен редакция җавап бирми, брак журналларны алыштыру мөмкинлеге юк. Алар хақында 519-44-61 телефоны белән басмаханәнең техник контроль бүлегенә хәбәр итәргә кирәк.

III Гамәлгә куючы – «ТАТМЕДИА» акционерлык җәмгыяте.

Нәшер итүче – «ТАТМЕДИА» акционерлык җәмгыяте.

Нәшер итүче адресы: 420097, Казан, Академия урамы, 2.

Журнал редакциянең компьютер үзәгендә җыелды һәм битләргә салынды. Айга бер тапкыр чыга.

Басарга кул куелды 27.12.2019, график буенча 27.12.2019, басылып чыгу вакыты 17.01.2020.

Офсет ысулы белән басыла. Кәгазь форматы 70x108¹/₁₆.

Нәшер-хисап табагы 14,2. Басма табак 12 (16,8). Заказ А-0004. Тираж 4057.

Журнал Элемтә, мәгълүмати технологияләр һәм гаммәви коммуникацияләргә күзәтү буенча федераль хезмәтнең Татарстан Республикасы идарәсендә 2011 елның 23 мартында теркәлдә.

Теркәлү таныклыгы ПИ № ФС77-44362.

Индекслар: 73210 (Татарстаннан читтә яшәүче физик затлар өчен), П2365 (Татарстанда яшәүче физик затлар өчен), 16262 (Татарстаннан читтәге юридик затлар өчен), П2368 (Татарстандагы юридик затлар өчен). Бәясә ирекле.

Республика матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр агентлыгы ярдәме белән чыгарыла.

«ТАТМЕДИА» АҖ филиалы «Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексында басылды.

420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

12+

СЫНМАБЫЗ, СЫНАТМАБЫЗ!

Яңа елга зур өметләр баглап, кайсы шагыйрь генә ак теләкле шигырь юллары тудырмаган?! Яңа ел – Вакыт галижәнапларын болай бүлгәләү шартлы булса да – чуарланган кәгазь битен читкә куеп, чистасына – агына күчүгә, яңа китапны кулга алуға, ап-ак карға беренче эз салуға тиң бит ул!

Һәр алдагысы кебек үк, 2020 елга да шатлык-куанычларның, яңа табышларның күбрәк буласына, кайгы-борчуларның, югалтуларның урап узасына ышанып, аяк бастык. Бу ел – республикабыз, бигрәк тә халкыбыз өчен нәүбәттәге зур сыналу елы. ТАССР төзелүгә 100 ел, Бөек Жинүгә 75 ел тулу унаеннан илкүләм мөһим чараларны тиешле дәрәжәдә уздыру таләп ителсә, милләт тормышында, аеруча республикадан читтә яшәүче татарларны күздә тотканда, халык санын исәпкә алу төп мәсьәләләрнең берсе булып тора. Татарстанда да татар мохитен тормышның һәр өлкәсендә саклап калу өчен көрәш барганда, чит өлкәләрдәге милләттәшләрбезгә яңа буынны милли кыйблага тугры итеп үстерү икеләтә кыен. Без милли асылыбызны дөнья алдында горур рәвештә белдерергә тиешбез. Юкса күреп торабыз бит: татар дигән бөек халыкны төрле кавемнәргә парча-парча бүлгәләргә омтылучылар да шактый. Әлбәттә, татар язучылары милли үзанны уяту жәһәтеннән һәрдаим тырыша. Ләкин нәтижәләр халык санын исәпкә алганда күренәчәк. Тик ята торган вакыт түгел! «Казан утлары» журналы редакциясе хезмәткәрләре үзләре генә дә 2019 елда берничә мәртәбә Башкортстан Республикасына, ике тапкыр Пермь краена һәм Оренбург өлкәсенә, Ульяновск, Мордовия өлкәләренә әдәбият сөючеләр белән очрашуларга барды. 2020 елда да андый сәфәрләрбез күп булып, төрле төбәкләрдәге укучыларыбызны куандырырбыз, шунда яшәп ижат итүче авторларыбызны зурларбыз, жанисәп барышында милли бергәлекне, җаваплылыкны тоеп эш итәрбез, дип ышанам.

«Казан утлары» май аенда 98нче язын каршылый. Журнал нәшер ителә башлавының беренче көннән үк милләтбезнең көзгесә кебек ул: яшәшебезнең һәр өлкәсә шагыйрьләрбезнең – шигырь, поэмаларында, прозаикларыбызның – роман, повесть, хикәяләрендә, драматургларыбызның – пьесаларында, публицист, тәнкыйтьчеләрбезнең – мәкаләләрендә чагылыш таба. Әлегә эсәрләрдән чыгып кына да, халкыбыз язмышының үткәнә бәя бирергә, бүгенгә хәлен чамаларга, киләчәген фараз кылырга мөмкин. Бүгенге шартларда, әдәбият тарихына якты исемнәрен калдырган өлкән буын әдипләрбез бер-бер артлы арабыздан киткәндә, телебезнең бар нечкәлеген тоеп, милли тарихыбызның олылыгын аңлап ижат иткән язучыларыбызның сафы сирәгәйгәндә һәм әдәбият майданына яшә талант ияләре елдан-ел азрак аяк басканда, журналыбыз өчен һәр автор кадерле. «Казан утлары» журналында соңгы елларда яңа исемнәрен күбрәк урын алуы, яшьләргә майданның кинрәк бирелүе, төрле әдәби конкурсларның даими оештырылуы – әдәби процессны хәлдән килгәнчә жанландырырга омтылудан килә. Һәрхәлдә, редакция яңа елда да үзенә йөкләнгән җаваплы вазифаны намус белән башкарып, автор белән укучы арасындагы арадашчы ролен тиешле дәрәжәдә үтәргә тырышачак.

...Сынаулар халкыбыз өчен ят күренеш түгел, без гел сыналабыз. Моңарчы милли гамь безне берләштереп, саклап торды, зыялыларыбыз, язучыларыбыз аны халык күнеленә сәңдерүне тормыш максаты итте. Иң мөһиме – энә шул бергәлек хисен жуймыйча, бер-беребезнең кадерен, кирәклеген тоеп, сыналуларда сынатмыйча, сыгылсак та сынмыйча, һәркайсыбызның уңышына сөенеп яшик!

Яңа елның тәүге санында һәммәбезгә дә шуны теләм!

Салават
Рәхмәтулла

ЖЫРЛАР ТУСА, ҺАВАЛАРГА АШАМ

Чит калада

ШИГЪРИ ЭССЕ

Чит калада йөрөп ятам:
Урамнар – матур, иркен.
Тик... беркемне белмим монда,
Мине дә белми беркем.

Таныш юк, иптәш юк, дус юк,
Дошман да юк – күңелсез:
Тормыш монда минем өчен
Давылсыз... Яңгыр-жилсез...

Сагынып көткәне дә – юк,
Юк жанга тиюче дә.
Юк...
Юк тешләр кайраучы да,
Гайбәтләр өюче дә...

Күпме эшем калды... Монда
Бер эш юк ике кулга.
(«Выговор» алырга булган –
Чыкмаска булган юлга...)

Кояшы да башкачарак,
Ае да башкачарак.
Башкачарак... Башкачарак –
Һичнәрсә юк.
Юк һичнәрсә
Стәрлетамакчарак.

Салават РӘХМӘТУЛЛА (1942) – шагыйрь; «Әйтелмәгән әйтер сүзләрем», «Яңгыр, яу, яу!», «Сандугачым, әйт үземә...» һ.б. китаплар авторы. Башкортстанның Стәрлетамак районында яши.

Сулар һавасы бүтән бит,
Эчәр сулары бүтән.
Тиздән... тиздән бу калада
Дивана булып бетәм...

Эх! Самолёт таныш миңа
Һавада юллар салган:
Стәрледә аңа –
Аңа! –
Бар куллар болгап калган.

Канатыңа ал, самолёт,
(Калсам – югалам монда).
«Мөһим командировкада
Шигырьләр язып йөргән...» дип,
«Выговор» бирсеннәр әйдә
Стәрлетамагымда...

Туган якта – кояш...

Кала урамына яңгыр коя,
Асфальтларның тетә тетмәсен.
Эшләпәмне болгап кычкырдым бер:
– Туган якны урап үтмә син!
...Туган якта – кояш, монда – коя:
Сулар таша урам-улактан.
Аякларым – ташта, күзләр – күктә,
Керфекләрем... яңгыр чылаткан...

*Корал эшли, ир мактана.
Мәкаль.*

Өстәлемнән каләмемне алып:
Эш коралым, диеп уйландым.
...Каләмемне өстәлемә ташлап:
«Эшлә!» – дигән булып кыландым.
Өстәлемдә – каләм, ак кәгазьдә
Ярты юл да шигырь күренми.
Ижат өчен йөрәк кушу кирәк,
Баш эшләтү кирәк иренми!

Жиде миллиард кеше сыйган Жиргә
Йөзәрлэгән патша сыялмый:
Сугыш...
Сугыш...
Сугыш...
Сугыш...
Сугыш...
Йөзәрлэгән патшаны да
Жирдә
Жиде миллиард кеше тыялмый?..

Сөю

Син булмасаң, Жирдә таңнар
 Сызылып атмас иде;
 Жылы якка киткән кошлар
 Әйләнәп кайтмас иде.
 Умырзая, бозны тишәп,
 Кояшка бакмас иде;
 Елгалар, диңгезләр эзләп,
 Ургылып акмас иде.

Шатлыклар – булмас, жаннарны
 Кайгылар кисмәс иде.
 Мәңге яшел карагайлар
 Тайгада үсмәс иде.

Мәңге кояш тирәсендә
 Әйләнмәс иде Жир дә.
 Дөньяларда чәчләр чәчкә
 Бәйләнмәс иде бер дә.

Син булмасаң сагышлардан
 Йөрәкләр янмас иде...
 Булмасаң... тууларның да
 Кирәге калмас иде!

(Елмаеп-көлеп кенә)

...Барыбер аерылабыз:
 Моңы мин дә,
 Хәтта син дә күптән беләсең.
 Ләкин син дә, хәтта мин дә белмим
 Нәкъ «шул көннең» кайчан киләсен.

Ярты көн дә тормас идең – белсән,
 Тормас идем – белсәм, бер көн дә.
 Тик... барыбер аерылабыз,
 Кайчан? –
 Жирдә моңы белми беркем дә!

Моңы бары Аллаһ кына белә,
 (Ул – күктә, иң биек каттадыр).
 Белдерергә... безнең түземлекнең
 Беткән көнен көтеп ятадыр.

Ничә еллар?!

«Китәм!» – дидең...
 Шул бер сүзең синен
 Ничә еллар төшә желеккә:
 Ничә еллар Жырга табынам мин,
 Син табындың шәхси милеккә.

Булмастайны булдырасың килде,
Булганнары һаман аз сыман:
«Кешеләрнең...» дидең...
Кешеләрнең
Үрдәге дә булды каз сыман.

Жырлар туса, ғаваларга ашам,
Кош юлына менеп житәрлек!
Кош юлына йолдыз түшәгәннәр:
Кешеләрнең һушы китәрлек.

«Китәм!» дигәч, киттең...
Киттең... киттең... –
«Китәм» сүзен читләп үтмәдең.
...Алларымда – йолдыз түшәлгән юл! –
Булмастайлар – булды! – Көтмәдең...

Вавилон манарасы

(Үены-чыны бергә)

Уңайны да ник кирегә саплау?
Уйлаганда хәтта сак уйлан:
Меңләп телле халык!
Манара да
Коралмавын белә Вавилон.

Кытай теле дә бар жир шарында,
Миллиард ярым кытай – илендә.
Татар – тылмач: кытай белән дә ник
Аңлашмаска кытай телендә?!

Йөз тел белик! Телләр белмәгәнгә
Жирдә тормыш акрын яңара.
...Вавилонда татар булмаганга
Төзелмичә калган манара...

Пушкин үлеме

(Урыс әдәбияты дәресендә)

...Утыз пар күз ике күзгә баккан,
Пушкин, синең утлы күзләргә.
Утыз йөрәк синең белән бара,
Баса-баса синең эзләргә.

Дәрес бара. Нишләр утыз бала?
Бөек Пушкин... бүген... үләчәк:
Гасыр ярым очкан кайнар пуля
Пушкин жанын бүген теләчәк.

Өстәлендә каләм ятып кала,
Балаларың кала өендә.
Һәм... хатының кала...(кара көеп,
Өч ел йөрер кара киёмдә).

Александр баганасыннан да
 Бөек һәйкәл кала илеңдә.
 Оныкларың...
 Шигырьләрең ятлар
 Русиянең барча телендә!

Дәрес бара...
 Сәрви ботаклары
 Тәрәзәгә суга тук та тук...
 Үлемечле юлдан бер Пушкинны
 Класс белән булмый туктатып...

Гайбәтчеләр барда гайбәт бетмәс,
 Бөеклеген оныт бер юлга!..
 Бөек хисләр
 Бөек калсын өчен
 Бөек Пушкин бара дуэльгә...

Патша бүген ялчыларын жыеп,
 Бәйрәм итәр синнән тынганга:
 Дантес, кайткач, канлы кулын юар –
 Су салалар алтын комганга.

...Шагыйрь жанын кыеп очты пуля...
 Кемнәрдә бар сорау?

– Юк сорау...

Пушкин үлемен жиргә хәбәр итеп,
 Яңгырады залда кыңгырау...

Кошлар китә – кайта... Таңнар ата,
 Жир әйләнә, сулар чайкала.
 Гомер – фани: кеше килә – китә,
 Кояш кала күктә, ай кала.

Гомер уза. Кеше атлап уза
 Мәңгелек чал дөнья өстеннән:
 Сигезенче – яңа төсне эзли
 Жәйгорларның жиде төсеннән.

Яшәешнең иң камилен эзли,
 Бәхетләрнең эзли келәсен.
 Мәхәббәтнең... мәңгелеген эзли,
 Гүя белми үзенә үләнсен...

Рафис
Корбан

ӘХМӘРОВ

РОМАН-ХРОНИКА

Автордан

1941 елның көзе. Дошманны Мәскәүгә якын җибәрмәү өчен хәлиткеч сугышлар бара. Фашистлар инде Мәскәүне бүген-иртәгә алабыз дип, үзләрен җиңүчеләрдәй хис итәләр. Ерак Көнчыгышта Советлар Союзына каршы Япония сугыш башлар дигән куркыныч бар. Ләкин Япония белән Америка арасында каршылык килеп чыга. Японнарның СССР белән сугышмаячагы билгеле була. Кызыл Армиянең япон һөҗүме була-нитә калса дип, Ерак Көнчыгышта тупланган гаскәрләре Мәскәү янына кайтарыла. Ө 7 декабрьдә Америка Кушма Штатларының Тын океандагы Пёрл-Харбор базасында тупланган диңгез флотилиясе Япониянең хәрби-диңгез авиациясе тарафыннан көчле утка тотыла һәм ике сәгать эчендә тулысынча диярлек юк ителә. Нәтиҗәдә, Япония белән Америка Кушма Штатлары арасында сугыш башлана. Дошман Мәскәү яныннан йөзләрдә чакрымга көнбатышка алып тащлана. Бу – Бөек Ватан сугышындагы кискен борылышның башы.

Япония менә-менә СССРга каршы сугыш башлар дип торганда, аның Америка флотилиясен тар-мар итеп тащлавы бөтенләй көтелмәгән бер хәл була, һәм моның Совет разведчиклары оештырган яшерен операция нәтиҗәсендә килеп чыгуы ул чакта берәүнең дә уена керми.

Бу әсәр шул операцияне оештыручыларның берсе, хәзерге Биектау районының Кече Битаман авылыннан чыккан Исхак Габдулла улы Әхмәровка багышлана.

1

– Йә, сөйлә, ничек итеп Америка разведкасына хезмәт итә башладың?!

Наркомның сүзләре аяз көндә яшен яшьнәп, күк күкрәгән шикелле яңгырады. Исхакның бөтен тәне буйлап салкын дулкындай кырмыскалар

йөгөрөшөп узгандай булды. Ул каушаудан тиз генә жавап таба алмыйча торды, ләкин инде күптән гадәткә кергәнчә, ихтыяр көчөн туплап, шул минутта ук үзен кулга алды, ниндидер бер үжәтлек һәм ныклык белән нарком шикелле үк һәр сүзенә аерым басым ясап:

– Мин бернинди Америка разведкасына да хезмәт итмәдем. Ватан алдында намусым саф! – дип жавап кайтарды.

Нарком, Исхакның күзенә керергә теләгән сукуыр чебен кебек, каршысына ук килеп басты, башта ачы бер зәһәрлек чәчеп аңа текәлдә, аннары сынаулы карашы белән ашардай булып, аны баштан аяккача күздән кичерде дә сорау бирүен дәвам итте:

– Америка киявенәң Ватан алдында намусы сафлыгына нинди жүләр ышаныр дип беләсең?!

Бу сорау Исхакны тез астына суккан кебек тагын каушатып жибәрде: ни дип жавап бирергә сүз табалмыйча, башын аска иде. Ләкин наркомны жавапсыз калдырырга ярамый иде. Ул башын күтәрәп:

– Һелен – безнең резидент, сез моны беләсез, – диде.

– Утыр! Тикшерербез! Кемнеке булуын ачыкларбыз!

Нарком Исхактан соң тагын берничә кешене аякка бастырып, сорау алды. Ләкин аларга нинди сораулар бирелгәннән Исхак ишетмәде дә, ишетсә дә, аның акылы хәтерендә нидер тотарлык хәлдә түгел иде. Ул Бериянен мәкерле сорауларыннан югалып калды һәм Базаровны искә төшерде. «Аларны да Базаров язмышы көтә микән?» дигән уй миен бораулады. Ике ел элек резиденциясен калдырып, Мәскәүгә чакыртып кайтарылган Борис Яковлевич Базаровның СССРга каршы шпионлыкта гаепләнеп, әле шушы елның февралендә генә атып үтерелүе турында ул кичә генә ишетте. Бериянен гамәлләре Исхак өчен бөтенләй аңлаешсыз иде. Борис Яковлевичтан соң янадан жайга салынып, әйбәт кенә эшләп киткән Нью-Йорк резиденциясен бөтенләй ябып, Исхакны уптым иллаһи эшләрен түгәрәкләтеп, уйламаганда-көтмәгәндә Мәскәүгә дәштереп алдылар. Германиядән Александр Михайлович Коротковны, Италиядән Павел Матвеевич Журавлёвны да кинәт кенә Мәскәүгә чакыртканнар. Базаровны да, берничә ел элек сәер шартларда һәлак булган Маркиннан соң, Америкадагы резиденцияне оештырып жибәргән жиреннән Мәскәүгә кайтартып, шпионлыкта гаепләп, ярты ел элек атып үтерүләре турындагы хәбәр бөтенләй башка күсәк белән тондыргандай итте. Аларны да шундый язмыш көтсә?..

Исхак ни уйларга да белмәде. Бернинди дә гаепләре юк бит. Ватан өчен борчылып, аның иминлеген кайгыртып, чит-ят илдә, кемгә дә сиздермәскә-белдермәскә тырышып, фидакарлык күрсәтеп эшләп яткан жирдән шпион дип гаепләп, атып үтерсәләр, нишләрсен?.. Һеленга ни дияргә? Ничек аңлатырга?..

Нарком хезмәткәрләр белән очрашуны ничек кинәт башлаган булса, шулай ук кискен генә туктатып та куйды.

– Сөйләшү әле моның белән генә бетте дип уйламагыз! Барыгызның да эшен тикшерәчәкбез! – диде дә Берия түрдәге кәнәфие артына шкаф рәвешендә ясалган яшерен ишекне ачып, кабинеттан чыгып та китте.

Көтмәгәндә тагылган шулкадәрле авыр гаепләрдән шок хәлендә калган разведчикларны һушларын жыя алмыйча утырган жирләреннән нарком ярдәмчесенә: «Барыгызга да китәргә мөмкин!» – дигән сүzlәре айнытып жибәргәндәй итте. Ул алгы ишекне ачып, барысын да өйләренә озатты. Берберсен олак күрмичә торганнан соң, очрашу шатлыгыннан сөйләшер сүzlәре

бетмәгән разведчиклар, телләрен йоткан кешеләрдәй, тавыш-тынсыз гына, үз эчләренә йомылып, бикләнәп, акрын гына таралыштылар.

Исхак белән Һеленны, Мәскәүгә кайтып төшкәч, Кече Лубянка урамындагы бер коммуналкадан бәләкәй генә бүлмәгә урнаштырганнар иде. Исхакның наркоматтан чыккач, туры анда кайтасы килмәде. Ул наркомат урнашкан бакча эченнән урамга юнәлдә, акрын гына биек тимер рәшәткә коймалар буйлап капма-каршы якка атлады. Шулчак аңа исеме белән арттан кемдер дөшкәнне ишетте:

– Ицхак!

Шулай яһүд акценты белән аның исеме белән бер генә кеше атый. Бу аның шикелле үк бүген наркомның зәһәр угына эләккән Норман Михайлович Бородин иде.

– Ә-ә, Норман. Эләктеме үзең?..

Норман нидәндер шикләнгән шикелле як-ягына каранып алды.

– Синнән ким түгел.

– Нишлибез инде хәзер? Безнең хәлләр шәптән түгел бит.

– Син Норд турында ишеттеңме?

Норд – Базаровның Америкада чактагы яшерен кушаматы иде.

– Безне дә аның артынан олактырырлар, дисеңме?

– Эш шуңа таба бара. Аңламадыңмыни?

Алар берәз сөйләшмичә атладылар. Лубянкадан аска таба төшөп, болак күперенә барып чыктылар. Исхак, күпергә кермичә, яр буена таба ымлады.

– Сиңа әллә ни бәйләнмәсләр. Житәкче мин идем бит. Шеф американкага өйләнүемне дә гаепкә алды.

– Туктале, нәрсәдә соң безнең гаебез?

– Татарда «Яңа себерке яхшы себерә» дигән мәкаль бар. Хужа алдында эш күрсәтә. Лояльлеккә тикшерәләр. – Исхак як-ягына каранып алды. – Троцкий тарафдары түгелме дип шикләнәләр. Яковлевичны да шуның белән гаепләгәннәр, ди. Менә нәрсә, Норман, бу исемне безгә мәңгегә онытырга кирәк. Беркайчан да телгә алмаска.

– Кабер.

– Кабер. Әйдә, энә теге йортка кереп чыгабыз. – Исхак каршы яктагы кабакка таба ым какты:

– Киттек.

Кабакта алар берәр чәркә сыра һәм ысланган балык алдылар. Тик урамда миләрен чуалткан авыр уйлар кабакка да ияреп кергән иде. Сыра чөмергәндә дә һаман шул хактагы сөйләшүгә әйләнделәр дә кайттылар, әйләнделәр дә кайттылар.

– Без кордон артында ятканда монда күп нәрсәләр булган. Ежовны атканнар. Артузовны, Урицкийны¹, Слуцкийны...

– Тагын шул бер балык башы. Әйдә, онытыйк. – Норман кипкән балыгын учына суккалап алды да, авызына кабып, сыра чөмерергә кереште. – Карале, син татар бит. Татарларны хәмер белән дус түгел диләр. Дөресме шул?

– Эчүнә ислам тыйган бит.

– Син дә дин тотасыңмы?

– Тотаммы, тотмыйммы, эш анда түгел. Бабай тәрбиясендә үстем мин. Беләсеңме? Бабай бик динле кеше иде. Аракы дигән нәрсәне авызына да

¹ Урицкий – Урицкий Семён Петрович – рус революционеры. Моисей Соломонович Урицкийның кардәше, Кызыл Армиянең разведка идарәсе башлыгы.

алмады. Безнең авылның күршесендә марилар яши. Алар менә көмешкәне шәп чөмәрәләр иде.

– Карале, Ицхак, Германия СССРга каршы сугыш башларга торганда, Америка резиденциясен ябуны мин аңлап бетермим бит әле.

– Мин дә аңламыйм ла ул.

– Берәү энә, алыштырып булмый торган кешеләр юк, дип әйтергә ярата, ди икән бит.

– Тик кем белән алыштырырлар? Шул юеш танау молокососларгамы? Күрмәдеңмени кемнәрне жыйганнарын?

– Революция ясап йөргәндә син үзеңнең ничә яшәтә булуыңны хәтерлисәңме?

– Унжиденче елда миңа уналты иде.

– Нишләп йөрдең инде син унжиденче елда?

– Күрде башлар... Унжиденче елда әле мин тире-күн киёмнәре кибетендә йомышчы малай идем. Хыялым үземнең киём тегү остаханәсен ачып, үз кибетемне булдыру иде.

– Буржуйга әйләнергә хыяллангансың инде.

– Һе, буржуй... Әнигә беренче хезмәт хакымны алып кайтып биргәч, сөенгәнән күрсәң!.. Аннан соң революция. Мин үсмер егет. Авылда мәдрәсә мәктәбендә алган барлы-юклы белем белән әллә ни майтарып булмасын аңлаган идем инде. Унбер яшемдә чакта бабай үлдә. Бабай үлгәч, мәктәпне ташларга туры килде. Әни белән калага киттек. Казанга. Анда бабайның ахирие бар иде. Рәхимжан абый. Шул типографиягә, хәрәф шомартучы итеп эшкә урнаштырды. Аннары электромонтёрлыкка өйрәнәп йөрдәм. Ипи пешерү эшендә дә булдым. Соңгы эш урыным – әлегә шул кибеттә йомышчы. Культурно итеп әйткәндә – приказчик. Казанда бик көчле барды революцион хәрәкәт. Казанны революциянең бишеге дип тә әйтергә ярыйдыр. Монда бит Ленин укыган. Молотов Казанда реальный училищедә гыйлем жыйганда революцион эшкә тартылган. Һәр завод-фабрика, һәр уку йорты революцион түгәрәкләр белән мәш килеп тора иде бит. Мин дә шул казанда кайнадым ул елларда. Унсигез яшемдә чакта ук партиягә алдылар. Казанда Совет власте урнашуга ук депутат итеп сайладылар. Шунда ук шәһәр Советы Мәскәүгә жибәрде: хисапчылар курсында укыдым. Укып чыккач, кире Казанга кайттым; үземне Кызыл Армияне тээмин итү идарәсе начальнигы итеп куйдылар. Аннары мәгариф халык комиссариатының тээминат идарәсе начальнигы.

– Менә бит, үзең дә борын астың да кипмәгән килеш начальник та депутат!

– Шулай инде...

– Шулай шул. Кайгырма, яшьләр арасыннан безне алмаштырырга да кеше табарлар.

Норман белән Исхак кабакта озак утырдылар. Исхак өйгә кайткач та наркоматта булган сөйләшү тээсиреннән тиз генә айный алмады. Һелен аны түземсезлек белән көткән иде.

– Йә, ничек? Ниләр булды? – дип кызыксынды.

– Ә-эй, әйтер идем инде, – диде дә Исхак Һеленны иңнәреннән кочып алды.

– Леночка, бик таушалдым, берүк дөрөс аңлый күр. Минем бүген берни дә сөйләсем килми, – дип, кулын селтәп, пружиналы тимер караватка барып ауды.

Һелен, наркоматта жүнле сөйләшү булмаганын сизеп, бүтән сораулар белән аптыратмаса уйлады. Исхак та наркомның сатлыкжанлыкта гаепләргә маташуы хакында ләм-мим бер сүз дә әйтмәде. «Булды инде, әлегә бернәрсә дә ачык түгел», – дип, дәшмәүне алтын күрде. Хактан да шулай иде. Исхак

Һеленга өйләнергә рөхсәт сорап мөрәжәгать иткәч, Берия Сталинның фикерен белмичә, аңа җавап бирмәгән иде.

Исхак караватта озак аунады. Һелен ашарга чакыргач та, тамагым тук дип, урыныннан кузгалмады. Ул бу мәлдә ике ай элек кенә Вашингтоннан Мәскәүгә кайтарылган хатыны Валентина белән улы Роберт турында уйлады.

2

Икенче көнне Исхакны НКВДның бишенче бүлеге башлыгы Фитин чакыртып алды. Фитин шулай ук разведка эшендә яңа кеше, бернинди тәҗрибәсе булмаган «молокосос» иде. Житмәсә, бер ел элек кенә, партия разведка эшенә кушканчы, авыл хужалыгына кагылышлы китаплар бастырып чыгаручы нәшриятта баш мөхәррир урынбасары булып эшләгән. Бөтенләй башка өлкә, башка проблемалар. Разведка мәктәбендә ике ел укыйсы урынга, биш айлык курслар үткән дә, НКВДның баш идарәсенә начальник урынбасары итеп билгеләп куйганнар үзен. Менә шул кеше разведкада дистә елдан артык тәҗрибәсе булган Исхакка нинди бәя бирә алсын инде?..

Фитин 1907 елда Тобол губернасының Ялутор өязендә крестьян гаиләсендә туган. Туган авылында әртилдә эшләгән, пионер активисты булган. Комсомол райкомы секретаре урынбасары чагында Мәскәүгә авыл хужалыгын электрлаштыру һәм механикалаштыру институтына укырга жиһәргәннәр. Институттан соң авылга кайтмыйча, Мәскәүдә нәшриятта эшкә калган. Ике ел армия хезмәтеннән соң, тагын да шул нәшрият эшен дәвам иткән. Һәм менә бер ел элек кенә НКВДның тышкы разведка баш идарәсенә эшкә алынган. Ике ай эшләргә өлгөрмәгән, тышкы разведка бүлегенә башлыгы итеп куйганнар.

Исхак «Павел Михайлович Фитин» дигән язулы ишеккә йомшак кына итеп шақыды. «Керегез» дигән тавышны ишетеп, ишекне ачып, эчкә үттә. Түрдәге өстәл артында утыз яшьләр тирәсендәге, аксыл-саргылт чәче майлап бер якка пөхтә итеп таралган, уртача гәүдәле, майор чинындагы чекист утырганын күрде.

– Исәнмесез. Мин – Исхак Әхмәров. Америка резиденциясе башлыгы. Сезнең чакыру буенча килдем.

– Бик шат. Таныш булык, Фитин Павел Михайлович. Бишенче бүлек начальнигы.

Фитин урыныннан торып, Исхакның каршына барып басты да күрешергә дип кулын сузды.

«Итагатьле күренә, – дип уйлап алды Исхак. – Димәк, аларны бернинди дә куркыныч көтми».

– Исхак Абдуллович, әлегә сезне берничек тә шатландыра алмыйбыз. Житәкчелеккә американкага өйләнергә теләвегез турында язган гаризагыз сезнең хәлне беркадәр катлауландырып тора. Валентина Михайловна һәм улыгыз Роберт белән ни эшләргә кушасыз? Алар беләме соң әле бу хакта?

– Юк. Әле күрешмәдек. Алар Можайскида, эти-әниләре янында.

– Шуңа күрә барысы да ачыкланганчы элекке вазифагыздан азат ителәсез. Бухгалтериягә кереп, ял акчаларын алыгыз да, туган якларыгызга кайтып килергә мөмкин. Бер айлык ял сезгә.

– Ә аннары?

– Аннары жиң сызганып – эшкә. Яңа вазифага. Хәзергә берара Мәскәүдән китеп торырга кирәк. Ул арада барысы да жайланыр. Хәзергә хушыгыз.

– Хушыгыз.

Сөйләшүдән элекке эшендә калмаячагы турында ишеткәч, Исхакның берәз кәефе кырылса да, хәлләрененң ул кадәр үк куркыныч түгеллегенә дә төшенде. Димәк, аларны Базаров язмышы көтми. Моңысы әйбәт. Һеленның Эрл Браудер туганы булуы алар файдасына, димәк.

Исхак Фитин бүлмәсеннән чыкканнан соң, бу юлы да туры өйгә кайтырга ашыкмады. Ул хатыны Валентина белән танышып, озак та очрашып йөрмичә, энә шулай, тормышның алда көткән авырлыкларына да карамыйча, аның белән гаилә корып жибәрүен, шуннан соң үткән унбиш еллык тынгысыз гомер юлын искә төшерде. Валентина гаять акыллы, Исхакны аңлый торган, түзем хатын булып чыкты. Ул бернинди карусыз аңа ияреп, чит илләргә китәргә дә, андагы уңайсызлыklarга күнөп яшәргә дә риза иде.

* * *

Исхак әле ОГПУ² системасында эшли башлаганчы, 1924 елның 9 февралендә үк Мәскәү янындагы Можайск шәһәрәндә яшәүче Валентина Неугодова исемле кыз белән өйләнешкәннәр иде. Биләүсәдә яткан алты айлык сабий чагында ук әтисе үлеп, ятим калган Исхак бу вакытта инде 23 яшен тутырып килгән, тормышның бик күп миһнәтләрен, ачысын-төчесен татыган, дөнья күрергә өлгәргән, Мәскәү дәүләт университетының ижтимагый фәннәр факультетында укучы, бер үк вакытта Мәскәүнең Профинтерн исемендәге педагогия техникумында укытучы булып эшләп йөри торган егет иде. Университетта уку, техникумда укыту өстенә әле Мәскәү шәһәре халык мәгарифе бүлегенә инспектор итеп тә эшкә алдылар үзен.

1923 елның язында аны Можайск шәһәре мәгариф бүлегенә укытучылар алдында лекция укырга жибәрделәр. Тыңлаучылар арасында көләч йөзле, мөлаем гына бер кыз егетнең игътибарын үзенә җәлеп итте. Можайскиның унсигезенче гимназиясендә башлангыч сыйныфлар укытучысы булып эшләүче бу кызны тагын берничә көннән Мәскәүдә укытучыларның икенче Бөтенроссия корылтае делегатлары арасында очратты ул. Лекцияләр вакытында ук бер-берсенә игътибар иткән яшьләр бу юлы якыннанрак аралашырга да мөмкинлек таптылар. Араларында мөхәббәт уты кабынды, күп тә үтмәде, берничә тапкыр очрашканнан соң, Исхак Валяга өйләнешү турында тәкъдим ясарга да батырчылык итте. Кыз каршы түгел иде. Валяның эти-әннисе дә олы кызларының башлы-күзле булуын телиләр иде. Тимерьолчы булып эшләгән Михаил Савельевич белән өйдәге хужалыкны алып баручы, балалар тәрбияләү белән генә шөгыльләнүче Анна Ивановна ярты еллап очрашып йөргәннән соң, кызларының кулын сорарга килгән егеткә ризалык бирделәр. Исхак белән Валя, ЗАГСта законлы никахлашып, педагогия техникумының тулай торагында яши башладылар. 1924 елның 20 сентябрәндә исә аларның уллары Роберт дөньяга аваз салды.

Кулына югары уку йорты дипломы алуга Исхакны Тышкы эшләр халык комиссариатына эшкә юлладылар. Анда аны комиссариатның Термез шәһәрәндәге вәкиллегенә дипломатик агент итеп билгеләделәр. Шул ук елның августында яшә белгечне гаиләсе белән Төркиягә, революциядән соң Россиядән киткән эмигрантлар белән кайнап торган Константинополь каласына СССР Генераль консуллыгына жибәрделәр. Биредә ул үзе дә сизмичә, акрынлап-акрынлап разведка эшенә тартылды. Генконсуллыкта эшләгәндә, Исхакка үзенә йөкләнгән төп вазифалардан тыш та, илчелектә башкарылган

² ОГПУ – Объединенное государственное политическое управление.

төрледән-төрле эшләр белән шөгыльләнәргә туры килә иде. Шундый эшләрнең бер ише вице-консул Семён Максимович Мирный тарафыннан йөкләнгән бурычлар булып, ул башкарган яшерен резидентура белән бәйлә мәсьәләләрне хәл итү иде. Чөнки Семён Максимович бер үк вакытта Коминтернның һәм Оборона халык комиссариатының разведка идарәсе линиясе буенча мөһим заданиеләрне үти иде һәм бу эшләргә еш кына Исхакны да җәлеп итте. 1927 елда Исхак Төркиядә әле яңа гына оештырыла башлаган СССР тышкы разведка резидентурасы эшчәнлегендә актив катнаша башлады. Күрәсең, Исхакны шушы эшчәнлек белән шөгыльләнүгә махсус эзерли башлаганнардыр, тиздән аңа Константинополь университетының юридик факультетына укырга керергә киңәш бирделәр. Университетта ул бер ел укыды. Юридик белем алу белән бергә төрек телендә сөйләшү осталыгын камилләштерде. Инглиз һәм француз телләрен өйрәнде. 1928 елның октябрендә консуллык эшендә шактый гына тәҗрибә тупларга өлгәргән Исхак Әхмәров Советлар Союзының Трапезундтагы генконсуллыгына вакытлыча консул вазифаларын башкаручы итеп билгеләнде. Валя исә Роберт бераз үсә төшкәч, СССРның Төркиядәге сәүдә вәкиллегенә кодист-архивариус булып урнашты.

1929 елның маенда Әхмәровлар гаиләсен яңадан Мәскәүгә дәштереп алдылар. Болай илдән илгә күчереп йөртүләрнең, әлбәттә, сәре бар иде. Моны хәтта Исхак үзе дә сизмәде. Аны Тышкы эшләр халык комиссариатында чит илгә разведка хезмәтенә эзәрләделәр. 1930 елда Исхак Әхмәров ОГПУның яшерен-оператив идарәсендә контрразведка бүлегенә референт итеп билгеләнде. Бераздан аны яңадан Бохарага басмачылар белән көрәшкә җибәрделәр. Бу юлы инде ул гаиләсен Мәскәүдә калдырып, үзе генә китеп барды. Чөнки уллары Роберт мәктәп яшенә җиткән, аны укырга бирергә кирәк иде. Бохарадан соң яңадан Мәскәү – Кызыл профессура институтында тарих, совет төзелеше һәм хокук буенча курсларда уку, һәм, ниһаять, 1932 елдан яңадан ОГПУның тышкы разведка идарәсендә Шәрәк илләрендә разведка белән шөгыльләнүче алтынчы бүлектә эшкә билгеләнү. 1933 елда Исхак Мостафа Дакмак исемле төрек студенты сыйфатында Америка көллиятендә укыр өчен Кытайга җибәрелде. Ә 1934 елның гыйнварында инде ул кабат Мәскәүгә кайтарылды.

3

Гаиләсеннән аерым яшәп, хатынын һәм улын өзелеп сагынып, кабат Мәскәүгә кайтып төшкән Исхакны икенче көнне үк ОГПУның чит илләр бүлегә башлыгы Артузов үзенә дәште. Кытайдан бөтен эшләрне калдырып, ашыгыч рәвештә үзәккә кайтарылуының тиккә генә түгеллеген Исхак аңлый иде, әлбәттә. Аңа тагын да җаваплырак, мөһимрәк бурыч йөкләнәчәк, димәк.

Исхак барып кергәндә, Артур Христианович кабинетында аңа шактый еллардан бирле яхшы таныш булган тагын бер кеше – Яков Захарович Суриц утыра иде. Яков Захарович белән алар 1925 елдан бирле бер-берсен беләләр. Ул елны Исхак Үзбәкстанның Термез шәһәрәндә Тышкы эшләр халык комиссариатының дипломатик агенты булып эшләп йөргән жиреннән кинәт кенә Төркиягә, СССРның Истанбулдагы генерал консуллыгына секретарь итеп җибәрелде. Менә шунда алар кулга кул тотынып дигәндәй, бергә эшләделәр. Яков Захарович дипломатик эштә әле тәҗрибәсе аз булган Исхакны күп нәрсәгә өйрәтте. Соңыннан да Исхакның дипломатик карьерасы үсешендә Сурицның роле зур булды. Аның Константинопольдә дә, Трапезундта вакытлыча генерал консул вазифаларын башкаручы булып эшлөгәндә дә, иң якин киңәшчесе

Яков Захарович иде. Исхакның Константинополь университетының юридик факультетына укырга керүенә дә нәкъ менә аның кинәше этәргеч бирде.

Исхак соңыннан гына белде: Яков Захарович Суриц та Төркиядә полпред булып эшләп йөргән жиреннән илгә кайтарылган һәм шушы көннәрдә генә Германиягә жибәреләчәге билгеле булган икән. Берничә айдан Артур Христианович үзе дә яңа вазифага – Кызыл Армиянең разведка идарәсе башлыгы урынбасары эшенә күчерелде.

Артузов белән очрашуда Сурицның да катнашуы очраклы түгел иде.

Алар икесе дә Исхак белән урыннарыннан торып, жылы итеп күрештеләр. Икесенең дә яшъ аермалары зур булуга карамастан, күрешүләрендә Исхакка карата ихтирамнары сизелеп тора иде.

– Төрөк студентына кайнар сәлам! – диде Артур Христианович, ишектән кергәч тә, исәнләшәргә дип кулын сузып килә башлаган Исхакның каршына барып басып.

– Ничек анда, Кытайда хәлләр? – дип сорады Яков Захарович.

– Кытайда хәлләр әйбәт. Япония экспанциясен исәпкә алмаганда, – диде Исхак.

– Анысы шулай, – диде Артузов. – Японнар башбаштаклана бит әле. Авызлыктарга иде дә үзләрен. Ләкин синең генә көч житмәс кебек, – дип дәвам итте сүзен Артур Христианович. – Японнарның Кытайдагы башбаштакланулары хакында хәбәрләреннән әһәмияте зур. Япон агрессиясенә каршы эш алып барырбыз. Ләкин сиңа икенче бер илдә эш йөкләргә дигән фикер бар. Кытай шикелле үк дөнья сәясәтендә әһәмияте булган илдә.

– Кая гына кушсагыз да, эшемне намус белән башкарырга әзермен.

– Шулай дип җавап бирәсеңне белгәнгә күрә, синең кандидатурага тукталырга булдык та инде. Менә Яков Захарович та синең кандидатураны хуплады.

– Рәхмәт ышанычыгыз өчен. Актарга тырышырмын.

– Нишләп әле бер дә «Кайсы илгә?» дип сорамыйсың? Кая жибәрсәләр дә, ризамыни?

– Ризасын риза да, гаилә дә бар бит әле минем. Гаиләдән аерылмаска иде.

– Ни кызганыч, анысы безаз катлаулырак... Үзең берәр төрле легенда уйлап чыгара алсаң гына инде.

– Кая жибәрергә ниятләдегез соң, Артур Христианович?

– Иң тыныч, хәвефсез илгә.

– Андый ил дә бар микәнни җир йөзөндә?

– Мин бик килешеп бетмәс идем, Артур Христианович, – дип, сүзгә кушылды Яков Захарович. – Америка Кушма Штатлары алай ук зарарсыз ил дип әйтерлек түгел.

– Мин шулай да Американы Советлар Союзының куркыныч көндәше дип санамас идем, – дип каршы төште Артузов. – Әлегә безнең өчен иң куркыныч ил ул – Англия. Америка, дөньяда хәрби көче зурдан саналса да, Советлар Союзына каршы разведка эшчәнлеген алып бармаган ил булып кала. Житмәсә, Америка тирән кризиста. Иң куркынычы – рухи кризис.

– Димәк, Америка?! – дип куйды Исхак, остазлары арасында барган бәхәсне туктаткандай.

– Әйе, Америка, – диде Артузов. – Америка белән Советлар Союзы арасында дипломатик мөнәсәбәтләр урнашканга да чагыштырмача күп түгел.

– Кытайдагы Америка көллиятендә төрөк студенты сыйфатында укып йөрү тиккә генә булмаган, димәк.

– Былтыр Кытайга жибәрер алдыннан оештырылган сөйләшүдә үзәнә бу хакта берни дә әйтмәсәк тә, яхшы төшенгәнсең дип уйларга кирәк. Төркиядә эшләвән дә шушы планны тормышка ашыру максатыннан иде, аңлагансыңдыр.

Исхакның полиглотлыгы зур нәрсә иде. Ул, чынлап та, телләрне тиз үзләштерде. Әле бала чагында бабасы Хәкимжан карт белән мари авылларында тире жыеп йөргәндә, мари телендә сөйләшәргә өйрәнгән иде. Аннары Казанда урыс арасында яшәп, үсмер чагында урыс телен үзләштерде. Төрле уку йортларында француз, инглиз, төрек, кытай телләрен өйрәнде. Хәтта япон телен чамалый башлады.

– Гаиләле булуың эшнә беркадәр катлауландыра, әлбәттә. Без сине Америкага Кытайда башлаган укуыңны дәвам итү максаты белән Колумбия университетына укырга баручы төрек студенты итеп жибәрәргә дигән легенда уйлап чыгардык.

– Ә гаилә – хатын, малай?

– Алары менә чынлап та проблема.

– Ә ни өчен студент сыйфатында? Башка легенда табып булмый микәнни?

– Беләсеңме, Исхак Абдуллович, бу юлы син элеккеләре шикелле бер, ике еллык командировкага гына жибәрелмисең. Бу юлы – озака. Бәлки, гомерлеккәдер. Колумбия университеты сиңа инглиз телен шәпләп өйрәнү өчен кирәк. Америка – инглиз телле дәүләт. Ләкин Американың инглизчә үз сөйләше, үз акценты. Сиңа Америкада яшәп калу өчен шул акцентны ныклап үзләштерәргә кирәк булачак. Колумбия университеты сиңа менә шуның өчен мөһим. Университетны тәмамлауга, син төрек егетә Мостафа Дакмак булудан туктап, Америка гражданлыгы алырга, Американың үз гражданы булып китәргә тиешсең.

– Кызык икән... Хет гаиләңне калдырып кит тә американкага өйлән. Икенче гаилә кор. Валентинага нәрсә дияргә соң хәзер?

– Менә шуның өчен чакырдык та үзеңне. Киңәшләшәргә кирәк.

Сүзгә тын гына тыңлап утырган Суриц кушылды:

– Валентина Михайловнаның төрекчәсә бармы соң? Бәлки, сезне гаилә белән жибәрәргәдер, яшь төрек гаиләсә итеп.

– Юк шул. Төрөкчә өйрәнә алмады Валентина. Роберт яхшы сөйләшә дә соң.

– Артур Христианович, Валентина Михайловнага генконсуллыкта эш табып булмас микән?

– Уйларга кирәк. Бәлки, бердәнбер дәрәс юл шулдыр.

– Ә малай? Аны кая куярга?

– Малай әнисе янында инде. Генконсуллык каршындагы совет дипломатлары балалары мәктәбендә укыр. Ләкин барыгызны да бергә жибәреп булмайчак. Вакытлыча аерым яшәргә туры киләргә мөмкин.

– Аннан соң резидентка консуллык тирәсендә күренеп йөрү катгый тыела. Шуны да истән чыгармаска иде, – дип куйды Яков Захарович. – Консуллык хезмәткәре белән аралашу шундук шик тудырачак. Шымчылар игътибарыннан читтә калырмын дип уйларга да өлгөрмәссең, хәзер эзең төшәчәкләр.

– Нью-Йоркта безнең яшерен резидент – Маркин Валентин Борисович. Оператив кушаматлары – «Оскар» һәм «Девис». Университетка барып урнашкан та, аның белән элемтәгә керергә кирәк булачак.

– Аңлашылды. Юлга кайчан кузгаласы?

– Тагын бер-ике айдан. Хәзергә гаиләгез белән булыгыз, ял итегез, әзерләнегез. Документларны тупларга кирәк.

Бер ел буге бер-берсеннен аерылып яшәгән Әхмәровлар гаиләсе өчен аларны Америкага жиберергә жыенулары хакындагы бу хәбәр беркадәр көтелмәгәнрәк яңалык булды. Дөрес, Исхак үзен төрек студенты Мостафа Дакмак исеме белән Кытайда Америка коллиятендә укытулары аша ниндидер житди эшкә хәзерләүләрен аңлый иде. ОГПУ системасында эшли башлаганда, әлбәттә, Исхакка да, Валентинага да тышкы разведка эшенең гаилә тормышында көтелмәгән хәлләр китереп чыгарырга мөмкинлеге хакында бәйнә-бәйнә кисәттеләр. Алар бу эшкә аңлы рәвештә алынды, һәм инде бер керешкәч, кирегә юл юклыгын яхшы беләләр иде. Шуңа күрә Валентина Исхакның Артузовтан ишетеп кайткан хәбәрән карусыз кабул итәргә мәжбүр булды.

Америкага кайчан жибереләселәре тәгаен генә билгеле түгел. Беркадәр вакыт бар иде әле. Һәм Исхак бу вакытны күбрәк улы Роберт белән үткәрергә жыенды. Ул Робертны иртән мәктәпкә озатып, дәрәсләрдән соң алып кайтып, гел улы янында булды, аның теләкләрен үтәргә тырышты. Кем белә бит, Америкада еш очрашырга, күрешергә мөмкинлек чыгып торырымы, бер-берсен читтән генә күзәтеп яшәргә туры килмәсме, дигән уй аның күңелен бик борчый иде. Робертка инде ун яшь тулды, өченче сыйныфка укырга бараачак.

Роберт мәктәптән чыккач, Исхак аны туры өйгә алып кайтмыйча, төрле паркларга, аттракционнарга, кинотеатрларга йөртте. Теләгән кадәр тундырма белән сыйлады, газлы сулар эчерде. Ял көннәрендә Мәскәүнең үзәк урамнарына алып барды, циркка, зоопаркка алып керде. Кыскасы, күңелен күрде. Ә үзе азгына буш вакыты булдымы, Америка хакында китаплар укыды, аның тарихын өйрәнде, китапханәгә барып, Америкада чыга торган гәзит-журналлар белән танышты. Нью-Йорк, андагы мәшһүр Колумбия университеты турында мәгълүматлар туплады.

Университет Нью-Йоркның Манхэттен районында урнашкан икән. Ә Нью-Йорк үзе башта шушы утрауга салынган шәһәр булган: 1624 елда шушы утрауның бер өлешенә Нидерландның Амстердам шәһәрәннән күчкән голландиялеләр төзөгән. Аңа Яңа Амстердам дип исем биргәннәр. Соңыннан Нью-Йорк, Нью-Сити, ягъни Яңа Шәһәр дип атый башлаганнар. Нью-Йоркта бер миллион сигез йөз алтмыш мең кеше яши икән. Исхак менә шул шәһәрнең үзәгендә урнашкан, дөньяның иң зур, иң атаклы югары уку йортына укырга керергә тиеш.

Апрель башларында Исхак белән Валентинаны Артузов кабат үзенә дәште.

– Йә, хәзерлек эшләре ничек бара? Чит илгә китәргә сез эзәрме? – дип башлады ул сүзен.

– Күңелебез белән бүген үк чыгып китәргә эзер дә, улыбызның укуы өзеләчәк. Шул берәз борчый, – диде Исхак, җавап бирергә дип авыз ачкан Валентинасын уздырып.

– Без менә нинди фикергә килдек, – диде Артур Христианович. – Валентина Михайловнаны мәктәпләрдә укулар тәмамлангач, аерым жиберергә булдык. Сез, Валентина Михайловна, Константинопольдә безнең сәүдә вәкиллегендә кодист-архивариус булып эшләгәнсез икән. Чит ил вәкиллегендә эшләү тәҗрибәгез бар, димәк. Шуңа күрә сезне Нью-Йорктагы генераль консуллыкка референт итеп урнаштырырга уйлаштык. Ә Робертны консуллык хезмәткәрләре укый торган мәктәпкә бирерсез. Дөрес, ул мәктәп әлегә тулы булмаган урта белем өчен. Баштагы чорда шунда укып торыр. Аннары нишләргә икәннен тормыш күрсәтер. Сез ризамы?

– Сөзгә әйбәтрәк күренәдер. Риза, әлбәттә, – диде Валентина.

– Алай булгач, бик яхшы. Ә сез, Исхак Абдуллович, иртәгәдән юлга жыена башлагыз. ОГПУ бухгалтериясеннән тиешле акчаларны юнәтеп, билетлар сатып алырга кирәк булыр. Чик контроле һәм таможня үтәр өчен документларны Женева аша Нью-Йоркка Колумбия университетына укырга керергә баручы төрек гражданыны Мостафа Дакмак паспорты белән рәсмиләштерерсез. Америкага Женева аша китү ышанычлы һәм, әйтергә кирәк, бердәнбер дөрөс юл. Америкада безнең хезмәткәр буларак, «Юнг» дигән кушамат белән эш итәрсез.

4

Кеше үзенчә ниятли, ә тормыш үз агымы белән бара, диләр. Исхак белән дә шулайрак булды. Апрель ахырларында Нью-Йоркка килеп, андагы разведка башлыгы Валентин Борисович Маркин белән очрашып, аннан беренче күрсәтмәләрен алганнан соң, Колумбия университетына керү хәстәрен күрәп йөргән август көннәренең берсендә, көтмәгәндә-уйламаганда, резидент юкка чыкты. Яши торган квартирында да, яшерен очрашу фатирында да күренмәде. Хәлне иң катлауландырганы – Исхак резидентурадагы башка хезмәттәшләренең берсе белән дә юньләп таныш түгел. Ни эшләргә? Кем белән сөйләшергә, кинәшергә? Үзәк белән ничек элемтәгә керергә? Әлбәттә, ул эскерттә төшеп югалган энә түгел, резидентурада Исхакның килеп урнашуы хақында да, Маркинның серле рәвештә юкка чыгуы турында да белүчеләр бар иде.

Көзгә көннәренң берсендә, университетта лекцияләр тәмамлангач, университет урнашкан урам буйлап яши торган фатирына кайтып барганда, Исхакны киёмнәр кибете ишеге төбөндә басып торучы бер егет туктатты. Гаҗәпкә калдырып, ул аңа кушаматы белән: «Исәнме, Юнг!» дип дәште.

– Исәнмесез! Сезне кем дип белик?

– Танышу мөһим түгел. Менә моны сезгә бирергә куштылар.

Шулай дип, ул куен кесәсеннән ниндидер кәгазь алып, Исхакка тоттырды да, Юнг дүрткә бөкләнгән кәгазьне ачып, андагы язуга күз төшерергә дә өлгермәде, «почтальон егет» кибеттән чыгучы кешеләр арасына кушылып, юк та булды.

«Юнг! Оскар гангстерлар белән атыш вакытында адашкан пуля тиеп һәлак булды. Үзәк яңа шеф җибәрәчәк. Әлегә университетта шөгыльләнә тор. Сине эзләп табарлар.»

Менә сиңа мә! Яхшылап танышырга, аралашырга да өлгермәделәр, яңа хезмәткәрен бөтенләй таныш булмаган илдә ялгыз калдырып, бакый дөньяга китеп тә барган Оскар! Исхактан ике яшькә кечерәк Маркин беренче очрашуда ук анда матур тәэсир калдырган иде. Яшерен разведка эшен яхшы белә торган, аның нечкәлекләрен яшь хезмәттәшләре белән уртаклашырга эзәр торган кеше булып күренгән иде ул. Оскар разведка эшенә 1926 елда тартылган, Мәскәүдәге «Эшче гәзит» типографиясенң партия оешмасы секретаре булып эшләп йөргән жиреннән Германиягә, эшче-крестьян Кызыл Армиясенң разведка идарәсенә җибәрелгән. Утыз-утыз икенче елларда Дөнья хужалыгы һәм сәясәте институты аспирантурасында укыган. Кызыл профессура институты дип аталган шушы уку йортында шул ук елларда Исхак та дөнья халык хужалыгын һәм сәясәтен өйрәнгән иде бит. Шуңа күрә аларның сөйләшер, уртаклашыр темалары байтак иде. Тик ни кызганыч, шактый үзенчәлекле, бигрәк тә тирән икътисади һәм рухи кризис кичерә торган катлаулы Америка тормышы Оскарны үзенң тирән укынына сөйрәп керткән булып чыкты. Исхак соңыннан ачыклаганча,

ул урамда гангстерлар белән ике арадагы атыш вакытында башы яраланып, хастаханәгә эләккән һәм шунда вафат булган икән.

Көннәрнең берендә университетта лекцияләр тәмамланып, өйгә кайтырга чыккач, юл уңаендагы таныш киёмнәр кибете ишеге төбөндә Исхакны янә «Юнг» дип дәшеп туктаттылар. Танышырга теләмәгән, ләкин инде шул ук таныш егет аңа бу юлы да кесәсеннән алып хат тапшырды һәм шулай ук артык сүз сөйләшеп тормыйча, халык арасында юкка чыгуны хуп күрдә.

«Юнг! Бүген сәгать өчтә сине университетның Батлер китапханәсе янындагы кафедра көтәләр.»

Исхак язуну укуга сәгатькә карады: өч туларга унбиш минут! Китапханә моннан ерак түгел, ике квартал артында, тугыз-ун минутта барып житәргә була! Ул кәгазьне вак кисәкләргә ерткалап, тротуар буендагы чүп савытына илтәп салды да Батлер китапханәсенә таба атлады. Кемнәр көтә икән соң аны? Резиденциягә яңа шеф жибәргәннәр мәллә?

Кафедра аның башына да кереп чыкмаган очрашу көтә иде. Ишектән килеп керүгә, күзә урам ягындагы тәрәзә буенда дүрт кешелек өстәл артында утырган бер хатын белән малайга төште. Аның йөрәге биш катлы йортның бишенче катына баскычтан йөгереп менгәндә ярылып тибә башлаган кебек, күкрәгеннән атылып чыгарга теләгәндәй, дөпелдәргә тотынды. Аны кафедра түзәмсезләнеп хатыны Валентина белән улы Роберт көтә иде. Әтисен күрүгә Роберт аңа таба омтылды, ләкин әнисе улын кулыннан ычкындырмыйча, үзенә тартты. Кафедра чәйләп утыручыларның игътибарыннан качу кирәк иде. Хатыны белән улын күрәп алган Исхак та кинәт ишеләп төшкән бу бәхеттән югалып калды, як-ягына каранды, аларга игътибар итүче барлыгы сизелмәде. Ул кызу адымнар белән кадерлеләренә таба ашыкты. Өстәл янына житкәч, сүзсез генә, торып баскан Валяны кочаклап, иреннәреннән үбеп алды, аннары улын башыннан сөеп, күтәреп кочты да, каршы яктагы ике урындыкның берсенә утырып, малайны алдына алды. Артык хискә биреләп, кычкырып сөйләшәргә ярамый иде. Бигрәк тә урыс телендә. Шуңа күрә Исхак ярымпышылдап кына аларның кайчан килүләре, кайда урнашулары хакында сорапты.

– Килеп урнашуыбызга бер атна булды инде, – диде Валя. – Мин алдан сөйләшкән эштә. Роберт – илчелек балалары укый торган мәктәп интернатында.

– Хәлләрең ничек? – дип сорады Исхак улыннан инглизчә. Роберт беренче класстан бирле инглиз телен өйрәнәп маташа иде. Исхак Америкага китәр алдыннан улы белән урамда йөргәндә дә, өйдә дә, көн саен инглиз һәм төрек телләрендә сөйләште. Бигрәк тә Америкага китәселәре билгеле булгач, инглизчәне белергә кирәклеге аңлый иде.

– Нормально!

– Яхшы!

– Oh, how well you learned English to speak³! – Исхак улының башыннан сыйпады һәм нәрсә ашарга теләве хакында сорады: – What do you want to eat⁴?

– Без һаман инглизчә генә сөйләшәчәкбезме? – дип сорап куйды Роберт, көтмәгәндә һәм апытыраган кыяфәттә.

– This is America, son. English is spoken here⁵. Син үзеңнең туган телеңне дә онытырга тиеш түгел, – дип, Исхак көтмәгәндә татарча сөйләшә башлады.

³ О-о, ничек яхшы сөйләшәргә өйрәнгәнсең инглизчә!

⁴ Синең нәрсә ашыйсың килә?

⁵ Бу – Америка, улым, биредә инглизчә сөйләшәләр.

– Ә урысчаны илчелектә һәм мәктәптә урыс балалары белән сөйләшерсең, – дип, сүзгә Валентина Михайловна кушылды.

– Гафу ит, Валя, аның туган теле башка. Мин татар телен күз алдында тотам, – диде Исхак, Валясының авырткан сөяленә басып. Валя Исхакның татар икәнен яхшы белсә дә, улының татарча сөйләшүен бик өнәп бетерми иде. Ләкин Исхак улы белән күзгә-күз калганда, һәрвакыт аны татарча сөйләштерергә тырышты. Малай әле Төркиядә чакларында ук төрек һәм татар телләрен өйрәнәп үстә, шуңа күрә әтисенә туган телен үзенекә итеп тә исәпли иде. Әтисе аңа телләр белү бик файдалы, тормышта һәрвакыт кирәге чыгып куюы бар, дип әйтә килде. Можайскида чагында Америкага китәргә әзерләнеп йөргән көннәрдә дә Роберт инглиз теле белән бергә татарчаны да искә төшерә торган иде.

Сүзен урысча башлаган Валя да як-ягына каранып алганнан соң, вата-сындыра инглизчәгә күчте. Аның инглизчәсә чамалы иде. Америкага китәр алдыннан гына Робертка ияреп, Исхактан беркадәр сүзләр отып калырга тырышты. Исхак китеп баргач, махсус китаплар юнәтеп, үзлегеннән өйрәнергә маташып карады, ләкин эш авырлык белән бара иде.

– Ярар, хәзер ашап алыгыз, урамга чыккач, иркенләп сөйләшербез, – диде Исхак, чит телләрне авыр үзләштерүче хатынының хәленә керергә тырышып. Аннары ул официантны чакырып, ризык китертте. Иртән аннан-моннан гына капкалап чыгып киткәнлектән, үзенә дә өзелеп ашыйсы килә башлаган иде.

Урамга чыккач, Исхак аларны университет каршындагы яшел болынга алып китте. Ямь-яшел газон чирәмә үскән бу мәйдан, чынлап та, аның бала чагы үткән Кече Битаман авылы астында жәйрәп яткан гажәеп матур, киң болынны хәтерләтә иде. Монда атна арасында кеше дә ул кадәр күп килми, чирәмгә утырып, рәхәтләнеп, тирә-як белән хозурланырга, туйганчы сөйләшергә була. Беркем дә комачауламый.

– Колумбия университеты менә шушында, мин тиздән шунда укый башлаячакмын, – диде Исхак улына, балаларча беркатлылык белән.

– Мин укыйсы мәктәп тә бик матур. Мондый колонналары юк инде югын. Шулай да миңа бик ошады, – диде Роберт, әтисеннән ким шатланмыйча.

– Инде дүрт ай Америкада яшисең. Нью-Йоркны тәмам өйрәнәп бетергәнсеңдер, – диде Валя. – Торган жирең еракмы соң?

– Моннан ерак түгел. Ярты сәгатьләп, жәяү кайтып житәргә дә була. Сөзгә дә күрсәтермен. Ял көннәрендә кунакка да килерсез. Тик менә мин генә сөз торган урынны барып күрә алмамдыр. Читтән карап торсам гына инде. Консуллыкның кайда икәнен беләм. Тик анда күренеп йөрергә ярамас.

– Роберт белән миңа да сирәк очрашырга туры киләчәк. Безнең аналы-балалы икәнебезне үзбездекеләрдән дә бер-ике кеше генә белә. Әйдә, алайса, күрсәт торган жиреңне. Робертны тулай торагыннан ике сәгатькә Нью-Йоркны күрсәтергә дип кенә сорап алдым. Бер сәгәте инде үтте дә, – диде Валя, чирәмнән күтәрелеп.

Исхак аларны университет яныннан аккан Гудзон елгасы ярына алып чыкты һәм берәз атлый торгач, ул яши торган йорт янына килеп тә життеләр.

– Менә шушында көн күрәм инде мин, – диде Исхак. – Кызганыч, сезне хәзергә кунакка чакыра алмыйм. Ләкин киләчәктә шушында күрешә торган булырбыз.

Аннан соң бергәләп Консуллык бинасын эзләп киттеләр. Консуллык та,

университет шикелле үк Манхэттен районында урнашкан булганлыктан, анда тиз барып життеләр. Ял көнне тагын шушы ук урында, төшке аш вакытында очрашырга сүз куешып, Исхак гаиләсеннән аерылды.

5

Фитин кабинетыннан чыккач, Исхак көтелмәгән мөмкинлектән файдаланып, Можайскига Валентина белән улы Роберт янына барып кайтырга булды. Ул Белорус вокзалына төшөп, шәһәр яны поездына билет алды һәм сәгать көндезгә бердәге рейс белән юлга чыкты. Юл шактый озын, чама белән ике сәгатьтән артык, Исхак ул арада Валяга ни өчен Һелен белән өйләнешергә мәжбүр булуының сәбәпләре турында әйтергә эзәрләнеп барды. Әйе, аңа Валя алдында чын мәгънәсендә җавап тотарга кирәк иде. Исхакның мондый карарга килүе Валя өчен көтелмәгән хәл, шаккатырырлык яңалык булачак. Исхакның илгә кайтуы үзе бер яңалык булса, өйләнеп үк кайтуы – бөтенләй көтелмәгән нәрсә.

Валя Америкада эшләрен төгәлләп, улы Робертны да алып, СССРга август аенда ук кайтып китте. Күрәсең, аларның өчесен дә илгә кайтарырга карар кылынган. Ләкин әле бу хакта Исхакка әйтмәделәр. Роберт быел консуллык каршындагы тулы булмаган урта мәктәпне тәмамлады һәм ул икенче мәктәпкә күчәренергә тиеш иде. Аларның август аенда ук моннан җибәрелүләре шуның белән бәйле иде. Яңа уку җылы башланганчы мәктәпкә урнашып каласы бар. Кайтып китәр алдыннан алар берничә көн өчәсә бергә булдылар. Әти-әнисенә бергәләп Робертны сөендерде. Ә әтисенә үзләре белән бергә кайтып китмәвә борчылырга мәжбүр итте. Ләкин Исхак тиздән үзенә дә илгә кайтачагы хакында әйтеп, аны тынычландырды. Валя аларны илдә ни көткәннән яхшы аңлый иде. Ләкин ул барысы да әйбәт булып дип өметләнде.

Исхак Нью-Йорк портына аларны озатырга төште. Ләкин аңа озатучылар арасында да күренергә ярамый иде. Валя Нью-Йорк порты причалынан кузгалырга торган «Нормандия» трансатлантика лайнерының палубасыннан озатучылар арасындагы Исхакны эллә каян танып, аңа кул изәде. Исхак причалда лайнерның озак итеп гудок биргәннән һәм иң якин кешеләрен алып туган илгә кайтып китүен бик озак басып карап торды. Бу аерылу алар тормышында мәңгегә аерылу булып дип, ул вакытта Валя да, Исхак та, башларына да китерә алмыйлар иде әле.

Гыйнвар ае, мәктәпләрдә кышкы каникуллар башланды. Роберт та Можайскидагы заманында әнисе эшләгән мәктәптә укыйдыр. Ул да каникулдадыр. Их, бер-ике көн генә булса да, алар янында каласы иде!

Әле үзе дә кайтып, эшкә урнашып йөри, бәлки, киләсе ялларга бу хыял чыңга да ашар. Барысы турында да сөйләшәп, аңлашып килергә дә кирәк. Валя акылсыз хатын түгел, аңлар, Исхакның шушы адымга барырга мәжбүр булуын кичерер. Монда әле Һеленның да хәленә керергә кирәк! Шушы юлга барырга ризалашуы өчен рәхмәт тиешле аңа.

* * *

Әле резиденциянең башлыгы булып, Базаров эшләгән чагында ук Исхакның агентлары арасында Элизабет Бентли исемле хатын бар иде. Элизабет коммунист, совет разведкасы белән идея карашларыннан чыгып, хезмәттәшлек итә башлаган. Юнг үзләре алдына Үзәк куйган бурычлар турында Элизабетка сөйләде.

– Юнг, мин сине бик чибәр бер кыз белән таныштырам, – диде анысы. – Кара

аны, гашыйк булып куя күрмә. Бик чибәр, чая кыз. Менә шул кыз аркылы син турыдан-туры Эрл Браудерга чыга алачаксын.

– Миңа Эрл Браудерга турыдан-туры чыгарга кирәкми. Бары тик Америка коммунистлары белән берлектә Америкада баш калкыта башлаган фашист юеш танауларына каршы көрәшнә оештыруда катнашырга кирәк.

– Алайса сине таныштырырга теләгән кыз бу эш өчен бер дигән кандидатура инде.

– Бик әйбәт. Кем соң ул? Кайчан күрешә алабыз без аның белән?

– Ашыкма. Барысы да үз вакыты белән килер. Ул кыз агент буларак та файдалы кеше сезнең өчен.

– Чынлапмы? Нишләп аны шушы көнгә кадәр яшереп сакладыгыз?

– Кем уйлаган инде аны?! Әле менә бүген коммунистлар турында сүз чыкмаса, искә дә төшмәгән булыр иде. Һелен исемле ул кыз, Һелен Лоури. Яше бар инде. Егерме биш-егерме алтылар тирәсе. Бик акыллы, тыйнак, сүзен уйлап кына сөйли торган кыз. Иң мөһиме – Эрл Браудерның туганнан туган сеңлесе.

– Кит аннан! Шулай укмыни?!

– Эрлның сеңлесе Маргаретның кызы. Канзас штатындагы Уичито шәһәрәннән. Нью-Йорктагы бер сәүдә фирмасында сәркәтип булып эшли.

Элизабет икенче көнне Һеленны, көндөзгә ашны үзе белән бергә, ул эшли торган фирма янындагы кафега чакырды. Шул вакытта кафега, янәсе очраклы рәвештә генә, Юнг та керергә тиеш иде. Танышу урыны шунда.

Исхак сөйләшкән сәгатәтә, минутын минутка туры китереп, әлеге кафега килеп керде. Кызлар урам яктагы тәрәзә буенда утыралар иде. Ул аларны тиз күрүгә алды һәм яннарына килеп:

– Әһә, монда үзбездә кызлар ашый икән! – дип, Элизабет белән күптәнге танышлар булуын белдергән кыяфәт чыгарды. – Исәнмесез, кызлар!

– Сәлам! Әйдә, безнең янга, – диде Элизабет. – Бер кыз белән таныштырам үзеңне. – Үзе шунда ук Һеленга Исхак хакында сөйли башлады. – Моңысы – белешем Юнг, күптән түгел таныштык.

Исхак та, Һелен каршына килеп басып, аңа кулын сузды:

– Немец чыгышлы америкалы Билл Грейнк. Дусларым Юнг дип тә йөртә.

– Шулай укмыни? Белмидер идем, – дип, Элизабет та Юнгка аптыраулы караш ташлады. – Колумбия университетында укып йөрүгезне генә беләм дип торам. Немец тамыни әле син?

– Мин бөтен дөнья гражданы, немецча да беләм, инглизчә дә, төрекчә дә, кытай, япон, урыс, татар телләрен дә... Полиглот, кыскасы.

– Татары нинди тел тагын?

– Советлар Союзында шундый халык яши. Заманында бөтен дөньяны шаулаткан, Ерак Көнчыгыштан Европага хәтле барып житкән, Римны буйсындырган, бүгенге көндә Россиянең үзәгендә ага торган Идел елгасы буенда яшәүче бик тырыш, эшчән һәм курку белмәс кыю халык.

– Кыен булмаса, татар телендә дә сөйләшеп карасагыз иде? – диде Һелен.

– Була ул: Американың гүзәл шәһәре Нью-Йоркның чибәр кызларына кайнар сәлам!

– Нинди жөмлә булды инде бу? Инглизчәгә тәржемә итеп тә бир әйдә.

– Warm greetings to the beautiful girls of the beautiful American city of New York!

– Нинди матур тел!

– Ә бу телдә күпме кеше сөйләшә?

– Аларның Габдулла Тукай исемле бөөк шагыйрьләре «Егерме миллион татар бар» дип язган. Татарлар бит Идел буенда гына түгел, Советлар Союзының бөтен республикаларында да яшиләр. Башкортстанда, Казакъстанда, Үзбәкстанда... Хәтта Белоруссиядә, Польшада да татарлар күп. СССРда татарлар яшәмәгән бер урын да юк. Борын заманнарда Россия тулысы белән татар жире булган. Дөнья картасында аны Тартария дип билгеләгәннәр. Китап укырга кирәк, кызлар. Китапханәләргә йөрмисез мәллә?

– Сөз бик укымышлы кеше икән, – диде Һелен, Исхакка соклануын белдереп.

Алар Һелен белән тагын очрашырга сөз кушып аерылыштылар. Исхак киткәч, Элизабет Һеленга:

– Кара, ычкындырма бу егетне. Белүемчә, ул әле өйләнмәгән дә. Полиглотлыгын мин әле белми дә идем. Үзең күрәсең, кызык кешегә охшаган, – диде. – Иң кызыгы, ул – коммунист, антифашист. Мин аның белән Фриц Кун молодчиклары үткәргән парадны караган вакытта таныштым.

Һелен белән Исхак шушы ук кафедра көндөзгә аш вакытында очрашырга сөз кушып аерылышканнар иде. Исхак икенче көнне дә килешенгән вакытка кафега килде. Һелен аны көтә иде.

– Элизабет кичә сезнең турыда коммунист, антифашист, диде. Нигәдер сезне Нью-Йорк коммунистлары жыеннарында бер дә очратканым булмады, – дип башлады сөзен Һелен, Исхак аның янына утырып, хәлләр сорап.

– Мин әле Нью-Йоркта күптән түгел генә яшим.

– Сөз чынлап та немецмы? Үзегезне немец чыгышлы америкалы дип таныштырдыгыз. Элизабет сезнең белән Фриц Кун үткәргән нацистлар парадында танышкан икән. Әллә сез дә фашистмы юкса?

– Юк, Аллаһ сакласын ул хәшәрәтләрдән.

Исхак Колумбия университетында инглиз телен өйрәнүче төрек студенты Мостафа Дакмак булудан туктап, үзенә яңа документларны немец чыгышлы америкалы дип эшләткән иде. Шуңа күрә яңа документлары буенча ул немец булып санала. Ләкин Америкада аның милләтен бик аз кеше белә: бары тик университетта инглиз телен өйрәтүче укытучысы һәм чит илләрдән килгән берничә студент-төркемдәшләре төрек дип уйлый. Укып бетергәч, алар барысы да үз илләренә кайтып киттеләр. Исхак та Төркиягә китәргә тиешле кеше иде. Ләкин разведчик буларак, ул Нью-Йоркта торып калды һәм аның совет кешесе икәннен бары тик Борис Яковлевич Базаров кына белә. Ул да татар дип түгел, ә урыс дип уйлый. Чөнки алар үзара бары тик тәхәллүсләре белән генә аралашалар иде. Ә Исхак башта Юнг булып йөрдә, ә хәзер резидентлар аңа Билл Грейк, Билл дип дөшәләр.

Исхак Һеленны агент итеп эшләтү мөмкинме-юкмы икәннен тикшереп карарга кирәк, дигән фикергә килгән иде. Үзе турында дөрес мәгълүматны әйткәнче, ул аны эш белән сынарга уйлады. Бу очрашуда ук задание бирергә булды. Ләкин сөйләшү барышында аның Советлар Союзына, коммунистларга һәм фашистларга мөнәсәбәтен белер өчен төрле сораулар белән кышларын чирткәләде.

– Һелен, ә сезнең коммунистларга карата фикереgez нинди?

– Сезнең белән очрашуга килгәнмен икән, коммунистларга карашым күренәдер инде. Коммунистларны яратмасам, очрашырга теләмәс тә идем.

– Ә ни өчен яратасыз? Сөз бит хәллә генә гаиләдән чыккан булырга охшагансыз. Коммунистлар эшче халыкны яклай, эксплуататорларга каршы көрәш алып бара.

– Мин үземне эксплуататорлар гаиләсеннән, димәс идем. Әниемнең абыйсы Эрл Браудер – коммунист, Америка коммунистлар партиясе лидеры.

– Шулай укмыни? – диде Исхак. Болары ана өченче көн Элизабет сөйләгәннәрдән мәгълүм иде. Шулай да ул аны беренче тапкыр ишеткән кебек, исе киткән кыяфәт белән тыңлап утырды. – Алай булгач, сез үзегез дә коммунисттыр, бәлки.

– Коммунист. Агам миннән үзенң күп йомышларын үтәтә. Президент сайлаулары вакытында Эрлны сайласыннар дип, халык белән очрашуларда күп йөрергә туры килде.

– Ул президентлыкка сайлауларда да катнаштымыни?

– Әйе. Тик Рузвельт жиңеп чыкты.

– Димәк, абзагызың Ак йортта да, Конгресста да кайбер кирәкле кешеләргә сүзе үтә дип уйларга була?

– Үтәргә тиеш. Мин аларын ук белмим үзе. Ләкин Ак йортта да, Конгресста да Эрлның яхшы танышлары бар.

– Һелен, сезгә мин дә бер йомыш кушсам, үти алырсыз микән?

– Нинди йомыш кушасыз бит. Хәлдән килерлек булса, үтәргә тырышып карармын.

– Килмәслек түгелдер дип уйлыйм. Миңа коммунистлар партиясә политбюросының соңгы тапкыр үткәргән жыенының резолюциясен табып китерә алмассызмы?

– Ә нигә кирәк ул сезгә?

– Нигә икәнән табып китергәч тә әйтермен.

– Кызык. Ярап, тырышып карармын.

Алар тагын ике көннән шушында ук очрашырга килешеп саубуллаштылар. Очрашуга Һелен Америка коммунистлар партиясә политбюросы утырышының резолюциясен алып килде.

– Менә, таптым сез сораган документны. Нәрсәгә кирәк булды инде ул, сер булмаса? – диде Һелен, язулы кәгазьләрен Исхакка биреп.

Исхак кызының бу кәгазьләрен табасына шикләнми иде. Эрл агасының йомышларын үтәп йөргән кеше өчен бу әллә ни катлаулы эш түгел иде, әлбәттә.

– Бик әйбәт. Бик зур рәхмәт. Бик зур эш башкардыгыз минем өчен, – диде Исхак. – Аннары, үзенң кем булуы турында әйтергәме, юкмы икән дип, берәз уйланып торганнан соң, сүзен дәвам итте: – Моннан соң да тыңларсың микән? – дип, кызы баркадәр уңайсыз хәлдә калдырды.

– Шулай да үзегезнең кем булуыгыз турында әйтсәгез, бәлки, тыңлармын да, – диде Һелен.

– Ярый алайса, әйтим булмаса. Беләсезме, Һелен, мин совет разведкасына эшлим. Дөньяда халыкара хәл гаять катлаулы. Көннән-көн катлаулана бара. Фашизм Германиядә генә түгел, Америка Кушта Штатларында да баш калкыта. Италия, Япония кебек илләр Германия белән берләшеп, дөньяны яңача бүлгәләү сәясәте алып баралар. Шуңа күрә Америка хөкүмәте һәм эшлекле даирәләренең бу илләргә карата мөнәсәбәте Советлар Союзын бик кызыксындыра. Безнең алда Мәскәүне иң төгәл мәгълүматлар белән тәэмин итү бурычы тора. Моның өчен ышанычлы агентлар кирәк. Ә андый кешеләрне йөз процент ышаныч белән бары тик коммунистлар арасыннан гына таба алабыз. Мин сезгә ышанычлы агентыбыз булыгыз дигән тәкъдим ясарга теләм. Моның өчен сез – безгә иң кулай кеше. Американы, аның коммунистлар партиясен, Америка хөкүмәтендәге ышанычлы кешеләрне бик яхшы беләсез. Әгәр дә ризалык бирсәгез, мин резиденциянең башлыгы белән сөйләшәм. Юк, дисез икән инде, без аерылышабыз һәм моннан соң бер-беребезне белмибез. Килештекме?

Исхакны тыңлагач, Һелен беркадәр аптырашта калган кебек булды. Нәрсә дип әйтергә дә белми торды.

– Миңа уйларга кирәк, – диде ул, тирән сулыш алып. – Киңәштергә дә кирәк. Иртәгә җавап бирсәм ярыймы?

– Әлбәттә, әлбәттә. Алайса иртәгә, кабат шушы кафедра, төш вакытында очрашабызмы?

Алар иртәгесен тагын очрашты. Һелен риза иде. Аның ризалык бирүендә Исхакка карата кыз күңелендә туган ярату хисләре дә шактый зур роль уйнады. Ләкин ул Исхакның өйләнгән кеше булуын һәм улы барлыгын белми иде. Исхак та егерме биш яшьләрендәге бу кыз белән киләчәктә үзенә язмышын бәйләргә туры киләчәге хакында башына да китермәде.

Ул шул көнне үк Базаров янына барып, яңа агент табуы турында сөйләде. Анысы Һеленның үзен күрәп сөйләштергә теләвен белдерде. Һелен Базаровка ошады. Ул яңа агентны эшкә алырга теләве хакында Мәскәүгә хәбәр итеп, Үзәкнең рөхсәтен алды, аңа «Таня» дигән исем бирелде. Һелен Лоури резидентлар өчен шушы тәхәллүс белән яши башлады.

6

1934 елның августында Америка резиденциясе башлыгы Дэвис-Маркин һәлак булганнан соң, аның урынына җиһәзләнгән Борис Яковлевич Базаров, 1938 елның башында СССРга кайтарылып, аның урынына калган Исхак Әхмәровны да Базаров артыннан олактырырга теләүләре көн кебек ачык иде. Базаров белән бергә ул чакта Америка резиденциясеннән Пётр Давыдович Гутцайт та СССРга кайтарылды. Аларның икесен дә резидентурага махсус кертелгән шымчы Иван Морозов сатты. Революцион уяулык күрсәтәм дип, шушы бәндә алар өстеннән Мәскәүгә донесение язып җиһәрдә, аларны троцкийчылар дип атады. Морозов үзгә Берия тапшырган йөкләмәне шулкадәр зур «җаваплылык» белән үтәде ки, берәздән ул хәтта Базаров урынына калган Әхмәров өстеннән дә шундый ук яла язарга батырчылык итте. Аның Мәскәүгә юллаган хатында Исхак белән бергә аның кул астында эшләгән тагын бер резидент Гайк Бадалович Овакимян фамилиясе дә күрсәтелгән иде. Күрәсеп, Морозов үзе резидентура башлыгы булып калырга хыялланды булса кирәк. Ләкин Исхакка Мәскәүдән резидентураны билгесез вакытка бөтенләй ябып торырга дигән күрсәтмә килде. Күрсәтмәдә Исхакның урынбасары Норман Михайлович Бородинның да илгә кайтарылуы турында әйтелгән иде. Менә шулай итеп, 1939 ел азагында алар резидентураны тулысынча ябып, барысы да СССРга әйләнеп кайтты. Исхак Гуцайтның да Базаров белән бергә атып үтерелүе турында белде.

СССРда үзен һәм гаиләсен ни көткәннән Исхак эчкә бер сиземләү белән бик яхшы тоемлады. Үзе инде бер хал, ә менә бер гөнаһсыз хатыны Валентина белән улы Робертның ни гаебе бар? Бериянең аларны юк итүдән дә чирканып тормаячагы аңлашыла иде. Ул Сталиннан Троцкийны юк итәргә дигән күрсәтмә алган. Һәм аның боерыгын жиренә җиткереп башкарып чыгу өчен бернидән дә йөз чөөрмәячәк. Троцкийга лояль булган һәркем аның өчен дошман, һәм аларны юк итү беренчел дәрәжәдәге бурычы иде.

Нишләргә? Ничек итеп, үзгәнең иң якын кешеләренә котылгысыз үлемнән саклап калырга? Исхак менә шулар турында уйлады. Озак уйлады. Төрле вариантларны барлап карады. Иң ахырда бер нәтижәгә килде. Уйлавынча, бу

бик гади һәм шул ук вакытта бик дәрәс план булырга тиеш иде. Бу план аның башында көтмәгәндә диярлек туды.

Резиденциядә эшләрен төгәлләп, СССРга кайтып китәргә әзерләнеп йөргән көннәренң берсендә ул конспиратив фатирлар арасында очрашуларга йомышчы булып йөрүче америкалы кыз Һелен белән күрешергә тиеш иде. Һелен әле аларның кайтып китәсен белми. Һәр резидентның үзләре өчен мөһим дәүләт серләрен табуда ярдәм итә торган берничә яшерен агенты бар. Резидентларның бермәлне тиктомалдан гына юкка чыгулары алар өчен сәер бер нәрсә булачак. Ләкин үзләренң СССРга кайтып китәргә тиешлекләрен белдерергә ярамый. Хәтта Һелен дә белергә тиеш түгел. Ләкин өч ел эчендә Исхак Һеленга шулкадәр ияләшәп бетте, аны хәтта бер көн күрми торса да, юксына, сагына башлый иде. Һелен үзе дә Исхакка битараф түгел. Шунысы кызык: ул Исхакның гаиләле икәннән, хатыны һәм улы булуын әле һаман да белми иде.

Алар Нью-Йоркның Бруклин районындагы Бродвей урамында урнашкан конспиратив фатирда очрашырга килештеләр. Бродвей урамнары Нью-Йоркта бишәү. Шәһәрнң биш районында да бар. Ә монысы Бруклин һәм Бушвик районнары чигендә урнашкан, шуңа күрә халык телендә Бруклин Бродвее дип йөртелә.

Исхак килеп житкәндә, Һелен өйне жыештырып, табынга хәтле корып куйган иде. Өйгә килеп кергәч, Исхакка ничектер бик ямансу, күңелсез тоелып китте. Күрәсен, тиздән буласы аерылышу шулай тәсир итте. Әйтми-нитми генә кайтып китү әллә ничек, кызга карата игътибарсызлык, аны хөрмәт итмәү, санга сукмау шикеллерәк иде.

– Оһо, монда табынга хәтле корылган! Бер-бер бәйрәмме әллә?

– Бәйрәм түгел. Ашыйсыгыз киләдер бит?

– Берәр касә шәраб уртлап куйганда да начар булмас, болайга киткәч.

– Әлбәттә... – Һелен шулай диде дә, бардан Америка плантацияләрендә үстерелгән иң яхшы сортлы Бордо виноградыннан ясалган Доминус шәрабын һәм ике фужер чыгарып, өстәлгә куйды.

Исхак өстәл тартмасыннан боргычлы пәке алып, шешәнң бөкесен ачты, бәллүр касәләргә чыжылдап торган куе кызыл якут төсендәге шәрабны агызды. Аннары касәләренң берсен Һеленга сузып, икенчесен үзе тотып, дуслыкны ныгыту өчен брудершафт эчәргә дип, кызның фужер тоткан кулыннан уратып, шәрабын йотып жибәрде. Һелен да сусыл йөзем тәме килеп торган шәрабын уртлап куйды. Исхак шул чакта бөтен тәнненә ләззәтле бер рәхәтлек таралуын тойды, ул касәсен өстәлгә куйды, ләкин кулын Һеленның кулыннан ычкындырмады, икенче кулы белән аны биләннән тотып, үзенә таба тартып китерде һәм кызның шәраб тамчылары жемелдәп торган иреннәренә иренен тидерде. Һелен моны көтмәгән иде, ул куллары белән Исхактан этелеп куйды.

– Сәз нәрсә, Исхак Абдуллович?!

– Гафу, Һелен, – дип, гафу үтенде Исхак. Аңа берәз кыен булып китте. Ләкин ул үзен бик тиз кулга алды һәм урындыкка барып утырды. Аның күңелендә бу минутта Һеленны шок хәлендә калдырган план тел очында иде: «СССРга Һеленга өйләнеп кайтсаң, ничек булыр икән?!» Ләкин Һеленга мондый тәкъдимне ясаганчы, башындагы әлегә хикмәтле план турында сөйләмичә ярамый иде.

Ул Һеленга утырырга кушты һәм урындыгын кызның янына ук китереп, үзе дә аның каршына килеп утырды.

– Хәзер минем сиңа бер тәкъдимем бар, Һелен. Игътибар белән тыңла һәм каршы килмә.

– Килешмәсәм дәмә?

– Килешергә тырыш. Син бит мине яратасың...

– Өйләнергә теләвеңне әйтсәң киләме әллә? – дип көлеп жибәрде кыз.

– Әйе, дисәм, нишләр идең соң?

– Уйлап карармын, дияр идем.

– Алайса, уйлап кара. Тик башта тыңла. Аннары үзең хәл итәрсен.

Исхакның шулай сүзне серле итеп башлавы Һеленны кызыксындыра төште. Ул бөтен игътибарын Исхакка юнәлтте, аңа төбәлдә.

– Беләсәңме, Һелен, мин бит өйләнгән кеше. Хатыным һәм улым бар. Иң кызыгы: хатыным да, улым да Америкада яшәделәр һәм моннан биш ай элек кенә СССРга кайтып киттеләр.

– Ничек? Мин ничек белми калдым соң?

– Мин 1923 елда өйләндем. Улыбыз Робертка инде унбиш яшь тулып килә. Төрле илләрдә яшәргә туры килде, шуңа Роберт мәктәпкә соңга калып керде. Быел жиде классны гына тәмамлады. Хатыным Валентина Нью-Йорктагы СССР Консуллыгында эшләде. Роберт Консуллык каршындагы рус балалары укый торган мәктәптә белем алды. Аңлайсыңмы, безнең алда зур куркыныч тора бугай. Миңа хәтле резидент булган Борис Яковлевич Базаров турында сиңа сөйләгәнем бар бит. Моннан ике ел элек аны һәм тагын бер иптәшебезне СССРга чакырып кайтардылар, аларны троцкийчы дип хөкем иткән булырга тиешләр. Менә хәзер безнең барыбызны да шулай ук Мәскәүгә кайтарырга дигән күрсәтмә килде. Башта Валя белән Робертны чакыртып алдылар. Хәзер безгә чират житте. Күңелем сизә – безгә дә шундый ук гаеп тагачаклардыр. Ө котылып калырга бер генә юл бар. Һәм син аны аңлайсың...

– Белмим, нинди юл соң ул?

– Сиңа өйләнеп кайту.

– Икенче хатының булыпмы?

– Бездә татарларда бу рөхсәт ителә.

– Ө хатының риза булырмы соң?

– Нишләп булмасын?! Исән каласы килсә, булыр. Кая барсын соң? Боларын, әлбәттә, шаяртып кына әйтәм. Һелен, матурым, син аңла, бары тик сиңа өйләнү генә коткарып калачак безне.

– Юк, һич аңлай алмыйм. Мин кем соң? Шулкадәрле зур кодрәт иясемени?

– Бу моментта синнән дә зур кодрәт иясе булмагачак безнең өчен. Валя өчен дә, минем өчен дә.

– Шулай да аңлап бетермим. Аңлатыбрак сөйлә әле.

– Бөтен хикмәт синен ағанда, Һелен. Әниңнең абыйсында.

– Эрл Браудердамы?

– Эрл Браудерда!

– Ничек алай?

– Эрл Браудер – Америка коммунистларының лидеры. Шуның өстенә 1935 елдан бирле Коминтерн президиумы әгъзасы. Иң мөһиме – Браудер – Сталинның дустаны. Ө Сталин үз дустаның сөңлесен беркайчан да, беркемгә дә кыерсытырга бирмәс. Син СССРда «Персона грата» булачаксың! Әлбәттә, инде иренә дә тырнак белән дә кагылуы табылмас.

– Ө болар хақында хатының беләме соң?

– Каян белсен, ди!

– Соң, каршы килсә?

– Әйттем бит инде, каршы килмәс. Болар барысы да аның һәм улыбызның исән калуы өчен эшләнә бит. Мин үзем өчен курыкмыйм, алар өчен кайгырам.

Һелен уйга калды. Ни әйтергә дә белмичә, урыныннан торып, бүлмә буйлап әйләнеп килде.

– Ә без ничек яшәячәкбез соң? Барыбыз да бергәме?

– Юк, әлбәттә. Валя Мәскәүдән ерак булмаган Можайск дигән шәһәрдә эти-әнисе белән яшәячәк. Роберт та баштагы чорда әнисе белән булып. Аннары бер-ике елдан без аны махсус мәктәпкә бирербез. Мәктәп каршындагы интернатта яисә тулай торакта яшәр. Бәлки, вакыты житкәч, безгә Валя белән аерылышырга да туры килер. Ләкин әлегә, аның минем хатыным, минем аның ире булып калуыбыз кирәк.

– Бик катлаулы сорау алдына китереп бастырдың син мине, Исхак Абдуллович. Мин бүген үк җавап бирергә эзер түгелмен. Әнием белән дә, аның абыйсы белән дә киңәштергә кирәк.

– Әлбәттә, әлбәттә. Сина минем белән СССРга кайтып китәргә кирәк булачак лабаса. Ләкин бер нәрсәне үтенәм: әниңнең дә, абыңның да минем өйләнгәнлегемне белмәве яхшырак. Югыйсә каршы килүләре мөмкин. Минем өчен иң мөһиме – синең ризалыгың.

– Ә мәхәббәт? Син яратасыңмы соң мине?

– Яратам, дисәм, нишләрсен?

– Мин дә яратам, диярмен.

– Мин беләм, Һелен. Күптәннән сизеп йөрим. Шуңа күрә батырчылык иттем дә инде синнән бу хакта сорарга. Ләкин мин Валя белән улыма да хыянәт итә алмыйм. Аңла. Аларны да авыр хәлдә калдырасым килми.

Шушы сөйләшү Исхакның тормышында тамырдан борылыш ясады. Иң мөһиме, Һелен аның гомерен саклап калды. Аның гынамы? Хатыны Валя белән уюлары Робертның язмышы да кыл өстендә чак элгеп тора иде. Исхакның американкага – нәкъ менә Америка коммунистлар партиясе лидеры Эрл Браудерның сөйләсенең кызына өйләнеп кайтуы башкисәр Бериянең алар алдында көчсезлеген күрсәтте. Беренче кабул иткән көнне ничек кенә мыскыл итәргә, үз алдында бер тузан бөртегә итеп кенә күрсәтергә теләсә дә, Исхакның Сталиннан американкага өйләнергә рөхсәт сорап язган хаты каршында ул көчсез бер бөжәктәй булып калды.

Можайскига барганда, Исхак энә шулар турында уйлады.

7

Сәгать дүртләр тулып килә иде. Кышкы кичтә Валяның эти-әнисе Михаил Савельевич белән Анна Ивановна үзләре яшәгән йорт ишеген шакып килеп кергән Исхакны күрү, өнсез калдылар. Өлкәннәр ни әйтергә белмичә телләрен йотып торган бер мәлдә, өстәл артында дәрәс хәзерләп утыручы Роберт әтисен күрү: «Әти!» – дип сикереп торды һәм йөгереп барып аның кочагына сарылды.

– Исәнмесез! Көтмәдегезме?

– Исхак?! Син ничек болай? Кайчан кайттың? – дип, улы артыннан ук Исхак кочагына хатыны Валя килеп сыенды.

– Мин Мәскәүдән. Үткән атнада ук кайттык. Мин монда яшәргә килә алмыйм. Валя, безгә сөйләшергә кирәк. Мин шуның өчен килдем. Бик җитди сөйләшү өчен.

– Куркытма әле. Нинди җитди сөйләшү булырга мөмкин?

– Бу куркыту түгел, Валя. Ләкин безгә куркыныч яный. Миңа бүген үк кире китәргә кирәк. Әйдә, урамда йөрөп керик берәз.

Валя барысын да аңлады. Ул тиз-тиз киенә үк башлады. Әнисенә пәлтәсен кияргә булышып, Роберт та урамга чыгарга уйлады.

– Мин дә сезнең белән, – диде малай.

– Юк, улым, безгә әниң белән генә сөйләшергә кирәк. Мин ашыгам, бүген үк китәсем бар.

Роберт әтисенәң нинди эш белән шөгыльләнгән белә. Үзләренең СССРга кайтып китүләренең сәбәбен дә яхшы аңлый. Кыскасы, разведка эшенең никадәрле җитди һәм җаваплы булуы аңа яхшы таныш. Үз яшендәге теләсә кайсы малай шикелле үк аны да бу эшнең романтикасы кызыксындыра. Кинолардан карап, совет власте дошманнарына каршы яшерен көрәш алып баручылар турында китаплар укып, үсмер малай киләчәктә әтисе шикелле үк разведчик булырга хыяллана иде. Шуңа күрә ул әтисе белән әнисе арасындагы сөйләшүдә катнашырга үзен инде өлгергән кеше дип саный иде. Ләкин әтисе, әнисе белән генә сөйләшергә теләвен әйткәч, башкача бу хакта сүз кузгатмады. Исхак, табын эзерләргә керешкән әбисеннән гафу үтенде дә Валя белән икәүләп киенеп, урамга чыгып киттеләр.

Можайск – борыңгы урыс шәһәрләренең берсе. Биредәге бик күп элекке йортлар, чиркәүләр шәһәргә әкияти бер төс биреп тора. Әллә ни зур булмаган кремль, шулай ук аны уратып алган күпсанлы храмнар кышкы бу кичтә шәһәр үзәген тагын да матурлый. Шушы матурлыкка ямь өстәп салмак кына кар явып тора иде.

Исхак Валентинаның иңнәреннән кочып алды. Хатын да, сагынганлыгы әллә каян күренеп тора – иркәләнәсе килгән песи сыман, иренә тагын да ныграк елышты.

– Кая, нинди эшкә урнаштың? Роберт ничек укый?

– Мәскәүгә кайтып төшкәч, мине Лубянкага чакырдылар. Башта Америкадагы эшчәнлегем турында хисап тотарга туры килде. Аннары ни өчендер синең турыда сорап аптыраттылар. Кайда яшәдегез? Ирең нәрсә белән шөгыльләнде? Кемнәр белән очраша иде? Әйтерсез лә, синең нинди хезмәттә булуыңны белмәгәннәр. Мин берни дә белмим, без аерым яшәдек, дип бардым. Соңыннан гына аңлый башладым, синнән ни өчендер шикләнәләр бугай. Монда органнарда чистарту бара икән. Троцкийчыларны ачыккыйлар. Мин куркам, Исхак, безне тынычлыкта калдырырлар микән?

– Тынычлан, Валя, бар да әйбәт булыр. Роберт ничек? Укыймы?

– Роберт җиденчедә, мин элек эшләгән мәктәптә. Классташларыннан бер башка биек, яшенең зурлыгы әллә каян күренеп тора. Үзең күрәсең, синең кебек үк ябык. Соңгы елда тартылып китте. Мин дә мәктәпкә урнашырга дип йөри идем.

– Бик әйбәт. Валя, сиңа әйтәсе сүзем шул... Белмим инде, син ничек кабул итәрсез... Үзең беләсең, безне тиккә генә кайтармадылар СССРга, Пётр Давыдович Гутцайт белән Борис Яковлевич Базаров былтыр шпионлыкта гаепләнеп, атып үтерелгән. Әле кайткач кына белдем бу хакта. Безнең резиденцияне дә тулысынча резервациялибез дигән булып, барыбызны да, Бородинны да, Гайк Бадалович Овакимянны да, мине дә илгә кайтардылар. Берия белән беренче сөйләшүдән безнең тормышның да кыл өстендә торганлыгы ачыкланды. Мин моның шулай буласын Америкада чакта ук сизенгән идем инде.

– Әле ничек исән калдырганнар...

– Сәре бар моның. Менә шул хакта сиңа әйтергә теләм дә. Теләсә ничек кабул ит, хет ачулан, хет...

– Кемне дә булса сатмагансыңдыр бит?..

– Саттым дип әйтергә була...

– Кемне? Ничек итеп?

– Роберт белән сине саттым, Валя, Валюшам...

– Аңламыйм. Ничек итеп саттың? Менә бит без, исән бит. Икебез дә исән-имин, Аллага шөкер.

– Менә шул сезнең исәнлегегез өчен...

– Нәрсә эшләдең? Йә, әйт инде, интектермә.

– Өйләндем.

– Ничек? Аңлашылмый. Аңлатып сөйлә әле.

– Валя, син Һеленнә беләсең бит. Безнең конспиратив фатирларны карап торучы кыз, американка Һелен Лоури.

– Беләм, әлбәттә.

– Менә шул кызга өйләнергә рөхсәт сорап, Сталинга хат яздым.

– Ни өчен?

– Һеленның Америка коммунистлар партиясе генераль секретаре Эрл Браудерның сөйләсенең кызы икән беләсең. Менә шуны миңа кияүгә чыгарга үткәдем. Безне шушы никах коткарып калырга тиеш. Эрл Браудерны Сталин үзе яхшы белә. Алар үзара элемтәдә тора. Сталин беркемгә дә Браудерның сөйләсенең кызына һәм аның иренә тырнак очы белән дә тидертмәс дип уйлыйм. Сөзгә дә тиюче булмас, Алла боерса.

– Кызык. Ә мәхәббәт?

– Валя, син дәрәс аңла, мәхәббәт мәхәббәт белән, монда минем һәм сезнең гомерләргә саклап калу турында сөз бара. Кешеләр яратышалар да, аерылышалар да. Мин бит сиңең белән аерылышыйк, димим.

– Ике хатынлы кеше булчаксың инде. Чын татарча. Кайда яшәргә жыенасың?

– Бергә яшәп булмаячак, әлбәттә. Кем белә, бәлки әле, кире Америкага китәргә дә туры киләргә мөмкин. Анда бит безнең инде оешып беткән команда эшли иде. Хәзер агентлардан башка бер кеше дә калмады. Алар безнең СССРга китүебез хакында берни дә белми. Ә монда бүген тотып жибәрерлек эзәрлекле кеше күренми әлегә. Ә Америка белән эшләргә кирәк. Бигрәк тә хәзер, дөньяда сугыш барганда. Америкада фашистик элементлар баш калкытканда. Америка – Япония мөнәсәбәтләре кискенләшкәндә.

– Нәрсә дип әйтергә дә белмим инде мин, Исхак. Аптырашта калдырдың. Көтмәгәндә, уйламаганда...

– Гаилә, дисәң, аны таркатмыйк, саклап калыйк, дисәң... Ләкин илдә хәзерге вазгыять вакытында безгә исән калыр өчен гаиләне корбан итәргә туры килә, Валя. Син дәрәс аңла. Мин бары тик шуның өчен, исәнлегем өчен барам бу юлга. Улыбыз, аның киләчәге өчен. Аннан соң, без өйләнешеп яшәгән шушы унбиш елның бишесен генә булса да бергә яшәмәдек бит инде. Болай да гел аерым.

– Белмим инде, белмим, Исхак. Нәрсә дип әйтергә дә белмим.

– Йә, ярар, әйдә, керик. Миңа кире китәргә кирәк. Иртәгә эшкә барасы. Югалып йөрергә ярамый. Һелен да көтәдер...

– Сиңең белән мин утка да, суга да керергә риза идем, Исхак. Ә хәзер... Хәзер нишләргә инде безгә?

– Түзэргә. Шундый язмышка күнэргә. Башкача юл юк, Валя.

– Без башкача күрешмәчәкбезме инде?

– Күрешербез. Мин килгәләп йөрермен. Сөз дә килерсез. Әле минем алда билгесезлек. Ләкин бу вакытлыча гына булыр дип уйлыйм.

Алар шулай аерылыштылар. Исхак өйгә кереп, әбисе әзерләп куйган ашны ашады да, улы белән берәз сөйләшеп утырганнан соң, кире Мәскәүгә кайтып китте. Ә икенче көнне алар Һелен белән Исхакның туган авылы Битаманга юл тоттылар.

8

Казан аларны калын кар көртләренә чумган көе каршы алды. Мондый ак карларны Һеленның инде бик күптәннән, бала чагыннан бирле күргәнә юк иде.

– Битаманда карлар тагын да аграк, тагын да калыңрак! – диде Исхак.

Казандагы апасы Мәстүрә белән жинһәсә Әнвәр гаиләсендә кайгылы көннәр икән. Олы уллары Исмәгыйльгә фин сугышына повестка килгән, тагын ике көннән ул сугышка китәргә тиеш, ди.

– Каян гына килеп чыкты бу каһәр суккан сугыш! – дип елап ук жибәрде Мәстүрә апасы.

– Дөньялар бер дә тыныч түгел шул. Сентябрьдән бирле Бөтендөнья сугышы бара, – дип уфтанып куйды жинһәсә. – СССР белән Германия үзара килешеп дөнья бүлешәләр.

– Андый сүзне берүк кеше алдында сөйли күрмә, жинһи, – диде Исхак, ярымпышылдаган тавыш белән.

– Алла сакласын! Кара козгын күпме кешенәң башын ашады. Үзөбөзнен ишегалдыннан гына ничә кешене төнлә килеп алып киттеләр дә харап иттеләр. – Мәстүрә апасы сүзләрен әйтеп бетерүгә тәрәзә янына барып, пәрделәрне корып куярга ашыкты.

– Әйе, дөньялар тыныч түгел, – дип, жинһәсенәң сүзен жөпләде Исхак.

– Йә, ярар, сөйлә, кайниш, кайларда югалып йөрдең? Биш ел бугай инде, күзгә-колакка чалынганың булмады.

– Америкада командировкада идем, жинһи. Менә, таныш булыгыз, өйләнеп кайттым.

– Бәй, Вәлинтинаң бар иде түгелме соң инде? – дип, аптыраган кыяфәт чыгарды апасы.

– Бар иде дә... Валя белән аерылышканга биш ел инде, апа.

– Улыгыз... Рубирт зур үскәндер инде, – диде Мәстүрә апасы, улынын исемен татарчалаштырып.

– Аларны да күрәсе иде. Роберт та сагындырды. Аңа быел унбиш тула. Мәскәүдә яшиләр. Менә авылдан әйләнеп кайткач күрешербез, шәт, иншалла. Ә бу – американка – татарча әлегә бер авыз сүз дә белми. Һелен исемле. Монда Елена дип йөртәргә килештек. – Исхак Һеленны кулыннан алып, апасы белән жинһәсә алдынарак китерде.

– Ыздрастуйте, – дип, Һелен телен сындыра-сындыра русчалатып исәнләшәп, үзе белән күрешәргә кулларын сузган Мәстүрәгә уң кулын бирде. Ике куллап исәнләшү аның өчен ят нәрсә иде.

– Менә сезгә чит ил күчтәнәчләре, – дип, Исхак сумкасыннан төргәкләр чыгарып, өстәлгә куя башлады.

– Кирәкми иде. Авылга алып кайтырсыз, – диде Мәстүрә апасы.

– Авылга да бар. Әллә нәрсә түгел, шикәр дә кара һинд чәе. Ә менә моңысы

сина шәляулык, апа! – дип, сумкасыннан бер төргәк алып чиште дә аннан чыккан матур чәчәкле-чуклы алсу шәляулыкны апасының иңнәренә салды.

– Рәхмәт инде, нәнәм, бик зурлагансыз! – диде апасы.

– Жизни, менә сина американский тәмәке – сигара! – дип, Исхак катыргы кап чыгарып, аннан бармак калынлыгы бер сигараны алып, кабы-ние белән Әнвәргә тоттырды.

– Оho! Буржуйлар гына тарта торган нәстә бугай бу! – диде жизнәсе, тәмәкене башта иснәп карагач, кулында әйләндерә-әйләндерә.

– Буржуйлар башка төрләрәген тарта. Монысы гап-гади американнар тарта торган сигара. Буржуйлар тарта торганын алырга акчам житмәде, – дип көлдә Исхак. – Әйдә, ишегалдына чыгып бер көйрәтеп керик.

– Озак йөрмәгез, пәрәмәчем өлгәрә! – дип калды Мәстүрә, алар артыннан ишекне ябып.

Алар ишек төбөнә чыккач та, сигара кабыздылар.

Әнвәр аны борынына ук китереп, тирән сулыш алып, рәхәтләнеп иснәде. Хуш исеннән хәтта башы әйләнеп киткәндәй булды.

– Әйбә-әт! – диде ул. – Ничек диләр әле?.. Аромат!

– Сигараны Америкада әле Колумб Американы ачканчыга хәтле үк тартканнар. Ул майя кабиләләренә яраткан тәмәкесе булган. Сигараны социаль статусы югары затлар гына тарткан дип уйлау – хата. Бүгенге көндә ул Америка халкының иң популяр тәмәкесе. Менә шуңа күрә бер күчтәнәч булсын әле жизнигә дип, сина да алып кайтырга уйладым.

– Рәхмәт инде. Затлы нәстә белән сыйладың. Без инде үзәбезнең махоркага да шат.

– Тәмәкене аны бөтенләй тартмаганда, тагы да яхшы. Жүнле нәрсә түгел үзе. Тынны кыса, хәлне ала. Үпкәләргә агулы.

– Шулаен шулайдыр да ул. Бер өйрәнгәч, тартасы килә шул, ташлап булмый, каһәр.

– Тырышканда ташлап була, диләр. Йә, ярар, тормышлар ничек бара соң, жизни? Ниләр белән шөгыйльләнесң?

– Тормышлар бик мактанырлык түгел, нәнә. Ур-ра кычкырабыз инде. Дөньяда энә сугыш бара. Ә СССРда бөтен хәрби командующийларны атып бетерделәр. Башта Тухачевскийны, аннары Блюхерны. Бөтен урынбасарларын... Армия белән житәкчелек итәргә командирлар да калмады. Гитлер анда сугыш башларга тора. Троцкийчылар булганнар, имеш... Троцкий Лениннан кала икенче кеше иде. Революцияне шул ясады. Кызыл Армияне оештыручы зат. – Әнвәр үзенең артык сөйләп ташлавын аңлап алды. Шикләнеп як-ягына карап куйды да тынычрак тавыш белән дәвам итте: – Синәң алда боларны сөйләшеп буладыр бит инде, нәнә? Син акыллы кеше, дөнья күргән. Әйт әле син менә шуны: кая таба бара бу дөнья? Троцкийның үзенең дә башына житәләр бугай инде. Ул турыда бик сөйләмиләр. Шулай да кешедән ишеткән имеш-мимешләргә ышансаң, малаен, сукур эчәгесенә операция ясыйбыз дип, үтереп ташлаганнар, диләр.

– Жизни, син болар хақында беркем белән дә сөйләшмә. Берни дә белмә. Югыйсә үзең аңлайсың нәрсә буласын. Житмәсә, колхозга керергә теләмичә, утыз дүртенче елда авылдан киттегез. Барысын да искә төшерерләр. Күреп торасың, халык дошманнарын эзләү бара. – Исхак тәмам көйрәп беткән сигарасын соңгы тапкыр суырды да, төпчеген урта бармагы белән чиртеп кар өстенә очырды. – Әйдә, керик, апаның пәрәмәчләре суына торгандыр, – дип,

урыныннан кузгалды. Ишетеп-тыңлап торучылар күренмиме дип, як-ягына карап алды.

– Болар турында кеше белән сөйләшеп булмый. Син дөнья күргән кеше дип сөйләшү генә инде, нәнә, – дип, Әнвәр башта аның артыннан атламакчы иде дә, нәрсәндер исенә төшереп, тукталып калды. – Ашыкма әле, Исхак нәнә, бер сорау борчый мине. Синнән шуны сорамакчы идем.

– Әйе, тыңлыйм, жизни.

– Исмәгыйльне сугышка алалар бит. Чын сугыш бит инде ул. Молотовның Риббентроп белән килешүе вакытында хәл ителгән икән, имеш, бу сугышны башлау.

– Молотов белән Риббентроп Пакты дип йөртелгән ул килешү буенча Финляндия белән сугыш турыдан-туры каралмаган. Польшаның бер өлеше, Литва, Латвия, Эстония илләре СССР составына кертелделәр. Гитлер Германиясе СССРга каршы кайчан да булса барыбер сугыш башлар дип көтелә. Советлар Союзына Германиягә каршы тору өчен үзенең позицияләрен ныгытырга кирәк иде. Моның өчен ул Финляндиягә үзара килешүләр төзәргә тәкъдим итә, аның кайбер жирләрен арендага алып торырга яки бөтенләй сатып алырга сорый. Ләкин финнар моңа риза түгел. Ә беркөнне фин армиясе совет гаскәрләрен артиллерия утына тотта. Шуңа җавап итеп, СССР шушы сугышны башлый. Бөтен сәбәп менә шунда.

– Шулайдыр инде. Бер сәбәп тапканнардыр инде. Ә бит бер гаепсез малайларның башына житәләр.

* * *

Икенче көнне алар караңгы таңда юлга кузгалдылар. Әнвәр жизнәсе кичтән барып, ат белешеп кайтты. Кучер кошёвка чана жиккән аты белән күрсәтелгән адрес буенча килеп, ишек шакыганда, иртәнге сәгать бишләр тирәсе генә иде әле.

– «Иртә кузгалганның юлы уңган» дигәннәр, хәерле юл сезгә! – дип озатып калдылар аларны Мәстүрә апасы белән Әнвәр жизнәсе. Исмәгыйль соңлап кайткан иде, аны уятмадылар. «Йоклап калсын. Кем белә, соңгы йокыларын йоклайдыр, бәлкәм, бәбекәчем», – дип, Мәстүрә апасы берәз балавыз да сыгып алды. Исхак апасын юатырлык бер сүз дә таба алмады. Ничек итеп юатсын соң? Уенга китми бит ул. Сугышка китә. Уйламаганда, көтмәгәндә чыккан сугышка...

Америкадан юка пәлтәләр генә киеп кайтканнар иде. Мәскәүдән дә шул пәлтәдә кайттылар. Ярый әле Мәстүрә апасы көчләп диярлек жизнәсенен калын толыбын бирде, икесе бергә төрөнөп утырдылар. Кышкы иртәнге суыкта шактый ярап куйды. Икесенә бер булу килеште тагын – берсен-берсе жылыттылар. Казанны чыккач, икесен дә йокы басты. Шактый йоклаганнар иде бугай, уянып киткәндә, көн яктырган, кояш та күтәрелгән. Коры салкын Исхакларның толып эченнән чыккан тын жылысын тундырып, ап-ак сыкыга әверелдергән, толыпның кара яка очлары ак төскә кергән иде. Дөнья – әйтерсен лә, иксез-чиксез ак диңгез. Юл буенда тезелеп киткән болай да ап-ак каеннар ак шәл ябынган, шәл чукаларына сырылган сыкы-әнжеләр салкын кояш нурында балкып-жемелдәп күренәләр.

– Какая белизна! – дип, бу илаһи күренешкә соклануын белдерде Һелен. – Я такое видела только в детстве в Канаде, во время рождественской поездки на вершину в Ванкувере!

– Не надо ехать в Ванкувер, чтобы увидеть красоту земли! Самое красивое место – это мой родной Битаман! – дип, Исхак толып изүләрен ачып жибәрде.
– Вон, смотри, какая красота!

Инде күптәннән кайтып күргәне булмаса да, Исхак туган ягының дулкынланып яткан кырларын әллә каян таныды. Алар Кече Рәс авылын узып, бу якның иң биек калкулыгына күтәрелгәннәр иде. Бу биеклектән бөтен тирә-як уч төбөндәге шикелле ап-ачык булып жәелеп ята. Аларның нәкъ каршысында кар көртләренә чумган салам түбәле йортлар өстеннән күккә сузылган ак төтен баганалары белән аның туган авылы Кече Битаман күренеп тора иде.

– Вон, видишь, впереди, деревню с белыми дымовыми столбами? Это мой Битаман! Вот увидишь, горы Битамана намного краше вершин Ванкувера! Наша поездка тоже совпала с Рождеством. Мы с тобой ходим в лес, срубим ёлочку, принесём домой, разукрасим. Будет веселее, чем в твоей рождественской поездке в Ванкувер!

Исхакның күңеле нечкәрде. Ул озақ кына сүзсез, сөйләшмичә барды. Туган якның иркен кырлары, сырт-сырт булып яткан калкулыктары, офык читенә барып тоташкан зәңгәр урман аны еракта калган бала чагына алып кайтты. Ул бабасы белән ат жигеп, мари авылларына барып, тире жыеп йөргән вакытларны исенә төшерде.

9

Кояш чыкканда, һәрчак салкынча була. Моңың ни өчен шулай икәннән белми Исхак. Кояш офыктан күренер алдыннан шул тарафтан салкын жил исеп куя, тунудан каз тәне чыгып, чымырдап-чымырдап китә. Ә шулай да кояш күтәрелгәннән карап торырга ярата малай. Башта аның салкын нурлары алтын көлтә булып биеккә, күккә ургыла. Аннары ерактагы агачларның өстөндә дәү утлы шарның кып-кызыл сырты күренә. Ул күз алдында кабара, өскә менә башлый. Аңа карап тору күзгә камаштыра. Исхак күзләрен йома. Ә ачканда инде, кызыл шар урман өстеннән тәгәри.

Кояш һәрчак агачлар өстеннән күтәрелә Исхаклар авылында. Алар авылының артында кояш баешыннан башлап чыгышына хәтле гел урман да урман. Мари урманнары. Авыл үзе дә марилар яши торган Чар өязенә карый дип әйтә иде аның бабасы. Эше өчен кирәкле кәгазьләргә дә ул Сотнур дигән мари авылына барып алып кайта. Менә бүгөн дә бабасы кояш чыкканчы ук юлга юлга кузгалды. Сотнур мариларыннан сарык, сыер тиресе жыя ул. Тире иләп, тун тегә. Кәсебе шул. Иптәшкә Исхакны да ияртә. Кайчагында кече кызы Мәстүрәне дә ала. Мәстүрә Исхакка апа тиешле. Ул инде уника яшендә. Кайчан гына Мәстүрә Исхак белән эвәрә килеп уйнап йөри иде. Кинәт кенә үсеп китте. Нәнәсен гел баласыта башлады. Аннан ике генә яшыкә олы үзе. Исхакның әнисенәң иң кече сеңлесе ул Мәстүрә. Кыз тапкан да кыз тапкан аларның әниләре Маһибәдәр әби. «Ичмасам береgez генә дә малай булмады. Ярый инде, Ходай Исхак улымны бирде, – дип, бабасы еш кына аның башыннан сыйпый. – Имананы ишәйтүчез булды», – ди.

Исхакның әтисе Габдулла исемле булган. Габдулла, әтисе Габдулвәли карт үлгәннән соң, бәхет эзләп, әле яңа гына өйләнешкән хатынын, Исхакның әнисе Биһиәдичәне алып, Ырынбур якларына чыгып киткән. Троицк каласына. Исхак шунда туган. Туып, алты ай да узмаган, әтисе үлгән. Әнисе күп нужалар күрөп, кире туган авылына кайтып егылган. Шуңа күрә Исхак әтисен бөтенләй

белми. Аның өчен эти – әнисенен этисе Хәкимжан бабай. Бүген дә: «Әйдә, улым, кузгалыйк, юл кешесенен юлда булуы хәерле», – дип, бабасы малайны башыннан сыйпап, кояш чыкканчы ук уятты.

Инде картаеп беткән алашаны жиктеләр. «Быел тире илэтүчеләр күп булса, алашаны кырыкмышка алыштырырбыз, Алла боерса», – диде бабасы.

Алаша бик карт инде. Атлавы да салмак. «На, малкай! – дип, бабасы гел дилбегәнә селеккәләп бара. Алаша башын чайкаштыра-айкаштыра бабайның дилбегә селтәвенә пошкырып жавап бирә дә, беркавым адымын кызулаткандай итә. Аннары тагын элекке эзгә төшеп, акрын гына атлый башлый.

– Болай өстерәлсәк, төшкә дә барып керә алмабыз, – ди Хәкимжан карт. – Әнә кояш инде артыбыздан куып житә.

– Ничек куып житсен, ул бит һаман өскә күтәрелә.

– Күтәрелер-күтәрелер дә, әйләнеп алдыбызга төшәр. Сотнур бит кыйбла ягында. Төш житкәндә, кояш кыйблада була, ә-ә-нә тегендә, – дип, бабасы кояшка бөтенләй каршы якка төртеп күрсәтте.

Кояш дилбегә бие күтәрелгәч, кинәт жылытып жибәрде. Иртәнге салкынның әсәре дә калмады. Хәкимжан карт та өстеннән сырмасын салып, Исхакка тоттырды:

– Астыңа салып утыр, йомшак булыр, – диде. – Син дә чиш сырмә изүләреңне. Тирләмәссең. Шактый кыздырырга охшый бу нәстә, – дип, кояшка ымлады.

– Бабай, озак калдымы әле?

– Алаша хәлдән таеп егылмаса, тагын берәр сәгать, Алла боерса.

– Бабай, син марича сөйләшергә каян өйрәндең? – дип сорап куйды Исхак.

– Нужа өйрәтә ул, – диде Хәкимжан карт, көрсенеп. – Каян килде әле башыңа мондый сорау?

– Мари теле авырмы ул?

– Марилар өчен авыр түгел.

– Ә сиңең өчен?

– Бер өйрәнгәч, әллә ни авырлыгы юк.

– Мине дә өйрәт әле, бабай. Исәнмесез марича ничек була?

– Сәләм лиже!

– Сәләм лиже?

– Ие, сәләмәтлек теләү сүзе.

– Татарчага охшаган икән.

– Күп телләр бер-берсенә охшаган. Дәү үсеп, дөнья көтә башлагач, үзен дә күрерсәң әле.

– Бабай, нишләп мариларны чирмеш, диләр?

– «Мари» дигән сүз безнеңчәгә күчергәндә, кеше дигәнне аңлата. Ә халык буларак, аларны чирмеш, диләр шул. Безне татар дигән шикелле.

Сотнурга барып житкәнче, малай бабасыннан марилар турында бик күп нәрсәләр белде. Аларның урман кешеләре булуын да, берәүләренең болын марилары дип аталуын да, икенчеләренең тау марилары дип йөртелүен дә. Алар барасы Сотнур авылында яшәүчеләр болын марилары икән. «Тау» дигән сүзнең чирмешчә рәхмәт дигән сүзне белдерүен дә әйтте бабасы. Шулай сөйләшә-сөйләшә Сотнурга барып житкәннәрен сизми дә калдылар.

– Поро кече (Хәерле көн)! – дип дәште бабасы Сотнурга килеп кергәч тә очраган беренче кешегә.

– Тау! Чыла сай! (Рәхмәт! Бар да әйбәт!) – дип жавап бирде ана мари агае.

Бабасының марича теттереп сөйләшүен, аларның бер-берсен бик яхшы

аңлауларын шаккатып тыңап утырды малай. Үзе дә сүзләрне истә калдырырга тырышты. Бабасы «Тау» дигән сүзне бик еш әйтте. «Рәхмәтне күп укый бабай, эше уңа, ахрысы», – дип уйлады ул. «Туге»⁶, «уке»⁷ дигән сүзләрне дә күп әйтә. Алары нәрсә дигәнне аңлатадыр инде? «Кайтканда, барысын да сорыйсы булыр», – дип күңеленә салып куйды.

* * *

Ул көнне Исхак белән Хәкимжан карт шактый зур олау белән кайттылар маридаң.

– Арымадыңмы? – дип сорады Хәкимжан карт Исхактан.

Нинди ару, ди ул?! Киресенчә, малай өчен кызык һәм файдалы бер сәяхәт булды. Әллә күпме яңа сүз ишетте. Бабасы да канәгать иде: энә бит, үз итеп башыннан сыйпап, «арымадыңмы?» диюе дә рәхәт бит инде аның.

– Бабай, мин урамга чыгыйм әле. Мине малайлар көтә. Мари сүзләрен өйрәтермен үзләренә!

– Бар, бар. Тик озак йөрмә, – дип, Хәкимжан карт малайның жилкәсеннән кагып алды.

Инде көн кичкә авышкан, көтү кайткан булса да, Исхак бер чынаяк яңа сауған сөт белән бер телем ипине тиз генә сыптырып салды да урамга, иптәш малайлары янына чапты...

* * *

Бабасы кышкы озын кичләрдә маридаң алып кайткан тиреләрне иләп, әллә нинди күзгә эчәттерә торган суларда, кислоталарда тотып, киптереп, кайры туннар, толыплар тегә, сарык йонын теттереп, киез итек баса торган иде. Бабасы янында кайнаша торгач, Исхак та аның һөнәрләрен шактый үзләштереп калды. Тик тормышта гына кирәге чыкмады.

Шулчак Исхакның зифенен кинәт кенә күңелгә килгән уй яктыртып жибәрде: э нәрсә, тагын Америкага китәргә туры килсә, тире жыеп, күн эшкәртү, мех курткалар тегү белән шөгыльләнмәскә?! Бер дигән конспирация булачак! Югыйсә нинди генә һөнәрчә роленә керергә туры килми аңа һәр яңа задание алган саен!

Ул яңа чынбарлыкка әйләнеп кайтты. Озак кына дәшми-тынмый бара торгач, атларының Кече Битаман тавына менеп житкәнән дә сизми калган икән.

10

Битаманда аларны беркем дә көтеп тормый иде. Әнисе Хәдичәнәң сөңлесе Мәмдүдә апасы да алтмышның аргы ягына чыккан, олы яшьтәге авыл карчыгына әверелгән. Аның улы Рәхимжан абзый да инде кырык биш яшьләрендәге авыл агае, колхоз двoryнда ат караучы икән. Балалары да күптән кул астына кәргән егетләр, кызлар. Исхак шул мәлдә үзен дә шактый дөнья күргән, олыгая башлаган ир уртасы кеше итеп сизде. Бары бер нәрсә карт күренергә бирми – артыннан бер адым да калмыйча йөргән яшь кәләше Һелен. Авылга кайткач, Һелен Исхактан аерылмады. Тел белмәве дә комачау итте, ахры. Авылда бары тик татарча гына сөйләшәләр иде. Урысчасын да бик яхшы белмәгән американка өчен кыргый бер хәл иде бу. Шул ук вакытта Һелен өчен кызык та иде татарча сөйләшкәнне ишетү.

– Это твой родной язык, да? – дип сорады ул Исхактан.

⁶ Әйе (маричадан).

⁷ Юк (маричадан).

- Ну да. А что, непонятный что ли?
- Почему со мной ни разу не говорил на своем языке?
- Я ведь и на русском не говорил с тобой.
- Ах, да...
- Давай, ты будешь меня учить на своем татарском языке говорить.
- С удовольствием.
- Говори.
- Ай ля фью.
- Это на татарском?
- Да. Мин сине яратам.
- Как, как?
- Мин сине я-ра-там.
- Ай ля фью?
- Йа, йа!
- Мин си-ны йа-га-там.
- О'кей! – Исхак Һеленны кочып, уң як бит уртасыннан үбеп алды.
- Ай-йя яратасың да инде яшь катыныңны! – дип кеткелдәп куйды аларны читтән күзәтеп торган Мәмдүдә апасы.
- Татарча сөйләшәргә өйрәтәм.
- Тик белергә теләми, ахрысы.
- Тели. Ничек кенә тели әле! Әнә, тыңлап кара! – Шулай диде дә, Исхак Һеленга карап: – Ну-ка, повтори: мин сине яратам!
- О'кей! Мин си-ны йа-га-там!
- Аңладыңмы? Мин сине яратам, диде, – дип, апасына карады Исхак.
- Һэй, оятсыз нәрсә! Кешедән дә оялмый тагын. Яратам дип тора!
- Аның нинди оята булсын?!
- Мин си-ны ягатам!
- Начало есть! На сегодня хватит. Только не забывай, повтори каждый день.
- О'кей! Мин си-ны ягатам! Все же трудный ваш язык.
- Ты ведь турецкий разговор много слышал. Татарский и турецкий похожие языки. Родственные. Так-что, будем учить. Заодно и турецкий выучишь.
- О'кей!
- Татарский – один из древних языков. Да, это отдельный разговор. Вот, вернемся обратно в Америку, займемся изучением татарского. О'кей?
- Йес.

* * *

Исхак Һеленны Мәмдүдә апасы янында калдырып, ишек төбөндә киез итек асты салып утыручы Рәхимжан агасы янына чыкты.

- Кизитек асты саласың, ахры?
- Иске яңаны саклый. Менә абзар тирәсендә йөергә ярам, дидем.
- Малларыгыз күпме соң?
- Нинди мал? Колхозга кергәндә, бернәрсә калдырмадылар. Ярый инде, сыер асрарга рөхсәт ителәр. Сыер да асрамасаң, ачтан үләсең бу илдә. Тиздән бозаулар дип көтәбез. Сөте булыр. Каймагы, эремчеге. Карап торган хайваныбыз шул инде.
- Кем соң хәзер председателегез?
- Ел саен алмаштырып торалар. Һаман шул бер үк кешеләр инде. Әле Минһаж Нәжибе, әле Габдулла Һидияте, әле Мөхәммәди, әле Әхмәтгали, әле

Фатыйх. Шул ук кешеләр бер авылдан бер авылга күчеп йөри. Нәжип былтыр гына Суыксуда присидәтел иде, быел безгә куйдылар. Мөхәммәди былтыр бездә иде, быел Алат спирт заводына жибәрделәр. Авыл советын да шул ук кешеләр житәкли. Власть шулар кулында, кыскасы.

– Бергә уйнап үскән малайлар икән.

– Әле кайтканыңны ишетсәләр, хәзер килеп житәрләр.

– Минем яштыләрден кемнәр бар тагын авылда, Рәхимжан абый?

– Кемнәр дип, барысы да авылда инде. Кая китсен суң алар?

– Теге Сафа Жамалие исәнме? Аны атасы унсигезенче елда Казанга ГубЧКга китергән иде. Исән-сау әйләнеп кайттымы аннан Жамалый?

– Син каян беләсән? Кайтмады ул аннан. Сафа абый харап итте малаен. Исмәгыйль котылды энә. Аның да атасына: «Кайтса, Казанга китер», – дигән булганнар. Насрый абый: «Үз кулым белән атарга илтөп бирмим улымны», – дип, илтмәде Исмәгыйльне Казанга.

– Унсигезенче елда Казанда очраттым мин Сафа абый белән Жамалыйны. Спас урамында. ГубЧК йортын эзләп баралар иде. Нишләп йөрүләре турында сорагач, Сафа абый авылда булган хәлне сөйләп бирде. Авыл егетләре Кызыл Армия солдатларын талаганнар икән.

– Булды шул андый хәл. Бизбашка малайлар, харап булдылар. Котыртып, башлап йөрүчеләре котылып калды.

– Кемнәрне аттылар соң? Кемнәр коткысы булды?

– Унсигезенче елның августында Казанны ак чехлар басып алды бит. Кызыл Армия Казанны калдырып, имеш, казна алтынын ак чехларга бирмәс өчен олауларга төяп, мари урманнарына чигенгән. Юллары безнең авыллар аркылы үтәсе икән. Алдагы көннәрдә чигенүче солдатларны Юртыш, Мәмдәл авылларында кулаклар корал тотып каршы алганнар. Безнең Олы Битаман белән Битаман Казакларында⁸ да белүчеләр булган кызылларның чигенүен. Шулар егетләргә котыртып, тегермән бөясе янында көтөп торганнар. Мылтыклары да булган. Талап, нәрсәләрен алганнардыр инде, имеш-мимешләр генә йөрдә, имеш алтыннары да булган, диделәр. Ул арада сентябрь башында ак чехларны Казаннан кудылар да, авылга Кызыл Армиянең карательный отряды килде. Талаучыларны эзләделәр. Алты егетне тотып, иске зират астына атарга алып чыктылар. Талауда катнашучыларның күбесе төрле-яры качып беткәннәр иде. Алтының да берсе – әлегә шул Насрый Исмәгыйль атарга дип тезеп куйгач, тау астына таба чабып, качып котылды. Артыннан барып эзләп тормадылар. Карательләргә командирлары качып калганнарның аталарына улларыгыз кайткач, Казанга китереп бирегез, дип әйткән булган. Сафа абый икенче көнне өенә кайткан Жамалыйны үз кулы белән илтөп бирде ГубЧКга. Суд булгач, жибәрербез дип алып калганнар. Кайтмады Жамалый әйләнеп. Атканнар мескенне. Ә Исмәгыйльне атасы илтмәде.

– Каберләргә кайда егетләргәнең? Зиратка күмдермәгәннәрдер инде.

– Әйе, иске зиратка жирләделәр. Хәзер кар ята инде. Барып күрөп булмый.

– Алай икән...

* * *

– Әйе, тетрәндергеч хәлләр булды ул унсигезенче елда Кече Битаман авылында. Революция шауқымы әллә ни сизелми калган, илдә барган хәлләрдән бер читтәрәк, Казан артында тыныч кына яшәп ятучы авыл шактый ук кайнап, гөрләп алды ул көннәрдә.

⁸ Битаман Казаклары – Кече Битаманның халык телендәге исеме.

Патша армиясенә солдатка алынган жирләреннән, 1914 елгы Беренче Бөтендөнья сугышында катнашып, аннан соң 1917 елда Троцкийның Кызыл Армиясендә акгвардиячеләргә каршы сугышып йөргән берничә егетнең совет властен саклап гражданнар сугышында һәлак булулары хакында хәбәрләр килгән көннәр иде. Әмирләр нәселеннән өч егет армиядә иде. Син беләсендер, Заһидулла Шәйдулласының Галимжан атлы улы белән Шәйдулланың энесе Габдрахманның Фәйзрахман атлы улы икесе дә гражданнар сугышынан кайтмады. Шуңа Әмир бабай тоқымыннан Заһир абзыйның Хәлиулла исемле улы гражданнар сугышынан тиф авыруы эләктереп кайтты да озақ тормыйча үлде. Бер нәселдән өч туган бит. Әзмәвер кебек егетләр яп-яшь килеш әрәм булдылар. Ә инде кызыл армиячеләрне талауда катнашканнар дип атып үтерелүчеләр тагын да кызганыч. Котыртучылар исән калды, бер гаепсез малайлар харап булды.

1918 елның август башлары иде. Авылда Казанны ак чехлар басып алган, Кызыл гаскәр чигенә, бер отряд хәтта мари ягына таба хәрәкәт итә икән, юллары безнең авыл аркылы үтсә, дигән хәбәрләр таралды. Халыкны иң кызыктырганы: чигенүче гаскәр хөкүмәт алтынын ак чехларга бирмичә, олауларга төяп, үзләре белән алып качкан икән, диләр. Ә берничә көннән чигенүчеләрнең Юртыш, Мәмдәл авыллары арасында талануы турында да хәбәр килеп иреште. Юртыш байлары авыл егетләрен котыртып, аларга хәтта мылтыклар өләшеп, кызыл солдатларга каршы ут ачканнар. Беренче олаудагы солдатларны үтереп, капчыкларындагы малларын тартып алганнар. Ләкин солдатлар да нык каршы торган, талаучылар төрле-яры качып беткән. Исән калган солдатлар, имеш, Айбаш юлы өстеннән Битаманга таба киләләр икән. Безнең авылда да бу алтынга кызыгучылар табылды. Яшьләренә котыртып, Хәсәнбай тегермәне астына бара торган олы юлда каршы алганнар боларны. Олы Битаманнар да булган. Сәнәкләр белән генә коралланган авыл мунтагайларын гына жиңә инде ул кораллы солдатлар. Безнең малайларны да кырып-себереп бетергәннәр. Берничә егет эләктереп калган, диделәр алтын тутырган капчыкларны. Кемнәр икәннән төгәл генә белмәделәр. Соңыннан, революцияләр, сугышлар тынгач, авылда баеп китеп, кибет ачкан кешеләр булды. Шундыйларның берсен – Сабит Ильясын, бертуган абыйсы Фазылжанның улы Рәхимжан, безнең абый кибет ачып, сату итеп баеп ята дип чагып, мескенне авылдан сөрделәр. Бу инде соңрак, НЭП заманнарында булды. Өч кызын авыл егетләренә кияүгә биреп калдырган иде Ильяс. Олы кызын – Мәрьямен – Гайнетдин Садриена бирде, гомере булмады мескеннең, бәби тапканда үлеп китте. Икенче кызы Гыйлембануны Олы Битаманнан Тәкәрлекләргә, өченчесен – Майшәкәрен шулай ук Олы Битаманнан – Галәви Шәйхелисламына. Үзе белән ике малаен – Солтан белән Мәхмүтне алып китте. Чиләбе якларына, шуңа син туган Троицк якларына чыгып киткән икән, диделәр. Анда бит безнең яклардан күчкән шактый кеше яши. Шуларга барып сыенган, диделәр. Шуңа синнең Габдулвәли бабаңның белешләре түгел микән әле? Әтиң мәрхүм Габдулла абый да белешләрем бар дип чыгып киткән булган бит. Син туганнан соң бакыйлыкка күчкәч кенә, әниң кире авылга әйләнеп кайткан, алты айлык имчәк баласын алып. Сине инде.

Рәхимжан абыйсын тын да алмый тыңлап утырган Исхак шунда аны бүлдереп:

– Ә теге Кызыл Армия солдатларын талаучыларның язмышы ничек булып бетте соң, барысын да аттылармы? – дип сорап куйды.

– Юк, барысын да түгел, – диде Рәхимжан һәм беравык тынып калды. Ул атылган кордашларын искә төшерде булса кирәк, авыр ғына көрсенде һәм кесәсеннән Исхак бүләк иткән тәмәке кабын чыгарып, аннан бер сигара алды да: – Тартып алыык булмаса, – дип, аны бармагында бөтерә-бөтерә шырпы сызды, кабызып, бер суырды да сөйләвен дәвам итте.

Исхак та абыйсы артынан сигара кабызып, урындыгын тартыбрак утырды һәм бөтен игътибарын аңа юнәлтте.

– Алты малай харап булды. Жиденчесе качып котылды. Менә шул. Сентябрьдә авылга карательный отряд килеп төште. Өй борынча йөрөп талаучыларны эзләделәр. Ул карательный отряд дигәнәндә чигенүче солдатлар булгандырмы-юктырмы, танысалар-танымасалар да, талаучылар дип бөтен егеткә бәйләнеп бардылар. Ярый әле егетләр качкан. Бер гаепсезгә атып бөтерәчәкләр иде. Шунысы кызык, алтын белән чигенүче солдатларны да шул карательный отряд берсен дә калдырмыйча үтергән дип сөйләделәр. Имеш, алтынны талатканнар. Ул вакыт егетләр күп иде авылда. Талаучылар унлап кеше, диделәр. Нибары алтысын эләктерделәр. Алар да карательләр килгәнә белмичә калган булган, бахырлар. Олы чишмә өстендә яшәүче асабалар нәселеннән ике егет – Кадыйржан абыйны беләсәң бит, менә шуның олы улы Сабиржан белән, Кадыйржан абыйның нәнәсе Хәйретдин абыйның бердәнбер улы Фәхретдин – туганнан туган егетләр, талауда да катнашмаганнар. Шуларны тотканнар. Кармышлар нәселеннән ике егетне аттылар. Галиулла абыйның олы улы Ногман синәң белән бергә уйнап үскән малай иде бит.

– Ногман да юкмыни инде?

– Ногманның атасы Галиулла абыйның туганнан туганы Низами абыйның дүртенче улы Гыймади да атылган.

– Яшьти?

– Ие, яшьтиен.

– Әй егетләр. Әрәм булганнар икән.

– Әйтмә инде. Егетләрне, тоткан берен, мәчет алдына жыйдылар. Ул елаш, ул шау-шу. Өниләре, туганнары яшь түгә. Башта нишләтәселәрен белмәгәннәр иде. Атарга икәнә ишеткәч, тотындылар елашырга. Өлкәннәр сөйләшәп тә карадылар. Тыңламый командирлары. Силсәвит Жәләли абый иде. Ул да сөйләшәп бакты. Кая ул, контра дип, үзен гаепли башладылар. Шуннан, калган егетләрне эзләп-эзләп карадылар да, өйләдән соң иске зират астына алып төшәп киттеләр. Арттан халык иярде. Бармаска кушалар. Халык тыңламый. Тезеп бастырдылар егетләрне. И, әйтми торам, Насрый Исмәгыйле бар иде тагын тотылганнар арасында. Калганнардан берәз өлкәнрәк. Аны да алдылар кулга. Менә шул, тезеп куйдылар бер рәткә. Торалар басып алты малай. Карательләр күп. Бер унбишләптер. Аларны да тезделәр. Командирлары алга чыгып винтовкаларын корырга эмер бирде. Ул арада атарга дигән команда да булды. Мылтык тавышы бөтен кырны, урман буйларын яңгыратты. Урманнан кайтаваз булып кабат яңгырады. Егетләр чабылган печән шикелле генә киселеп төштеләр. Әллә төзәүче булмаган, Исмәгыйль тора басып. Ядрә тимәгән моңа. Ату тавышына елашып кычкырыша башлаган халык телсез калды. Ул арада атучылар аңга-миңгә килгәнчә, Исмәгыйль тотты да тау астына таба йөгәрә башлады. Исләрәнә килгән атучылар кабат винтовкаларын коргалаганчы, шактый ара китте бу. Командир кычкыра, тизрәк корырга куша коралларын. Ә Исмәгыйль елан кебек бормаланып, чаба ғына тау астына, Ашытка таба. Тегеләр ата башладылар. Берсе дә тидерә алмады. Исмәгыйль ул арада суга да кереп

китте. Яр буге камышлык. Камышның куе жиренә карап чапкан иде. Ул арада кайсыдыр эләктерде, ахры, Исмәгыйль бөгелеп төште камыш арасына. Жикән камыш башларында альяпкычы гына калды эленеп. Үзе юк булды. Солдатлар альяпкычка аттылар-аттылар да, үлгәндер дип, туктадылар. Артыннан эзләп төшмәделәр. Ул арада ядрә тиеп егылган егетләрнең берсе ыңгырашып куйды. Йөзен кульяулык белән каплап ауган Ногман икән. Ике каратель винтовкаларын корып, тагын аттылар мескенгә. Дерт итеп, сикереп куйды Ногман. «Ык» иткән тавышы гына чыкты да тынып калды. Тагын елаш, тагын шау-шу башланды. Карательләр авылга кайтып тормадылар, жигелгән атлары белән ияrlәрен күпер башында калдырып менгән булганнар икән, шунда төшеп киттеләр. Ә егетләрне арбаларга салып өйләренә алып кайттылар. Ул чакта авылда мулла булып синен яшьтиен Юныс тора иде. Шәригатькә каршы килә дип, зиратка жирләрмәде мәетләрне. Иске зиратта казыттылар каберләрне. Иске зират дигән булалар инде, каберләр бардырмы үзендә, белгән юк. Биш кабер казыдылар бер-берсенә терәп. Бер генә дә мәет калдыклары чыкмады. Ул чакта әле урман шикелле утыра иде ул. Куе наратлык. Хәзер дә кырыкка якын агач үсә.

Менә шулай, юктан гына һәлак булды егетләр. Моның белән генә дә бетмәде әле. Мәетләрне жирлэгәндә, әллә каян гына агачлар арасыннан карательләрдән качып калган Жамалый килеп чыкты. Жамалыйны әтисе Сафа абзый үзе Казанга ГубЧКга илтеп тапшырды. Үзем күрдем, дисең бит. Ногман – Жамалыйның абыйсы Галиулланың улы. Сафа абзый, оныгы Ногманның үлеме дә акыл бирмәгән үзенә, ул да улы Жамалыйны үз куллары белән илтеп тапшырды. Жәләли абыйның сүзенә карап инде.

– Күрдем шул. Спас урамында йөриләр иде ГубЧК йортын эзләп. Кыскача гына сөйләгәнненнән аңлап та бетермәдем, йөрмә, Әхмәтсафа абзый, кайтып кит, дип әйтеп карадым. Тыңламады мине дә. Харап иткән шул малайны.

– Исмәгыйль качып котылды энә. Беркем дә килеп эзләп тә йөрмәде, кызылларны талауда катнашкансың дип тә бәйләнгән кеше юк. Хәзер Маһруйбикәгә өйләненп, өч малай үстәрәп яталар. Үзе шикелле үк ут малайлар: Әюп, Әнвәр, Әбрар...

Шулвакыт өй ишеге ачылып, Мәмдүдә апасы килеп чыкты.

– Әйдәгез өйгә, пәрәмәч пеште. Озак утырдыгыз. Әнгличәнкәнә дә күнелсез бугай, – дип, ул ирләрне өйгә дәште.

– Хәзер, тушыны гына тегеп бетерәм дә, керәбез, – диде Рәхимжан, кулындагы киеш итеген тотып.

– Англичанка түгел ул, американка, – дип төзәтте апасын Исхак. – Сөйләндер идең үзен безгә. Татарчага өйрәтәсең бар иде.

– Нинди телдә өйрәтим соң? Үзем дә урысчаны ипи-тозлык та булдырмыйм бит. Бик булган хатын икән үзе, пәрәмәчләрне миннән күрәп бик оста итеп яшашты. Менә кергәч үзең күрерсең.

Абыйсы белән әле тагын күп нәрсәләр хакында сөйләшәп утырырга исәбендә бар иде Исхакның. Апасы чакыргач, кермичә булмый инде. Яшь бичәсе дә юксынгандыр. Чит-ят кешеләр арасында күнелсездер дә дип уйлап, ул Рәхимжанның эшен бетергәннән дә көтмичә, өйгә кереп китте.

* * *

Атнага якын булдылар Исхаклар авылда. Бөтен күршеләргә кереп, хәлләрен белешеп чыктылар. Ерак туганнары белән дә күрештеләр. Яшьтәше Юныс мулла утыз жиденче елда авылдан киткән. Аның янына да кермәкче иде.

Йортын Мөхәммәди алып калган икән. Заманында Кече Битаманда Әхмәровлар нәселенә килең булып төшкән Зөбәйдә әби, ягъни Исхакның ерак дәү әнисе була инде, чыгышы белән шушы Мөхәммәдиләр нәселеннән. Юныс та, Мөхәммәди белән Исхак та малай чакларында бергә уйнап үстеләр. Мөхәммәди белән алар туганнар да. Шуңа күрә Юнысларга керәм дип, Мөхәммәдиләргә килеп кергән булып чыкты Исхак. Төн бие сөйләшеп утырдылар. Житмәсә, Мөхәммәди былтыр гына авылда «Партизан» колхозының председателе булып торган икән. Сөйләшер сүзләре күп.

Зур тәэсирләр белән, малай чакларын кабат искә төшереп, күңеле нечкәрәп кайтып китте Исхак Мәскәүгә.

11

Бериянең троцкийчыларны юк итәм дип, НКВДның чит илләр бүлегенә Америка Кушма Штатларындагы резиденциясен туздырып ташлавы Сталинны борчый иде. Дөрөс, 1939 елның мартында Сталин Америкада яши башлаган Троцкийны юк итү турында рәсми рәвештә үзе игълан иткән иде. Ул нарком Берия белән бишенче бүлек башлыгы Судоплатовны үзенә чакыртып, алар алдында: «Троцкий сугыш башланганчы, бу елда ук юк ителергә тиеш», – дигән бурыч куйды. Нәтижәдә, Берия Троцкий белән юллары кисешкән барлык кешенә күзәтү астына алды. Андыйлар, әлбәттә, НКВД хезмәткәрләре арасында күп иде. Чистарту башланды. Резидентлар арасына шымчылар кертелде. Исхак Әхмәров житәкләгән резиденциянең тулысынча ябылып, СССРга кайтартылуы да менә шуның нәтижәсе булды. Һәр резидентны бик җентекләп тикшерделәр. Шымчы-разведчик Морозов доносы буенча кайтарылган Әхмәровның әле Америкага җибәрелгәнче үк Троцкий белән юлы кисешкән иде. 1929 елда, Исхак Төркиянең Трапезунд шәһәрәндә консуллыкта эшләгәндә, Советлар Союзыннан куылган Лев Троцкий берара Константинопольдә генконсуллыкта гаиләсе белән яшәп алды. Берия үзенә Әхмәровка карата шикләрендә менә шул фактка аеруча басым ясады.

1940 елның беренче көнәндә Сталин Берияне үзенә дәште.

– Лаврентий, нинди Америка кияве бар анда синең наркоматта? Нишләп мин бу хакта Америка Коммунистлар партиясенә Генеральный секретаре Эрл Браудердан ишетәм? – дип башлады сүзен Сталин.

Сталинның ишектән килеп кермәс борын шундый кискен сорау белән ташлануы Берияне каушатып җибәрде булса кирәк, ул борын өстендәге алтын кысалы пенсенә төзәтеп куйды, кесәсеннән кулъяулыгын алып, маңгаена бәрәп чыккан тир бөртекләрен сөртте һәм, сүзен нидән башларга белмичә беркавым торганнан соң, кулындагы папкасын ачып, аннан бер кәгазь бите чыгарды да хужага сузды:

– Үзем дә сезнең янга шул кияү мәсьәләсендә керергә ниятләп йөри идем, Иосиф Виссарионович, – диде.

Сталин башта кулындагы төрепкәсендә тәмәкесе беткән күрәп, аның көлән өстәлдәге көллеккә бушатты, аңа яңа тәмәке чүбе тутырып, ут кабызды да, һаман да кулын сузып торган Бериядән әлегә кәгазьне алып, укый башлады. Укып бетергәч, урыныннан торып, өстәл тирәли йөреп килде.

– Исәнме соң әле бу егет? Гаризаны ноябрьдә үк язган булган бит инде.

– Тикшерәбез, Иосиф Виссарионович.

– Озак тикшерәсез. Кемнәрдә ике көн эчәндә хәл итеп куясыз бит. Кая соң алар хәзер? Лубянка подвалында ятмыйлардыр бит?

– Юк, Иосиф Виссарионович. Әле туган ягына кайтып киткән булырга тиеш.

– Кайсы яклардан соң ул?

– Казаннан, Иосиф Виссарионович, Татарстаннан.

– Чакыртып алыгыз, эшкә тотынсын. Америка бүлегенен мондый заманда эштән читләштерелүе акылга сыймый. Диверсия бу, беләсезме, Лаврентий?!

– Бүлек эшли, Иосиф Виссарионович. Ләкин бу егет мәсьәләсе гади генә түгел. Ул бит өйләнгән, гаиләле иде. Гаиләсе дә Нью-Йоркта иде. Дорес, аерым яшәделәр. Уллары бар.

– Син хатыныңнан аерым яшәсән, читкә йөрмәс идеңме, Лаврентий? Татарлар бигрәк тә. Татарстаннан, дисең бит. Аларга дүрт хатын алырга да рөхсәт итә диннәре.

– Иосиф Виссарионович...

– Лаврентий, син нәрсә кәргәннән бирле – Иосиф Виссарионович та Иосиф Виссарионович... Беренче хатыны каршы булмаса, яшәсеннәр шунда. Аерым яшәгәннәр иде, дисең бит. Хәл ит бу мәсьәләне, Эрл Браудер миңа кабат шалтыратырылык булмасын!

– Аңлашылды, Иосиф Виссарионович...

– Тагын да шул Иосиф... Америка бүлеген торгызырга кирәк, Лаврентий. Американың нәрсә уйлап яшәвен без белеп торырга тиеш. Син беләсезме Американың Коминтернга каршы торган илләрне безнең белән сугыштырырга хыяллануын? Япония белән мөнәсәбәтләре дә киеренке. Бу киеренкелекне безнең файдага эшлätү – төп бурычыбыз. Ә бу бары тик Американың үзендә эшлätүче резидентлар аркылы гына башкарып була торган нәрсә. Шуңа күрә озакка сузмаска, бүлекне тулы көченә эшлätә башларга кирәк.

– Америка кияве мәсьәләсендә хәл ителеп бетмәгән бер нәрсә кала, Иосиф Виссарионович.

– Нәрсә инде тагын?

– Беренче хатыны һәм улы.

– Кияүнең эшләрәннән ул ни дәрәжәдә хәбәрдар соң? Ул да резиденциядә эшләмәгәндер бит?

– Юк, генконсуллыкта эшлэгән иде.

– Соң, табыгыз үзенә тагын да шундыйрак бер эш. Яшәсен.

– Эше бар инде аның. Можайскида, башлангыч мәктәп укытучысы.

– Соң, шулай булгач, нинди проблема бар тагын?..

12

Фитин: «Иртәгәдән Будков кул астында эшли башлайсыз», – диде Исхакка. Будков, Будков... Кем соң ул? Латин Америкасы һәм Кушма Штатлар бүлеге башлыгы... Белә иде бугай Исхак бу кешене. Будков Фёдор Алексеевич. Исхактан биш-алты яшкә генә өлкәнрәк.

Ләкин икенче көнне яңа урынга эшкә дип килгән Исхакны идарәдә бөтенләй башка кеше кулы астында эшләргә дигән көтелмәгән билгеләнү көтә иде.

Яңа эш көнен Будков үз бүлмәсенә кул астындагы хезмәткәрләрән киңәшмәгә жыудан башлады. Бүлмәдә элекке хезмәткәрләр белән бергә берничә көн элек кенә нарком Бериянең каһәренә тарган кордоннан кайтарылган берничә тәҗрибәле разведчик, шулар арасында Исхакка яхшы таныш коллегалары – Василий Михайлович Зарубин белән Михаил Васильевич Григорьев та утыра иде. Исхак башкалар белән баш кагып кына исәнләште, ә «картлар»га кул биреп күрешеп чыкты да яннарына барып утырды. Ул «яңа кадрлар» арасында

Норман Михайловичны күрмәде. «Теге көндәге сөйләшеп йөрүләребез рас килде микән әллә? – дип шикләнеп куйды. – Базаров артыннан теге дөньяга олактырган булсалар?..»

– Жыйналып беттекме? – дип сораудан башлады Будков сүзен. – Иптәшләр, бүген безнең бүлек яңа кадрлар белән тулыланды. Кичә генә кордон артында разведка эше белән турыдан-туры шөгыльләнгән өлкән иптәшләр бүлектә эшли башлый. Таныш булыгыз, Зарубин Василий Михайлович, Германиядән кайткан тәжрибәле иптәш.

Фёдор Алексеевич фамилиясен атауга, Зарубин үрә торып басты һәм, «Мин!» дип честь бирде.

– Утырыгыз, утырыгыз, Василий Михайлович, мин таныштыру өчен генә, – диде Будков аклангандай, үзе комачтай кызарып чыкты. Маңгаенда тир бөртекләре пәйда булды. Зарубин утырырга да өлгөрмәде, Фёдор Алексеевич Исхакның фамилиясен атады: – Әхмәров Исхак Абдуллович.

Зарубин шикелле үк Исхак та яшьләр белән басып танышырга булды.

– Утырыгыз, Исхак Абдуллович, гафу итегез, басмасагыз да була. Василий Михайлович бүлектә беркадәр ятрак илдән кайтып урнашса, Исхак Абдуллович – безнең бүлек өчен зур табыш. Ул Америка Кушма Штатларында резиденцияне житәкләгән кадр. Американы яхшы белә. Бүлек өчен менә дигән остаз булачак... Бүлек өчен шулай ук зур тәжрибәле кадр – Франциядә эшләп кайткан Михаил Васильевич Григорьев.

Григорьев та аягүрә басып честь бирүне кирәк дип тапты.

– Бүлек өчен кыйммәтле кадрлар «табыш», дидек. Ләкин, кызганычка каршы, гафу итәсез, хөрмәтле «картлар», сезнең алда менә шулай гафу үтенергә туры килә. Ләкин берни эшләр хәл дә юк. Хәлемнән килсә, мин сезнең һәрберегезне бүлек начальнигы итеп билгеләп куяр идем. Тик ни кызганыч, сез әлегә стажёрлар итеп билгеләнәсез.

Бу сүзне ишетүгә Зарубин да, Григорьев та, Исхак та бер-берсенә карашып куйдылар. Ләкин бер сүз дә дөшмәделәр.

– Наркомның эмере шундый, иптәшләр. – Будков шулай диде дә хезмәткәрләре арасыннан яшь кенә бер егеткә мөрәжәгать итеп: – Павлов! – дип эндәште.

Фамилиясен ишетүгә Будков янында ук утыручы бу егет, хәрбиләрчә итек үкчәләрен бер-берсенә шакылдатып, «Мин! – дип, торып ук басты.

– Таныш булыгыз, иптәшләр, Павлов Виталий Григорьевич, бүлек начальнигы урынбасары. Василий Михайлович, Исхак Абдуллович, бүгеннән сез – Виталий Григорьевичның стажёрлары. Аның кул астында эшләячәксез. Ә сез, Михаил Васильевич, башка бүлектә билгеләнәчәксез, хәзергә коллегаларыгыз белән бергә яшьләрне курска кертергә булышырсыз.

– Рәхәтләнеп, – диде Григорьев.

– Виталий Григорьевич, алга! Стажёрларыңны эшкә өйрәтә башла, – диде Будков, кинаяле елмаеп.

Будков шуның белән сүзен төгәлләде. Барысы да торып, бүлмәләренә таралыштылар. Виталий Григорьевич читенсенеп кенә Исхакны, Григорьев белән Зарубинны үз бүлмәсенә алып чыгып китте.

Виталий Павлов әле сентябрь аенда гына егерме биш яшен тутырган, разведка эшендә бөтенләй тәжрибәсе булмаган, Зарубин әйтергә яратканча, бер «молокосос» иде. Ул үзе Барнаулда туган. 1930 елда ФЗО мәктәбен тәмамлаган. Барнаулда паровоз ремонтлау заводында слесарь булып эшләгән.

Аннан соң Омскида автомобиль юллары институтында укып, узган ел гына соңгы курстан соң дәүләт куркынычсызлыгы органнарына эшкә жибәрелгән. Өле бер ел эшлэргә, стажёрлык чорын үтэргә дә өлгөрмәс борын, НКВДның Америка бүлегенә начальник урынбасары итеп билгеләп куйганнар үзен. Өч айлык курсларда Фитин белән бергә уку энә шулай карьера үсешен уңай хәл иткән, күрәсәң. Хәер, Фитин үзе дә, Зарубин әйтмешли, разведка эшендә әле аягын суда чылатырга өлгөрмәгән зат. Ни эшлисәң, шуларга буйсынырга туры килә. Шунысы да Зарубин белән Әхмәров өчен бәхет елмаюы белән бер.

Исхак Павлов бүлмәсенә кереп, урынына утырганчы, Виталий Григорьевичка сорау белән мөрәжәгать итте:

– Сорау бирергә мөмкинме, Виталий Григорьевич?

– Рәхим итегез.

– Америкадан Норман Михайлович Бородин дигән кеше дә кайтарылды. Нишләптер безнең арада күрәнми?

– Гафу итегез, Исхак Абдуллович, мин берни дә белмим, дияр идем, колак чите белән генә ишеттем, органнарда жибәрелгән, диделәр. Кая барып урнашкандыр, анысы миңа билгесез.

– Аңлашыла... – диде Исхак һәм шомланган карашын Григорьев белән Зарубинга юнәлтте. Алар исә, өчесе дә башларын аска иеп, тын гына утыруны мәгъкуль күрделәр.

Исхакның күңелен телеп узган кара уй рас килмәде, Бородин исән калган иде. Ул Халык комиссарлары советының матбугатта чит илләр буенча хәрби серләрне саклау уполномоченные итеп билгеләнде. Халык телендә Главлит дип аталган оешмада эшли башлады.

– Дөрөс аңлагыз, хөрмәтле иптәшләр, минем әле, дөресен генә әйткәндә, чын разведчикларны да беренче тапкыр гына күрүем. Сөзгә житәкчелек итэргә, акыл бирергә бернинди белемем дә, тәҗрибәм дә юк. Нишлисәң, приказ булгач, приказ. Үтәмиңә ярамый. Киресенчә, сез мине эшкә өйрәтерсез дип уйлыйм һәм шуның белән үземне бәхетле хис итәм. Шулай да субординацияне сакларга кирәк булыр. Үзегез күрә торасыз, монда диварларның да колагы бар. Төрле кеше очрага мөмкин. Начальствога илтеп житкөрмәсләр дигән бернинди дә ышаныч юк.

Алар Павловны тын гына тыңладылар. Өчесе дә эчтән генә: «Бу малайдан рәт чыгарга мөмкин», дигән уй белән утырдылар. Ләкин өчөсә дә эчтән бер уй борчый иде: Америкада бернинди резидент та калмагач, нинди бүлек була инде бу? Нәрсә белән шөгыйльләнэргә тиеш соң алар?

Василий Михайлович түзмәде, Павловтан шул хакта сорап куйды:

– Без нәрсә белән шөгыйльләнэчәкбез икән? Америкада безнең резидентлар калмады бит инде.

Павлов үзе дә аптырашта иде. Ни дип җавап бирергә дә белмәде, иңнәрен сикертеп куйды. Ләкин сорауны җавапсыз калдыру уңайсыз иде, башына килгән беренче уйны әйтеп салды:

– Эшне үзөбезгә табарга туры киләчәк дип уйлыйм.

– Дөньяда сугыш бара. Германия бер-бер артлы Европа илләрен үзәң буйсындыра. Америкада да фашистик «чума» баш күтэрә, – дип куйды Зарубин.

– Мәнә шул хакта уйларга кирәк, – диде Павлов. – Ничек итеп, Американы сугышка катыштырмаска. Катышкан очракта да Советлар Союзы ягыннан сугыштырырга. Икенче фронтны ачуда Америка ярдәмен оештырырга.

– Бик катлаулы мәсьәлә, – дип, Исхак та сүзгә кушылды.

– Менә-менә! Без шул хакта уйларга һәм нидер эшләргә тиеш.

Бер караганда, Америка Кушма Штатлары, бу елларда Советлар Союзына карата иң лояль илләрнең берсе иде. Илдә Коммунистик Интернационал көчле эш алып бара. Коммунистлар партиясе лидеры Эрл Браудер хәтта соңгы президент сайлауларында катнашты һәм шактый гына тавыш жыюга иреште. Браудерның халык арасында абруе зур иде. Ләкин Америкада берара фашистик хәрәкәт тә көчәеп алды. 1936 елда немец милләтеннән булган америкалылар Германия-Америка Союзы дигән оешма төзеп, Германиянең национал-социалистлар партиясе идеяләрен тарата башладылар. Союз зур тизлектә бөтен Америка штатларына таралды. Ике ел эчендә аның 70ләп төбәк оешмасы барлыкка килде. Нигездә, яшьләрне берләштергән бу оешмалар бөтен Америка буйлап егермеләп лагерь төзде. Ләкин Америка халкы бу хәрәкәткә нык каршылык күрсәтте. Икенче Бөтендөнья сугышы башлангач, ул таркалды. Союзның лидеры Фриц Кун, оешма акчасын туздыруда гаепләнеп, төрмәгә утыртылды.

Павлов бүлек алдында торган бурычлар турында сөйләгән арада Исхак Америкада булган шушы хәлләр хакында уйлап утырды.

– Исхак Абдуллович белән Василий Михайлович һәм мин шушы бүлмәдә утырып эшләчәкбез. Ә сез, Михаил Васильевич, белүемчә, башка бүлектә күчереләчәкбез бугай. Нишләптер, Фёдор Алексеевич бу хакта оныттымы, берни дә әйтмәде. Бәлки иртәгәгә калдыргандыр, – дип, Павлов Исхак белән Зарубинга эш урыннарын күрсәтте.

Кабинет әллә ни зур түгел, шул өч өстәл һәм урындыклар куярлык кына иде. Һәр өстәл каршысында тагын берәр урындык тора. Болары кәргән-чыккан кешеләр утырыр өчендер инде, дип уйлады Исхак. Шулай итеп аларның Америка бүлегендә беренче эш көннәре башланды.

13

Бериянең Исхакны Сталинга һәм совет системасына карата лояльлектә тикшерүе озакка сузылды. Ә бу вакытта дөнья көннән-көн сугыш мәхшәренә таба тәгәри иде.

Советлар Союзы белән Финляндия арасында сугыш бара. Совет гаскәрләре Халхин-Голда япон милитаристларына каршы сугышлар алып барды. СССР белән Германия арасындагы яшерен килешү нигезендә Молдавия, Балтыйк буе республикалары, Эстония, Литва, Латвия Советлар Союзына кушылды. Аларның СССРга кушылулары 1938-1939нчы елларда Австрия белән Чехословакиянең Германия тарафыннан басып алынуыннан берни белән дә аерылмый иде. Германия Польшага басып кәргәннән соң, Икенче Бөтендөнья сугышы башлануы рәсми төстә игълан ителде. Кыскасы, сугыш тәгәрмәче экренләп СССР чикләренә таба тәгәри. Германия Англия белән Францияне оккупацияләргә эзәрләнә. Дөнья бәләшен төрле кисәкләргә бүлгәләгәндә, Италия белән Япония дә өлештән читтә калмаса өметләнәләр. Сталин Риббентроп белән Молотов төзегән Пакт нигезендә Германия Советлар Союзына каршы якын елларда гына сугыш башламаячак дип өметләнсә дә, Гитлерның СССРны басып алу нияте көннән-көн көчәя. Әлбәттә, сугыштан Америка да читтә торып калмаячак. Ләкин ул кем ягыннан сугышыр? Монысы шактый четерекле сорау. Чөнки Америкада немец чыгышлы америкалыларның Германия-Америка Союзы дигән оешмасы куып таркатылса да, фашистик карашлы националистлар халык арасында бик нык эш алып баралар. Шундый

шартларда Америкада совет разведкасының эшчәнлеген туктатуы – гафу ителмәслек бер нәрсә. Ә Исхак һәм аның командасы бүген Бериянең мәгънәсез шикләнүләре аркасында Мәскәүдә бушка вакыт уздырып ята.

Исхак эшкә баргач та, өйгә кайткач та әледән-әле энә шул хакта уйланды. Америка, японнар белән килешү төзеп, аларның Советлар Союзына Көнчыгыштан басып керүләре дә бик мөмкин. Көнчыгыштан алар сугыш башласа, Көнбатыштан – көннән-көн көчәя барган Германия; Советлар Союзының тар-мар ителәчәге көн кебек ачык.

Исхакның күңеле тыныч түгел. Нишләп соң бу Берия, ниһаять, бер фикергә килми? Америкада резиденцияне эшләтә башларга вакыт бит! Алтын кебек кадерле вакыт эрәмгә үтә. Бүлек башлыклары тарафыннан да бернинди фикер-тәкъдимнәр күренми. «Инициатива хөкем ителә» дигән принциптан куркып яталармы? Әллә бу мәсьәләне хәл итәрлек башлары эшләмиме?

Исхак күп уйланып йөри торгач, үзенең турыдан-туры начальнигы Павлов белән сөйләшеп карарга булды.

– Виталий Григорьевич, бер тәкъдим бар, – диде ул, беркөнне иртән эшкә килгәч.

– Нинди?

– Дөньяда сугыш бара. Германия белән Италия фашистлары Европаны үзләренә буйсындырып бетерде диярлек. Көнчыгышта японнар Монголия, Маньчжурия, Кытай, Индонезия утрауларын милитаризацияли. Көнбатышта Германия белән Италия берләшеп, Советлар Союзына бәрәп керсә, Көнчыгыштан японнар һөжүм итсә, без ике фронтка сугыш алып бара алмаячакбыз.

– Шуннан, тәкъдимегез нинди, Исхак Абдуллович?

– Японнарны Советлар Союзына каршы сугыштырмас өчен чаралар күрергә кирәк.

– Ә нинди?

– Бер генә юлы бар: Америка белән Япония арасында конфликт китереп чыгару.

– Кызык идея. Ә ничек?

– Моңысы инде менә безнең эш.

– Лубянкада ятып, ничек итеп китереп чыгарып була соң ул конфликтны?

– Төп проблема да менә шунда шул. Безгә синең белән конкрет бер план корырга кирәк, һәм шул планның мөһим икәнлеген башта үз житәкчелегебезгә, аннары Берия белән Сталинга исбат итәргә. Шуны эшли алсак, СССРны ике фронтка сугыштырмау буенча безнең зур өлешебез булчак.

– Жиңел генә хәл иттегез мәсьәләне. Гап-гади нәрсә икән бит!

– Гадилектә – галилек, дигәннәр. Ләкин бу гади генә планны тормышка ашыру өчен бер пот тоз ашарга туры киләчәк. Иң читене – Америкада безнең резиденция булмау.

– Булган очракта, ничек башкарып чыгар идегез?

– Безнең резидентларга үзләренең агентлары аша Рузвельтка сүзә үтә торган кеше табарга һәм шуның аркылы эш йөртергә.

– Рузвельт монда нигә кирәк?

– Ничек инде нигә кирәк булсын?! Менә тыңла, мин сиңа минем башта туган идеяне сөйлим. Япония Көнчыгышта Монголия, Кытай, Маньчжурия, Индонезия илләрендә сугыш хәрәкәтләре алып барамы? Бара. Болар бит барысы да Америка мәнфәгатьләрендәге илләр. Америка моның өчен

Япониягә ләббәйкә итеп, кул чабып тора дип уйлыйсыңмы? Юк. Тормый. Киресенчә, ачуы килә. Американың Япониягә үз мәнфәгатьләрендәге илләрдән гаскәрләрен чыгаруын таләп иткән ультиматум куюын оештырырга кирәк. Менә шул була инде конфликт. Әгәр дә Япония Американы тыңларга теләмәсә, ике арада сугыш башлануын көт тә тор. Ә бу инде СССР файдасына эшли торган сугыш булчак. Рузвельт монда менә шушы ультиматумны бирер өчен кирәк. Аңладыңмы инде?

– Хәзер аңладым. Чыннан да, бик күп тоз ашыйсы икән әле бу эшне башкарып чыгу өчен. Ә сез моны эшләп чыгарлык дип уйлыйсызмы?

– Ни өчен кирәк соң Советлар Союзына синең белән минем шикелле резидентлар? Без менә шундый операцияләргә үткәрү өчен кирәк, кадерлем минем, Виталий Григорьевич!

Әхмәровның идеясе Павловны кызыксындырып жибәрде. Ул, әле тормышында бер генә дә яшерен операция башкармаган яшь разведчик, үзен инде шушы житди һәм жаваплы эшне житәкләүче итеп күз алдына китерде һәм озака сузмыйча, гади генә бу операцияне үткәрү планын кору турында хыяллана башлады.

– Исхак Абдуллович, ә сезнең агентлар арасында бар идеме соң Рузвельтка сүзе үтәрдәй кеше?

– Кем белә инде аларны?! Минем шәхсән үземнән унлап агентым бар иде. Аларның барысы да хөкүмәт даирәсендәге кешеләр. Ләкин кайсы белән эш йөртәргә, кайсына мөрәжәгать итеп хаталанмаса мөмкин? Бик жентекләп уйларга, эзләргә кирәк.

– Карта кулыгызда, Исхак Абдуллович. Уйлагыз, эзләгез. Табарга кирәк андый кешене.

– Башта начальствоның фатихасын алырга кирәк, Виталий Григорьевич. Алар нәрсә дип әйтә бит. Шуннан соң эшне башларга мөмкин. Син уйларсың, табарсың, ә өстән рөхсәт булмаса, нишләрсен. Үзең Америкада торып эшләсәң бер хәл, монда бит, күрәп торасың, миңа әле Бериянең ышанычы да юк. Шуңа башта аларны ышандырырга тиешбез.

– Моңысы инде минем бурыч, Исхак Абдуллович. Киттем Фёдор Алексеевич янына. Эшне Будковтан башларга, димәк.

– Хәерле юл! – дип калды Исхак яңа операция белән яңа башлаган Павлов артыннан. – Каны кайнар егетнең. Таулар күчәрмәкче. Ярар, йөрәп карасын. Бәлки, нәтижәсе булыр.

Бу идея аның үзен дә дөртлөндереп жибәрде. Ә нәрсә, бәлки, барып та чыгар. Тик уйларга кирәк: бу эштә кемне файдаланырга? Президент Рузвельтка кем аркылы йогынты ясарга була? Кем аны Япониягә каршы ультиматум куярга күндерә алырга мөмкин?

Исхак үзенең һәр агентына тукталып, барысына да бәйнә-бәйнә яңадан бәя биреп чыкты.

Базаровтан соң, Исхак-Юнг («Юнг» Исхакның резидент буларак тәхәллүсе иде) белән хезмәттәшлекләрен дәвам иткән, Американың дәүләт департаментында югары постларны биләүче өч агент бар иде. Юнг аларны оператив исемнәре белән атап йөртте: Эрих Кий, Фрэнк һәм Майкл Стрейт. Фрэнк исеме белән Дәүләт департаментының Латин Америкасы бүлегә башлыгы Лоренс Дагген йөрдә. Юнг аеруча еш эш йөрткән агент Майкл Стрейт – Үзәккә аннан алган мәгълүматлар Номад һәм Нигел исемнәре астында жибәрелә иде. Майкл совет разведкасы белән әле Кембридж университетында

укуп йөргәндә үк хезмәттәшлек итә башлаган. Аның Ак йортның Оваль кабинетына иреккә кереп йөрү мөмкинлегә бар иде. Аннан һәрвакытта да резиденция өчен аеруча мөһим яналыклар килде. Ул Америка Президенты аппаратыннан чыккан өр-яңа хәбәрләрне житкереп торды. Шунысы әһәмиятле: кайбер агентлар житкергән мәғълүматлары өчен саллы гына гонорар таләп итсәләр, Исхак белән, күбесенчә, идея карашларыннан чыгып хезмәттәшлек итәләр, Советлар Союзы алып барган сәясәтне хуплаучылар һәм аңа ярдәм итәргә теләүчеләр иде. Майкл Стрейт исә, гомумән, бай нәселдән, совет акчасы аны бөтенләй диярлек кызыксындырмады. Күп мәғълүматларын «рәхмәт»кә житкерә торган булды.

Американың хәрби учреждениеләре белән эшчәнлек иткән Аркадий кушаматлы агент бар иде. Ул Норд кушаматлы агентыннан да бик күп хәрби-сәясәи мәғълүматлар тапты. Корд исеме астында эшләгән агенты да Мәскәү өчен шактый кыйммәтле материаллар юнәтте. Ләкин аларның күбесе Германия, Англия, Франция белән бәйлә мәғълүматлар...

Бу агентлар Юнгка бик күп кызыклы мәғълүматлар тапсалар да, аларның президент Рузвельтка йогынты ясарлык мөмкинлекләре аз иде.

Кем бар соң? Кем аркылы Президент Рузвельтны японнарга каршы котыртырга була?

14

Будков яныннан Виталий Григорьевич канатланып чыкты.

– Фёдор Алексеевичка ошады идея. Шунда ук Павел Михайлович белән киңәшәргә дип кереп китте. Фитин да бу идеягә каршы килмәс дип уйлыйм.

Берничә минуттан аларның өчесен дә – Будковны, Павловны һәм Әхмәровны Фитин үзенә чакырып алды.

– Исхак Абдуллович, идеягәз бик кызыктыргыч булырга охшый. Мәскәүдән торып кына оештыру мөмкин микән соң андый операцияне?

– Әлбәттә, җиңел булмас. Уйларга кирәк. Башта Президент Рузвельтка чыгарлык кешесен табарга иде. Алайса, бу операция буенча эш башларга рөхсәт?

– Рөхсәт кенәме соң! Бу безнең алда торган иң мөһим бурыч. Аллага тапшырып, башладык.

Фитиннан хуплау алганнан соң, Исхак үзенә Америка – Япония мөнәсәбәтләре турында сөйләшүләр алып барган агентларын искә төшерергә тотынды. Андый кешеләр, әлбәттә, бар иде. Шуларның берсе, сүзе иң үтемлесе, Финанс министрлыгында абруйга ия зат, министрың урынбасары Гарри Декстер Уайт.

Уайт Исхакның агенты түгел иде. Уайт белән аны Финанс министрлыгында эшләүче бер агенты таныштырды. Ул чакта Исхак агентыннан: «Министр аша Президентка чыга ала торган берәр танышың юкмы?» – дип сорады.

– Андый кеше бар. Ул министрың урынбасары Гарри Декстер Уайт, – диде агент.

– Ничек итеп аның белән танышырга була? Шуны оештыр әле.

– Уйларга кирәк.

– Аның берәр төрле кызыксынган шөгыле юкмы? Чит илләр белән кызыксынмыймы?

– Бар бугай. Ул Кытай цивилизациясе, конфуцианство белән женләнгән кеше.

– Булды алайса. Кытай мәсьәләләрендә мин дә яхшы гына йөзәм. Безне

якын көннәрдә очраштыра алсаң, яхшы булыр иде. Очрашуда тагын берничә кеше катнашса да әйбәт. Сөйләшү табигый, ышандырырлык килеп чыгар...

Агент белән бу сөйләшүдән соң, ике көн үткәч, Исхакның фатирында телефон шалтырады. Трубкада агент тавышы иде.

– Хәерле көн, Билл. Иртәгә көндөзгә сәгать бердә вакытыгыз булырмы икән? Гарри Декстер Уайт һәм тагын ике кунак Пенсильвания урамындагы унбишенче йортта урнашкан ресторанга киләчәк. Сөзгә кунагым итеп шунда чакырам.

Исхак ресторанга кәргәндә, агент һәм аның белән тагын өч кеше, дивар буйлап аерым өстәлләр итеп тезелгән алты кешелек табын артында нәрсә турындадыр кызып-кызып гәпләшәләр иде. Үзләре янында тукталган Исхакны күргәч, агент урыныннан торып басты һәм:

– О, мистер Билл! Рәхим итегез, менә бу урынга, – дип, янындагы урындыкка күрсәттә. Аннары аны кунаклары белән таныштырырга тотынды. – Гафу итегез, дусларым, таныш булыгыз, бу дусларым Билл Грейнк. – Иң беренче таныштырган кешесә Гарри Декстер Уайт иде.

Уайт, исемә аталгач, басып, Биллга кулын сузды. Аннары башкаларның да исемнәре аталды. Алары да Финанс министрлыгы хезмәткәрләре иде бугай, ләкин Билл аларны артык игътибарга алмады, исемнәрен хәтерәндә калдырмады. Аның бөтен игътибары Уайтта иде. Агент махсус шулай оештырган, күрсәң, аның урыны Уайт белән агент арасында булып чыкты. Үзәра сөйләшер өчен бу бик уңайлы иде.

Исхак аңлап бетермәде, очрашуның рәсми сәбәбе булганмы, юкмы, әллә болай гына, вакыт үткәер өчен генә жыелышканнармы, шулай да табын уртасына затлы гына виски менеп кунаклаган иде. Аны инде фужерларга салырга да өлгәргәннәр. Исхакның киләсен белгәнгәдер, күрсәң, агент бишенче персона өчен дә касә китерткән иде. Соңлап килгән кунак хөрмәтенә дигән булып, агент Билл исәнлегенә дә тост күтәртте. Аны уртлап куйгач, башланган әңгәмәләре дәвам иттә. Уайт, әңгәмәдән читләшеп, Исхакның нинди эш белән шөгыльләнүе хақында сорап куйды.

– Ерак Көнчыгыш, Кытай илләре буенча синолог мин, – диде Исхак.

– О, кызыклы өлкә.

– Кызыклы. Бигрәк тә Кытай. Дөньяда аналогы булмаган ил. Бер-берсенә охшаган, сәяси системалары, халкының тормыш-көнкуреше, тарихи үткән юлы белән бер-берсен кабатлый торган илләр бик күп. Ә менә Кытайны бер ил дә кабатламый. Биредә бөек Конфуций тәгълиматы һәр кытайның канында. Кызганыч, соңгы вакытта Кытайга да афәт яный.

– Аңлайм, аңлайм. Япония тынгылык бирми башлады.

– Кытайга гына түгел, бөтен Ерак Көнчыгыш, Океания, Индонезия илләре япон милитаристлары аягы астында таптала. Маньчжурия, Монголия...

– Әйе, Тын океан регионы Америка йогынтысыннан ычкына башлады.

– Алар гына түгел, Япония Советлар Союзына каршы да сугыш хәрәкәтләре алып бара. Халхин-Голда арт сабакларын укытсалар да, Германия йогынтысына бирелеп, СССР территориясенә басып керү хыялы белән яши Япония.

– Бу регион турында күп нәрсәләр беләсез икән.

– Әйе, бу минем эшчәнлегем белән бәйле өлкә. Тиздән яңадан шул якларга китәргә жыенам.

– Вакытлы сәяхәттер бит. Әйләнәп кайткач, тагын да очрашып сөйләшербез әле. Мин үзем дә заманында Кытай тарихын жентекләп өйрәнгән кеше. Бу илгә

япон экспансиясе мине дә бик борчый. Болай барса, Японияне авызлыкларга кирәк булып дигән фикердә торам.

Бу сөйләшүдән Исхак ул вакытта үз эшчәнлегендә Уайттан файдалану буенча әллә ни зур планнар кормады. Чөнки ул аның болай да көчле антифашист икәнлеген, Гитлер Германиясе алып барган сәясәтне күрә алмавын һәм шулай ук Япониянең Ерак Көнчыгыш илләренә карата экспансиясен авызлыкларга теләге зур булуын аңлап калган иде. Ә менә хәзер Уайтны яңа планын тормышка ашыруда файдалану бердәнбер дәрәҗә карар дигән фикергә килде. Шуның өстенә, Уайтның финанс министры Генри Моргентауга йогынтысы зур. Министр аның сүзенә һәрвакыт колак сала, Президент Рузвельтка, Госсекретарь Корделл Хэллга ясаган докладларында аның киңәшләрәннән еш файдалана. Ләкин Уайтка ничек чыгарга, кем аркылы житкерергә үзеннән планнарыңны? Монда заманында Исхакны Уайт белән таныштырган агентлар белән генә мәсьәләне хәл итеп булмый. Хәзер аларның берсе белән дә элемтә юк. Америкага жиберелгән яңа яшь резидентлар бу эшкә башкарып чыгар дигән бернинди дә ышаныч юк. Бердәнбер юл – Исхакның үзенә кирәкдән Америкага жиберүләрен сорарга. Ләкин Берия һаман үз сүзендә тора. Ярый инде, үзен һәм гаиләсен тынычлыкта калдырды.

Ул арада дөньяда хәлләр тагын да катлауланды. Әле 1937 елда гына Америка һәм Япония арасындагы мөнәсәбәтләр Американы канәгәтләндергән булса, Тын океан регионы буенча кабул ителгән Версаль системасы узган елда тәмам жимерелде дияргә ярый. Япония Маньчжурияне басып алып, Кытай белән ике арада киң масштаблы сугыш хәрәкәтләре башланып китте. Япония Американың бу регионда тынычлыкны саклап калырга кирәк дигән чакыруларын санга сукмыйча, киресенчә, дөньяны үзенә файдасына яңача бүлгәләү сәясәтен үткәрә башлады. Мондый сәясәт Америкага бер дә ошамый иде. Шуңа күрә Исхак уйлап тапкан операцияне башкарып чыгу реалы, бары тик күпмедер вакыт кына таләп итә. Ләкин вакыт рәхимсез рәвештә алга чаба, эшкә кичектерергә ярамый, киресенчә, кызулатырга кирәк.

Көннәрнең берендә Фитин Павловны үзенә чакырып алды.

– Виталий Григорьевич, күпмедән бирле Америка бүлегенең башлыгы булып эшлисез, Американы барып күрәп кайтканың да юк. Анда жибергән яшь разведчикларың нишли икән? Күрәп, танышып кайтуны ничек уйлыйсың? Әйдә, килсә ел башыннан бер жылләнеп кайт әле океан артларыннан.

Фитинның бу сүзләре тәкъдим генә түгел, яшь житәкчегә үзенә күрә бер әмер булып та яңгырады. Бүлеккә чыккач та, ул моны Исхакка житкерде:

– Фитин Америкадан әйләнеп кайтырга куша. Андагы берәр агентың белән очрашып, Уайт белән сөйләшүне шуңа тапшырып микән әллә? – диде.

Исхакның зиһенен кинәт кызыклы фикер яктыртып жиберде. Көтмәгәндә башына килгән бу фикердән ул кычкырып ук куйды:

– Шәп бит бу!

– Нәрсәсә шәп? Сине Америкага жиберерегә кирәк, дисәләр, шатланып идек инде.

– Соң, Уайт белән кем очрашыр дип баш ватабыз. Синең өчен бер дигән тәҗрибә мәктәбе булчак. Үзгә сөйләшеп кайтасың, – диде Исхак Павловның сүзенә каршы.

– Булдырырмын микән соң? Минем бит инглизчәм ипи-тозлык та юк. Житмәсә, Американың үз акценты дисең.

– Бернинди куркыныч та юк. Инглизчәне белмәвең әйбәтрәк тә. Турыдан-туры америка акценты белән сөйләшәргә өйрәнергә жиңелрәк булачак.

Шул көннән Виталий Павлов инглизчәне өйрәнә башлады. Исхак аңа көндәлек әйләнештәге иң күп кулланыла торган сүзләрдән текст язып бирә, тәржемәсен ясый. Виталий тырыша-тырыша шул текстны ятлый. Көн саен иртән эшкә килүгә ятланган текст буенча кабатлау үткәрелә. Икәүләп инглиз телен өйрәнүнең үз методикасын булдырдылар. Дөрөсрәге, Исхак үзе заманында шул методика буенча өйрәнгән иде. Егет болай шактый гына сәләтле күренә, истә калдыру сәләте яхшы икән. Разведчик өчен иң кирәкле нәрсә. Күрәп, истә калдырып кына түгел, ишетеп хәтерләп калу осталыгы да көчле егеттә. Өч ай дигәндә, шактый гына сукалый башлады инглизчәне. Хәзер язган текстка карап кына түгел, үзара да бары тик инглиз телендә генә сөйләшәргә тырыштылар.

Виталий Григорьевич тел өйрәнгән арада Исхак Уайт белән очрашу вакытында алып барырга тиешле әңгәмә текстларының берничә вариантын төзедә.

Уайт исеме инглизчәдә «ак» дигән мәгънәне белдерә. «Ак», димәк, «кар». Ә нәрсә, операциягә шушы сүзгә исем итеп алганда, начар түгел бит! «Кар» операциясе.

Шулай итеп, «Кар» операциясе дип аталган бу акциянең төп максаты: беренчедән, Тын океан регионында Япония алып барган экспансиянең Америка мәнфәгатьләрен канәгатьләндермәве булса, икенчедән, Американың япон агрессиясен авызлыкларга хәленнән килә, әмма үзара файдалы шартларда Америка килешү төзәргә дә әзер. Бу килешү, бердән, Япониянең Кытайда һәм шул регионда сугышны туктатуын, икенчедән, материктан кораллы көчләрен чыгаруын һәм бу регионда экспансия планнарын туктатуны, өченчедән, Маньчжуриядән гаскәрләрен чыгаруын таләп итә. Мондый таләп японнарның ачуын кабартачак. Ике ара бозылып китәчәк. Һәм моның үзара ызгыш китереп чыгаруы да мөмкин.

Моңы, әлбәттә, әле тәмам эшләнеп беткән документ дип санап булмый, бу Исхакның башында туган операциянең беренче тезислары гына. Павловка, Уайт белән очрашуга барганда, аңа менә шуларны аңлатырга кирәк булачак. Уайт шул тезислар нигезендә үз версиясен төзеп, министр Генри Моргентау аша Президентка чыгарга тиеш. Әле вакыт бар. Исхак белән Виталий, әлбәттә, бу тәкъдимнәргә тәмам камилләштерергә дә өлгерерләр.

(Ахыры киләсе санда).

Рифә
Рахман

КОЯШ ҮЗЕ ГАШЫЙК БУЛСЫН ӘЛЕ!

Кардан алма исе килә...

Кардан алма исе килә.
Кардан елга исе килә.
Килгәнәнә исем китми,
Исеп, борыныма керә.

Килә минем бакчабызда
Алма белән сыйланасым.
Пешкән алма кебек батмый
Аксаң безнең елгдан соң!

Кардан алма исе килә.
Кардан елга исе килә.
Башкаларны күрмәгәндәй,
Минем борыныма керә...

Таулар итәгенә көз кунган

Таулар итәгенә көз кунган.
Ерганакта әле жәй калган.
Күңел күзе яхшы күргәнгә,
Жәйне искә алыр жай калган.

Таулар итәгенә көз килгән,
Каравылга чыккан йөз тилгән.
Йөз тилгәнгә тимәс берни дә:
Бибиләр каз булып өлгергән.

Бибиләр каз булып симергән...
Таулар итәгенә көз килгән.
Килер кышка юлны сызгандай,
Бер оя каз бара бер эздән.

Рифә РАХМАН (1962) – шагыйрә, прозаик, галимә; Ф.Хәсни, Г.Исхакый исемендәге әдәби премияләр лауреаты. «Онытырмын, димә», «Йолдызлар төстән язганда», «Таулар һаман ерак» һ.б. исемендәге китаплар авторы. Казанда яши.

Торам яңгыр асларында

Торам яңгыр асларында. Башым кыңгыр.
Күңелемә килсә икән хет пүчтәк жыр.

Яңгырларның тавышында әллә бүген
Ритм, рифма бөтенләй үк юкмы, димен.

Көй качканмы бар нәрсәдән табигатьтә?
Әллә үзем саңгырауланган халәттә?

Торам яңгыр асларында, башым кыңгыр.
Салкын уза күкрәгемә шыбыр-шыбыр.

Жаннан көйне качырган, бәлки, шушыдыр?

Уйнак кузы

Нинди сафлык, дисең, еллар буге
Мине онытмаган күзләреңдә –
Онытканнар алар, онытканнар,
Сине көтү төшкән үзәгемә.

Нинди чиста, дисең, тавышларың,
Элеккечә икән, элеккечә, –
Бик үзгәргән инде аваз-моңым,
Син әйткәнчә иде әле кичә...

Нинди татлы, дисең, иреннәрең,
Минем өчен калган кебек татлы –
Әче алар мин теләгән кадәр,
Баллы түгел сиңа кирәк чаклы.

Нинди алсу дисең көләч битең,
Кыз чактагы кебек, кыз чактагы –
Сикергәндер синең ялганнарың
Кузы кебек уйнак учактагы...

Кояш һәм син

Зур болыттан вак болытлар кача,
Карап торсаң, исең китәрлек.
Сиңа таба чапкан чагым да бар –
Кояш нуры ала күтәрәп.

Ник качасың миннән, дигәнәң,
Күрсәтәсем килә шул хәлне.
Кояш киңәшләрен тыңлавым бу...
Сабыр ит, дип әйтә бу жәйне.

Көннән төннәр кача, төннән – көннәр,
Уйлый калсаң, башың китәрлек.

Качам инде... Кояш тибешенэ
Яшим дигэн идем бу жэйне.

Аның дулкыннарын аңлаганча,
Тойганымча аның эссесен.
Әгәр елым кояш белән узса...
Ни уйлыйсың, ниләр эшлисең?

Кояш календаре диварымда,
Кояш сәгатьләре өстәлдә:
Кече теле дерелдәп үк китә,
Син исемә минем төшкәндә.

Сиңа таба чапкан чагым да бар,
Кояш нуры ала күтәрәп.
Кояш үзе ғашыйк булсын әле!
Уйлый калсаң, исең китәрлек.

Гөл эзлим

Шифаханә алларына чыгам,
Чәчәкләр күп анда, гөлләр күп.
Барысы да жиргә иелгәннәр,
Монда моңсу узган көннәр күк.

Шул көннәрнең санын санагандай
Чәчәкләрнең саным бөресен.
Һавасызлык монда һавада да!
Чәчәк булып үссәң, белерсең!

Эшләр кала, дуслар көтә, диеп
Ашыксаң да китеп барырга.

Булмый китеп: гөлләр башын игән!
Курка алар тын да алырга.

Курка хаста һаваларын сулап
Үзләре дә хаста калырга.
Шифаханә алларына чыгам,
Гөлле көнне күреп калырга.

Шул көннәрнең төсен күзлөгәндәй,
Түтәлләрнең эзлим гөллесен.
Түтәлләр дә монда зәгыйфь икән...
Дәва көтеп ята диярсең...

Исергән яшь

Исергән яшь! Бие әйдә, йөздә –
Йотмыйм синең ачу-зәһәрне.
Яңаclarга аксын, башны чөеп,
Артка атам төшкән чәчләренә.

Иренемә акма, теләсәң дә,
Тел очыма сине алмамын!

Бие әйдә, сиңа җитмимени
Хәмер төсле янган яңагым?!

Исергән яшь! Бие хисләреңнән
Жуй башыңны минем йөземдә.
Шунда гына ятып йоклар төсле
Карап торма инде күземнән.

Өстә – бизәк

Юк күнелгә юлны табучылар,
Гел сөелгән кебек күренсәм дә.
Шигъри юлның өсләрендә сезгә
Ярыймы соң ничек күренсәм дә?

Уйлар авыр, алар калыкмыйлар,
Алар төптә, алыр – тик буй житкән!
Өстә – бизәк, күтәрелгән хисләр.
Бертөсләрәк алар гел нилектән?

Жаным һәрчак ялгыз булгангамы?
Югалтулар күптер – тузгангамы?
Кемнәрнедер айлы кичләремнән
Юлларында күрми узгангамы?

Кемнәрнедер кире каккангамы?
Ачу белән этеп аткангамы?
Бәхет шунда гына калган төсле,
Узганыма бик еш кайткангамы?

Юк күңелгә ачкыч яратучы,
Шигырь – шуннан сарку-түгелүем.
Юлларында күптер сөю сүзе,
Ә астында... ялгыз көн күрүем.

Сиздермимен сине онытмауны
Хәтта ымда еллар дәвамында.
Яратуны саклап калыйк, дисәк,
Очрашырга кирәк һич югында!

Тойгыларның иң-иң нечкәсендә
Ачылырга кирәк яңабаштан.
– Юк! – ди акыл. Кайчан туктар микән
Тәкпарлауны шуны тораташтан?

Акыл куша сине онытырга,
Чирләмәүне тели өр-яңадан.
Хастамындыр аның сүзләреннән –
– Узгынчы... – дип жанны яргалаудан.

Көтәргә!

Киләсең дип сине ишеттем.
Көтәргә булгач –
Көтәргә!
Көтүнең капкаларын ачсыннар киң:
Безгә аннан икәү үтәргә...
Киләсең, имеш, берсеннән төшеп,
Берсеннән менеп,
Арып-талып.
Яшим көтеп:
Кыска юлларны тапмавыңа таң калып.
Юлларның дөресен сайласаң,
Көтәр идеммени бу чакта?!
Кем белсен:
Яшәр идемме жәннәттәй кочакта...

Кочакларның жәннәттә
 Жәннәттә генә булса,
 Юлларның турысы миңа илтмәсә?
 Ни сөйлим әле?
 Барысы да – юк нәрсә!
 Көтәргә булгач көтәргә!
 Жәйләрне, язларны көткәндәй...
 Син килгәч, күрми дә үткәндәй
 Булмасачы!
 Ай артында кояш тормасачы!
 Тизрәк таң тусын,
 Кит инде, кит, дигәндәй!
 Көтеп көтекләр иткәнне –
 Чит инде, чит, дигәндәй.
 Киләсең, ди, имеш.
 Гажәпләнмим:
 Тиештер бит инде
 Бер тапкыр син дә дәресең кыларга?
 Килүеңнең юллары
 Сузылды елларга,
 Терәлде суларга.
 Киләсең, диләр, сине,
 Көтүең капкаларын ачсыннар киң:
 Безгә аннан икәүләп үтәсе.
 Китүең капкалары гел ачык:
 Нихәлләр итәсе...

* * *

Язлар килсен сөю бакчасына,
 Йокылы жан, уян инде, уян!
 Чәчләремне жыллар тараганчы,
 Иренемне кояш буяп куйган.

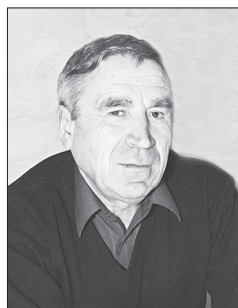
Гөлләр өзим сөю түтәленнән,
 Йокылы тән, уян инде, уян.
 Битләремә кояш кершән сөрткән.
 Керфеккә төн сөрмә тартып куйган.

Иреннәр пар уттай иреннәргә,
 Исерсеннәр сөю чишмәсеннән
 Эчеп сулар – шәрабныкы тәме!
 Мин йокыдан айнамаган әле.

Уянырга вакыт тәнгә-жанга.
 Кояш жирне назлап арган инде.
 Әле һичбер сөеп караган юк!
 Сөя калсак, нәрсә язган инде?..

Сәгыйть Лашманчы

БИЕКТӘГЕ КОЗГЫН

ЭССЕ

«Әйле-шәйле әмер»

Питрау үткәч, көннәр сизелерлек булып, көзгә авышты. Кояш һәмишә мул итеп яктысын сипсә дә, сүрәнләнде – пешәсе инде пешкән. Аяз төннәрдә жиргә салкынча чык сибелде. Күк гөмбәзен тоташ соры болыт белән каплап спас яңгырлары яуды. Бәйләнчек чебен-черкидән, канәчкеч кигәвен явыннан арынган мал-туар кинәненп, тугарылып, сусыл яшьләвеккә, туклыклы, тыгыз курпыга ябырылды. Ә моңарчы болын-урманнарны, жиләс елга, күл буйларын жыр-моңга күмгән, көй сузган, аваз салган кош-корт исә, авызларына су капкандай, кисәк тынып калды. Күзләреңә, колакларыңа да ышанмассың, дөньяда әллә бар, әллә юк болар...

«Булды, тамаша, концертыбыз инде тәмам, ярингә тиклем хушыгыз!» диюләреме соң?

Хәер, нинди генә асыл көннәр кайтса да, күчмә кошлардан жыру, чәмләнәп сайрау өмет итмә инде син. Аларның гамь башкада. Алда сәфәр көтә бит... Болытларга ашкан Каф тауларын үтеп, күзләр иңли алмаслык дәрәялар кичеп башкарыла торган хәтәр сәфәр... Канга, күзәнәкләргә сеңгән мәңгелек сәфәр!.. Нишлисең, бу затлы, үтә нәзакәтле киек кошлар яшәүне туктаусыз мохит алыштыру, китү-кайтулар, аерылышу-кавышулар белән бәйли шул. Хәер, нәкъ шундый язмыш сайлаганга канатлылар йөрәге гамь, хис-кичерешләр, моң белән тулган да бит...

«Һаваларда моңсу тавышлары, ишетелә канат кагышлары, кошларда да кеше язмышлары, чит жирләргә китеп барышлары», диме әле шагыйрь? Тик уйлап карасаң, бәлки, киресенчә, канатлылар мәгарәдән чыккан аяклы кыргыйларны күккә омтылырга, очарга, хисләнәргә, моңаерга этәргәндер. Кешеләр дә кошларга карап сөю-кавышуны, мөхәббәт тотуны кадерләргә өйрәнгәндер.

Кыскасы, жирне, яшәүне ямьләгән мәңге сүнмәс-сүрелмәс жырларын

Сәгыйть ЛАШМАНЧЫ (ХАФИЗОВ) (1945) – язучы, филология фәннәре кандидаты; Жамал Вәлиди исемдәге премия лауреаты. «Гомерем фасыллары» китабы авторы. Башкортстанның Кушнаренко районында яши.

кошлар язын, туган жирләренә әйләнеп кайткач, ярингә яңгыратыр, ә хәзер китәргә, сәфәргә әзерләнәргә кирәк.

Әлбәттә, олы юлга жыену, туган жирләр белән сабуллашу йоласын һәркайсы, әйitik, кыр казы, торна, ләкләк булсынмы ул, йә сьерчык, тургай, тартар булсынмы – үзенчә үти. Тик бу эшне каргалардан да остарак һәм килештереп башкарган кавем булмастыр, мөгаен. Хәер, бу ишле, гатырша мае белән ялтыраткандай шома кара канатлылар төркеме нәрсәгә тотынса, шуны ифрат каркылдап, тирә-юньне әчеле-төчеле авазлар белән тутырып, иркенләп жәелеп башкара. Менә син аларның бала каргаларны очарга өйрәтү күнекмәләрен генә күр. Сәрдар Карр Карыч үз артыннан кечерәк болыт чаклы төркем ияртеп, һавага күтәрелә. Печәнә чабып алынган болын, куе әрәмәлек өстендә салмак кына әйләнеп, башлык үзе артыннан жанлы аркан суза. Чишмәнеке кебек тын, жайлы агышта һәркемнең үз урыны, канат кагышы бар.

«Вирра!» – дип кычкыра сәрдар һәм ук булып өскә ыргыла. Канатлар ашкынып талпына, тезмә елан булып өскә сикерә. Биниһая матур, тәәсирле күренеш жуелмаслык булып күңелгә сеңә... Тик күпме үрләсәң дә, һаваның очы-кырые, түбәсе юк. Яшь кавырсыны да юньләп ныгымаган канатларга тагын күпме жилпенергә була?

«Майна!» – дип көтелгән әмерне бирә Карр Карыч һәм үзе үк рәхәтләнеп, таш төсле түбәнгә атыла.

Жеп-аркан кинәт өзелгән кебек була. Кара болыттан яңгыр төсле булып чыр-чу, хихылдау, каркылдау сибелә... Шулай да башлыкның әлегә болытны таратырга исәбе юк. Карр Карыч әүвәлгечә шома гына болын, әрәмәлек өстеннән урап, үзе артыннан янә аркан үрелүен таләп итә. Тагын нинди әкәмәт ясарга жыена инде сәрдар? Әмерне озак көттерми ул:

«Уңга тайпыл!»

Аркан-елан баш өстендә кисәк пәйда булган һәлакәттән котылырга теләгәндәй уңга сикерә. Ул да булмый һаваны яңа әмер кисә:

«Сулга тайпыл!»

Сизгер елан сулга авышып янә дошманыннан котылып кала...

Кичке шәфәкъ яктылыгында әкияткә тартым булып барган тамашалар ата-аналарны да битараф калдырмаган. Куакларга посып, кибән башларына кунаклап, алар өйрәнгеч очышларны күзәтә. Кемдер остаз буларак сәрдарны мактый, икенчеләре шәкертләренең житлегүенә, очу осталыгы туплавына таң калган. Күкәйдән чыгуларына әле күпме генә, ә чын каргалар булып баралар янәсе... Тик корыган зирек агачының иң очына менеп кунаклаган яшь ана карга гына ризасызлык белдереп каркылдап куя:

«Карр Карыч әйле-шәйле әмерләре белән безнең балаларны шул тиклем жәфалый. Әмерсез, тегендә-монда кумыйча гына өйрәтергә ярамый микәнни соң?»

Кимперне ишетсәләр дә, җавап бирүче табылмый. Хәер, сәрдар үзенә карата мондый дөгъва белдерүчеләр барлыгын белә. Тик саескан кебек сикерми, ә тыныч кына әйтеп куя: «Өйрәнгәндә кыен булса, сәфәр чыкканда жиңел!»

Карр Карыч хәрбиләргә хас төзек, анык зиһенле зат. Әмерләрен әйле-шәйле дип әйтүчеләр табылса да, аның сөйләме һәрчак тәртиптә. Әле дә никрутлар гаскәре һавадан жиргә төшеп, яланга сибелгәч, салмак кына баса биреп йөрәнеп алды да түмгәк кебек нәрсәгә сикереп менеп, сүз башлады:

«Нәрсә, аналарыгызның сәвыклы уллары, иркә кызлары, канатларыгыз

бераз язылдымы? Кирэк, кирэк! Бөөк сәфәрне бары тик көчлө, нык канатлар белән генә очлап була. Камыр канат – нәсел хуры...»

Сәрдар кисәк уйланып калды. Мондый кыяфәттә аның сәер бер гадәте күзгә чалына. Уң канатын акрын гына кузгатып томшыгын сыйпый ул. Кычытканны кашумы бу, әллә дулкынлану галәмәтеме? Әмма Карр Карычның инде гадәткә кергән ишарәсе шәкертләренә житә калды, башлык кебек томшык кашымакчылар: «Карагыз, фокус-мокус!» Ю-у-к, кая ул, кәмитченең сузылган канат очы томшык янына якын да киләлми. Ә икенче бер остарагы томшыкны канат белән түгел, аяк белән кашырга омтыла. Ниһаять, аңладылар, Карр Карыч эшлэгәнне үтәр өчен боларга биш мәртәбә жәнүбкә хаж кылырга кирәк әле...

«Сәфәр хакында тагын шуны әйтим, – дип дәвам итте сәрдар, – сезне төшегезгә дә кермәгән ком чүлләре, кипкән дала көтә. Яман эссе, тамак бер йотым суга тилмерә. Күзләр тона, йөрәк күкрәк читлеген ватардай булып тибә. Ә уйда тик бер теләк: «И Тәңре, тизрәк бу мәхшәрдән коткар!»

Ярый ла, бу тирәне хәвеф-хәтәрсез үтсәң. Өстенә гриф дигән ерткыч кошлар ташланса, нишләрсен? Сарыктай галәмәт зур, канатлары тегермәннекедәй. Төркемең эченә кереп, бер селтәнсә, биш-алтың жиргә чәчелә. Анда исә шундук теткәләп йотарга эзер торалар...

Менә шул, оланнар, дошманны төркем эченә үткәергә ярамый. Барыңа да бер жан, бер тән булып, судай агып, жилдәй жилеп, һәлакәттән котылырга кирәк. Бүгенге өйрәнүләребез нәкъ шуның өчен».

Сәрдарның эчкерсезлегә өермә жил булып, барысын да эләктереп алды, шым булдылар. Канатлы гавам башлыктан янә шундый мөһим сүзләр көтте һәм алданмады:

«Бер тән, бер жан булып, су кебек агып, жил кебек жилеп хәрәкәтләнәр өчен, оланнар, тәртип кирәк, тәртипкә исә төркем башлыгын тыңлау, аның һәр әмерен жиренә житкереп үтәгәндә генә ирешеп була. Күк ялгышуны, хаталануны, аеруча башбаштаклыкны кичерми. Жир әнкә мәрхәмәтле – егылганны, абынганны күтәрә, ә күк – юк! Бары тик жаны саф, тәне камил затларга гына биектә калу хокукы бирелә», – дип, Карр Карыч, ниһаять, бүгенге очыш сабакларын төгәлләп куйды.

Тыелган жим

Сәрдарның болындагы нәсыйхәтеннән соң, каргалар хәятә, йолдызлы кош юлыдай ачык эздән, майлаган арбадай көйле барыр сыман иде. Әмма чур! Нәкъ Карр Карыч үзенең осталыкка өйрәтү мәктәбен төгәллим дигәндә, аянычлы хәл килеп чыкты. Очу һәвәскәре Карасылу күктә имгәнеп, жиргә егылып төште... Фажигагә, күп очракта куелган тәртипне бозудан, санга сукмаудан юлыгасың бит ул...

Сискәндерерлек хәл бу. Канатлылар арасында да кешеләрдәге кебек башлыklar сүзенә битарафлык, аны жиренә житкереп үтәмәү очрагы бар микәнни? Жирдәге явыз әтрәк-әләм ил агаларының, аксакалларның хак сүзләрен, киңәшләрен юкка чыгарып, чуалчык ясамаса, Жирдәгеләр күптән оймак корган булырлар иде. Көйсез вазгыять кешелекне һаман фәкыйрьлектә, ызгыш-талашта тотта. Вөждан кушканча яшәү мөмкинлекләрен кысрыклап тора. Кошлар мохитенә дә шундый куркыныч янамыймы?

Тәртипкә буйсынмауның вагы-төягә юк. Киреләнү, инкярлык – камилләшү дошманы, таркалу башы бит... Әлбәттә, Карр Карыч хозурындагы каргалар

өметсезлеккә юл ачарга ашыкмады, киресенчә гавамга күктәге хәлне башлыкның пәйгамбәрлеге, кисәтүе дип танытырга омтылдылар. Фажиға тәртипкә күнмәү, буйсынмау, хаталанудан килеп чыга бит. Янәсе, гаеп тик аерым канатта. Мондый нәтижә чынлап та күпләрне ышандырырлык булды.

...Карасылу – ыспай гәүдәле, ялтыр канатлы гүзәлкәй, егет-жилән янәшәсендә чытлыкланып, башлыкның чираттагы әмерен искәрмичә кала. Ул колачын киң итеп жәйгән хәлдә үзенә таба кисәк борылып дәррәү юнәлгән гәүдәләрдән читкә тайпылырга өлгерми. Тегеләр исә жанлы ташлар булып кызны дөмбәсли башлый: гөрс, гөрс, гөрс...

Төркем башлыгы кичке һаваны пыяла сыман челпәрәмә китергән сызлану, авырту тавышларын ишетә. Ул шунда, ук булып фажиға урынына атыла һәм мәдәп, канатларын тәртипсез айкап-чайкап барган Карасылуның аякларыннан... эләктереп жиргә төшерә.

Гарипләнгән кызы янына тәүгеләрдән булып килеп баскан атабаш – Чатан Каррул байтак вакыт ис-акылын жыя алмый торды. Бәләкәченең кара күзләрен аксыл элпә каплаган, томшыгы ачык, ябарлык хәле дә юк, күрәсең... Бугазыннан ниндидер жан өшеткеч, гыжылдау авазлары, сыкрау өнә генә ишетелә.

Ата кеше гажизләнеп, бер урында таптанды да борыны белән бер төртеп, бер тартып, бәләкәченең таралып яткан гәүдәсен ипләп куярга теләде. Әмма уң канат тирәсендә капшана башлагач, уфырып куйды, артына чикте. Канат каерылып, асты өскә килеп, тәмам хәрәкәтсез калып жирдә ята. Ана тотыну да куркыныч, тик им-томчы гына базнат итәр. Беткән кыз, Карасылу дигән затның тәмам рәте-чираты калмаган. «Төлкә, бүре авызына эләксә, бер утырып елар идең дә акрынлап кайгыңнан арыныр идең әле. Ә бу бала ни үле, ни тере хәлдә жан көегенә әйләнсә, ни эшләрсен? Сәфәргә чыгу юк моңа... Көз, кыш кая сыеныр, кем кулына калыр? И Тәңре, газапларга салма, зинһар, ал син бу жанны!»

Ир Тәңрегә ялварып торган мәлдә, ашыгып, Карасылуның әнкәсе Каррбикә дә килеп төште. Каррбикә жәмәгатенә караганда дәүрәк, мулрак күренсә дә, хәрәкәтләре житез, килешле.

Күзләрендә хәсрәт уты дөрләсә дә, үз-үзен тиз кулга алды:

– Каррул, баланы жирдә яткырмыйк инде. Урын түшик. Коры мүк-мазар юкмы? Һәм ул тиз арада ир китергәнне, үзе тапканны жыйнаштырып түшәк сыман нәрсә әтмәлләде. Хәрәкәтсез яткан гәүдәне икәү күтәреп, шунда салдылар. Каерылган канатны жентекләп караса да, ана бер сүз дә дәшмәде. Һушсыз яткан кызны ояларына кайтарып кую хакында уйлау да урынсыз иде. Гаилә белән чиратлашып сакларга булдылар. Хәл-әхвәл белүчеләр таралышкач, Каррбикә кызы белән ялгызы гына калды. Ана хәлсезләнеп, кызының янына ятты да аның башына сак кына томшыгын төртте: – Бәләкәчем, уян инде, күзләреңне ач!

Ничектер ана йөрәгенә жиңел булып китте, күз алдында матур сурәтләр жанланды...

...Канаты астындагы күкәйләрне әйләндерә-әйләндерә гажиз булгач, ниһаять, эчтәгеләр борынлай башлады. Тук! Тук! Ишек шақыган юлчы диярсен – Тук! Тук! Тик бәбкәләр керергә түгел, дөньяга чыгарга сорыйлар икән. Иртәгесен үк аларның икесе элпә-кабыктан арынгач, кысан казаматтан котылган сыман киерелеп-сузылып алдылар да чәрелдәп ашарга сорый башладылар.

Каррул жимне ташып өлгертәлми башлады. Ә өченчесе борынлады да ананы тәмам хафага салып, тынып калды. Өнә дә юк. Янәдән йокыга китүеме

соң? Бер көн көттеләр, ике көн... Өченче көнне ана түзмәде, томшыгы белән күкәйне ватты. Чуалган, чәбәлчек йон арасыннан күз шәйләнде.

– Бәләкәчем, уян, ач күзләреңне, ач!

Ни гажәп, шуннан соң бәбкә-бәпечкә жан керде, яшәп китте...

Анага тагын могжиза булып, кызы тыңлар һәм күзләрен ачар кебек тоелды. Ул житез генә чишмәдән су кабып килде һәм Карасылуның авызына койды. Ни гажәп, кызы йотты.

– Рәхмәт, Тәңрем, мәрхәмәтеңнән ташламавыңа. Болай булгач баламның яшәячегенә өмет бар...

Хәер, чирле сабий баккан ана могжизасыз тормый инде ул. Сабый чагында Карасылу үтә зәгыйфь булды. Үзенә сузган калжаны да йоталмады, шук малайлар гел авызыннан тартып ала иделәр. Уллары үсте, гайрәтле егетләргә әверелделәр. Ө кыз тире белән сөяктән генә торган шөкәтсез бәбкә булып кала бирде.

Им-том остасы Пи-пигә күрсәткәч, ул бу бәбкәнең авызын ачтырып карады да әйтте:

– Бөжәк, суалчан, тирес корты ташымагыз. Моңа затлы жим кирәк. Атап әйткәндә, ит булсын, каны, сүле саркысын!

– Пи-пи, бу бит солтаннар ашы. Каян табыйк аны?

– Көтүдән, сыер сыртыннан.

Пи-пи үз сүзен әйтте дә юк та булды. Ул саесканнар нәселеннән. Ө сиртмә койрыклар өчен сыер сыртыннан укра чокып авызга салу – чебен йоту белән бер. Ө каргаларга бит бу жим тыелган, зур гөнаһ! Тәңре кушканча яшәргә өндәүчеләр һәр иртә яз саен кисәтәләр: «Кар, кар, без саескан да, козгын да түгел. Канлы ризык каргаларга харам, гөнаһ жыймагыз!»

Каррул тыелган жим хакында ишетергә дә теләмәде:

– Бала дип, ал-ял күрмим. Инде Тәңре каргышын алыргамы?

Каррбикә каршы дәшмәде. Тик иртәсен, таң атып көтүчеләр авыл малларын болынга алып чыккач, ул иренә: «Инешкә төшөп юынып кайтам, балаларга күз-колак бул», – диде дә көтү артыннан очты. Ананы гөнаһ кылу түгел, ә укра дигәнне ничек табу уе борчыды. Ят шөгыль бит. Шуңа да куге үлән арасына таралып утлаган сыерларның кайсына кунарга да белми торды.

Сырт йоннары ялтырап, көр күренгән сөтлебикәләрдән ул һичнәрсә тапмады. Эзләнә торгач, Каррбикә бик арык, төксе бер мөгезбай өстенә килеп кунды. Сырт буйлап атлый торгач, әһә, эзләгәннен тапты. Өнә бит ул, укра дигәннәре! Хәшәрәт кигәвен үз күкәен кая салырга белә.

Хайван үзе кагылып кашына алмас жирдә күкәй украга, кортка әверелә һәм канат ярып очып та китә. Ө син очмый тор әле! Каррбикә жалт кенә чокып, элпәсе-ние белән симез бөжәкне сөйрәп чыгарды. Тик кошның үткен томшыгы сыерның тәнен авырттырды бугай, ул башын күтәрәп карады да кисәк чукмардай тигәнәкле койрыгын сыртындагы каргага томырды. Өмма Каррбикә житезрәк булып чыкты, чукмар килеп тигәнче күтәрелеп өлгерде. Сүз дә юк, хәтәр шөгыль икән укра табу!

Оясына кайткач, ана әрсез улкайларын читкә тибәрәп, тизрәк чирләшкә кызы янына омтылды. Ни гажәп, чәрелдәп, карышып тормады: бәбкә жимне авызына алды да йотып та жибәрде һәм безардан томшыгын һавага чөеп, янә жим көтә башлады. Каррбикә исә дәшми-тынмый янә ауга юнәлде...

Бу чын-чынлап могжиза булды. Карасылу тиз арада үсеп китте. Чем-кара канатлы, елтыр күзле матур карга кызына әверелде...

Боларны эзмә-эз күзаллады да ананың йөрәгә чәнчешеп куйды. Могжизасын могжиза ла ул, ә канлы жим ашау гөнаһ булып башларына каза китерсә? Карасылуның фажигасе да шуннан түгел микән? Әле генә төрле кинәнгечләр табып, күңелен юаткан Каррбикә шиккә төшөп, инде үзен битәрләүгә күчте. Иренә дә, кызына да таләпчән була алмады шул ул. Рәнжетүдән курыкты. Әтрәдкә язылып, малай-шалай белән хәтәр очышларга керешү кызлар эшемени?

Тик Каррул кызын биектә, күк алиһәсе итеп күрергә теләде шул. Карр Карыч, янәсе, һәр канатлыны камил, имин, бәхетле ясый. Сәрдар бик әйбәт өйрәтүчедер дә бит, аның мәктәбендәге остазлар, шәкертләр ниндидер? Күңеле тартмагач, кызын сабактан туктатырга, башка нәрсәгә жәлеп итәргә булган да бит. Эх, терсәкне тешләп булса?!

Кирәмәт кунагы

Әтрәдкә йөри башлагач, ничек кыюлыгы житкәндер, Карасылу өшәнеп беткән бер кара канат ияртеп кайтты. Иңбашлары кипкән эрекмән кебек жыерылган, йоннары тырпаешкан. Майланып беткән чәчләре арасыннан пеләше күренеп тора. Моңы Карр Карыч шәкертә дияргә тел әйләнмәс. Кызы алай төшөп калганнардан да түгел, бу әтрәк-әләм кайсы ягы белән аны үзенә каратты икән? Ана эчтән көйсә дә, килгән кунакка караңгы йөз күрсәтмәде, сыен куйды, хәл-әхвәл сорашты.

«Үзең кайдан соң, улым, нинди нәсел-ырудан? Шөгылегез ни?»

«Мин чуваш кирәмәтеннән, анакай. Канатлылар ни кыланса, без дә шуны мәтәштерәбез инде. Аерым шөгылә юк. Менә сәфәргә жыенабыз, канат чарлыйбыз...»

«Башы гына пеләшләнмәгән, теле дә чарланган моның», — дип нәтижә ясады ана кеше.

Зирәк акылы белән кунакның яшәү рәвешен дә чамалап алды. Кирәмәт — чуваш телендә зират дигән сүз бит. Кешеләрне жирли, күз яше түгә торган аһ-зарлы урын. Мәрхүмнәр рухын саклап, һәркайсы ак каен яки яшел чыршы, нарат утырта. Болар шул агач башларында оя кордылар микәнни? Зиратта язын, көзен әрвахларның тынычлыгын алып каркылдамасалар, таллар, өянкеләр үскән хозур жирләр беткәндер шул... Нинди имансыз каргалар баласы соң бу? Кызга житкерергә кирәк әле, туганлашу түгел, якин китерә күрмә, дияргә кирәк. Жирәнүе хак, бу кара канаттан ниндидер ят, авыр ис калды. Каян бу ис? Нинди чыганактан? Байтак вакыт төшенәлми торды. Атабаш балыкка дип, елга буена очкан иде, шуңа да ул чакырылмаган кунак хакында да, сәер ис хакында да берни белми калды.

«Кызым, ач инде күзеңне, уян, зинһар, шикләремне тарат!...»

Каррбикә кызы янында үзен тыныч кына тотарга тырышса да, зиһененнән тетрәндергеч бер уй китмәде. Кызының мондый аянычлы хәлгә төшүенә төп сәбәбе сер булып аның күңелендә генә кала түгелме?

...Карасылу әнкәсенә ошатмавын сиздеме, кара канатны башкача ияртеп кайтмады. Тик кызының холкындагы кискен үзгәрешләр, сәер гадәтләр күзгә чалынмый калмады.

Баштарак кызын бик арып кайта дип уйлый иде. Ашауда, бизәнү-ясануда һич гаме юк. Шомырт, миләш куаклары арасына төшә дә яшь ботакка кунып айкалып, чайкалып утыра бирә.

«Кызым, эссе, бик бөркү тора, бар, инешкә төшөп юынып ал!»

«Кызым, этиеннен хәлен бел әле, балык тоталды микән?»

«Кызым, туганнарыңны ашка чакыр!»

Бәбкә-бәпеч әллә ишетми, әллә ишетергә теләми, һаман да куакта чайкалуын белә.

Ә кайбер кичләрдә әтрәдтән кайткач, Карасылуны танымый торалар. Дулкынланган, күзләре яна, ә телендә гел купшы сүзләр: «Әни, эти, котлагыз! Мин бүген отряд йолдызы! Минә берсә дә уза алмады. Мин хәзер иң авыр сәфәрдән дә курыкмыйм. Сәрдар әйтә, чүлдәге ерткыч кошлар бездәге сарыклар төслә дәү, ди. Канатлары да тач тегермәннеке, ди. Селтәнселәр, биш-алтыбыз бетәсе икән. Тик безгә бу куркыныч янамый, әнием. Без судай агып, жылдәй жилеп, алардан котылабыз».

Кызының бу халәте хисчән, аздан гына да авыз-томшыгын ача торган атага ошый, ул аның башыннан сыйпый: «Алиһә, коеп куйган Алиһә минем кара канатым!» Ана исә үзенекен уйлап эндәшми. Шушы көләч бала кайчак кичләрен ахирәтләре белән нәрсәдер бүләшәлмичә, яман кычкырышып, гауга куптарып кайтып керә бит. Атасыннан да курыкмый. Тәмам аптырады ана, бу балага ни булды?

Каррбикәнәң ишеткәнә бар, каргалар арасында азгын ир-атның яланга чыгып, мәк эзләүләре, тиләбәрән орлыгы чүпләнүләре хақында ишеткәнә бар. Ят жим кара канатлыларны да тилә кәккүк сыман саташтыра-шаштыра. Йә өзлексез моңаеп, йә көлеп, алар дөньяларын оныталар, ди. Алай дисәң, кызының яланга чыгып йөргәнә юк. Шулай да ана кеше кызы артыннан күзәтә башлады. Бер шәйләде, ике... Карасылу үз почмагында яшертен генә нәрсәдер каба. Кызы юкта эзләп тапты ул әлегә жимне. Акбурга охшаган, исле. Теге чакта кирәмәт кунагынан борынга сеңеп калган ис... Инде икеләнергә урын калмады, кызы да азгын ирләр кебек нәрсәгәдер юлыккан. Шөкәтсез кара канат кызы янәшәсендә юкка йөрмәгән икән шул. Яшерен жим шуның «күчтәнәче», димәк.

Кичен, әтрәдтән кайтып, үз почмагында әлегә акбурны томшыгына алгач, ана килеп, аны эләктерде: «Карасылу, нәрсә каптың син?»

«Нәрсә булсын, жим!»

«Кем кушты?»

«Отрядта куштылар. Канатларны ныгытабыз. Аны мин генә түгел, башкалар да каба.»

Кызының күзгә карап алдашуына Каррбикә тәмам ярсиды: «Карасылу, туктат бу эшене! Атаңа әйтәм!» Кыз елап, әнисенә сарылды. «Әни бәгърем, үтенәм, этигә әйтмә... Туктыйм, башка авызыма да алмыйм бу жимне!»

Тукран тәүбәсе генә булган икән. Әтрәдкә баргач, авызына әлегә жимне кабып, күккә, очышка күтәрелгәнәнә ана хәзер тәмам ышанды. Оясындагы чүпне читкә чыгармаска теләп, йөрәк парәсенәң-кызының башына житкән бит ул. Моннан соң ничек яшәргә? Ни белән юаньрга аңа?

Таң атып, кояш чыгып килгән чакта Каррул килеп төште.

«Нәрсә, уянмадымы?»

«Юк. Һаман һушсыз.»

«Бар инде, кайтып капкала, берәз ял ит!»

«Әй, ял кайгысымыни? Кыз нык биртелгән, сәфәр чыга алмас... Мин аның белән калырмам инде, Каррул. Ни күрсәк тә, кызым белән күрермен.»

Ирбаш ярсып йөрөнә башлады: «Ни сөйлисең син? Кышка монда каласыңмы? Тунып үлэргә жыенасыңмы? Шашма!»

«Үлсәк, күмүчесе син булмассың.»

Яннарына мәшһүр күрәзәче Байгош очып төшмәсә, кычкырыш күпме дәвам иткән булыр иде, билгесез.

«Карр Карычның үтенече буенча килдем. Кайгыгызны уртаклашам. Сәер шөгиль иясе кыяфәте белән дә чит-ят даирәдән икәнлеген белдереп тора. Шардай зур күзләрендә шик-шом әсәре, кызгылт йоны үтә купшы, тавышы да үз бәясен, сүз бәясен белгән затныкы. Сизелеп тора Байгош үтә затлы нәселдән – бай кош.

Ул жансыз гәүдә тирәсендә арлы-бирле таптанды да Каррбикәгә куркыныч зур күзләрен әйләндереп бакты.

«Ханым, артык бетеренмәгез, кызыгыз терелер. Тик талигын карадым. Савыгу бик авыр барыр. Кайбер шартларны үтәү кирәк.»

«Шарт?»

«Сез ничек уйлыйсыз, кызыгыз нишләп фажигага тарыды?»

Кисәк маңгайга бәргән сораудан ана берәз аптырап калды, нәрсә әйтергә дә белмәде. Күрәзәче чынлап та аның эчендәгесен ап-ачык күрә, чын хәлне белә сыман тоелды. Күрәсен, яшерү файдасыз:

«Гөнаһлар аркасындадыр инде...»

«Түгел!»

«Таләпчән була белмәдек.»

«Бу да түгел!»

«Соң алайса үзегез әйтегез, сәбәп нидә?»

«Сез артык талымсыз ана, Каррбикә. Кызыгызны үтә нык яраткансыз. Ә ярату – тыйнак яшерен хис. Сездә исә ул чекрәеп тора, бакыр биш тиен сыман.»

«Һе, анадан тагы нәрсә көтәсез, ул үз баласын яратырга, сөяргә тиеш. Сабые аның йөрәк парәсе, газиз каны ласа! Ул бөтен булмышы белән ананыкы, ничек инде яратмаса?»

«Юк шул, ялгышасың, Каррбикә, туасы жан, сабий – иң элек Тәңре ижтиһады. Бу хакыйкәт телгә дә сеңгән. Юккамыни гавам: «Тәңре яраткан» – дип тәкрарлый. Сүз сөю, мәхәббәт тоту турында түгел, ә жан иясен дөньяга китерү турында бара бит. Тәңребез аның тәкъдирен яза, жанын, тәнен, рухын ачыклай. Шулай булмаса, үзен Тәңре колы дип санаган һәр зат гомере буена рәхим-шәфкать сорап Раббысына ялвармас иде. Сөз бөек илаһи көчне, Тәңрене истән чыгаргансыз. Ә күк мондый җаһиллекне кичерә алмый. Күз яшьләре белән түлэргә туры килә. Аңладыгызмы?»

«Әйе... Нишләргә соң миңа?»

«Дөрөс сорау. Иң элек Тәңредән ярлыкау сорарга, булган хәл белән килешергә кирәк. Кызың инде балигъ булып килә. Киләчәк язмышын башкалар билгеләр. Кызың синең сан түгел, ә Тәңре колы ул!»

Һәм Байгош әллә нинди, хәлне, куәтне ала торган зур күзләре белән анага текәлеп торды да кистереп әйтте:

«Син хакыйкәтне таныгач та, кызың күзләрен ачар!»

Һәм ул вак-вак басып, караңгы ешлыкка кереп югалды. Аның артыннан бары тик шомлы ухылдаулар гына ишетелеп калды.

«Черр...Чер-р-р-р!»

Черри канатларын жылпудан туктады да иртэнге салкынча наваны йотлыгып сулады. Аннан колачын жайде. Рэхэт! Хозурлыкка сокланып, яшь козгын жыр да көйлөп жибәрде:

Астан өскө менэмен,
Кинлеклэрне гизэмен,
Якты кояш түбөмдө,
Туган жирем түбөндө.
Уң канатым сау булсын,
Сул канатым сау булсын.
Имин торсын күккөем,
Аллы-гөлле жиркөем!..

«Черри, болай моңланып кая юл тоттың?»

«Ө Шәүлән! Хәерле иртә! Минне беләсен бит, дустым, атым юк аранда, кайгым юк буранда...»

«Сәйлән урап кайтам, тәртип микән?»

«Бар, бар, дуадак, йөрөп кал!»

Дусты Черрины гадәттәгечә, сүзе белән чәнчеп алды да болын ягына юл тотты. Эти кешегә гаиләсен туйдырырга кирәк, берсеннән-берсе комсызрак ике улы канат чыгаралар, ташып кына өлгөр...

Чиксез кинлектә ифрат кин колачлы дәү кош булып үсеп житкән Черри күккә күтәрелсә, дөнъясын оныта, зәңгәр кинлекнең ирекле әсиренә әверелә. Монда бит барысы да аныкы! Жәйрәп яткан урман, ялтырап яткан күл, елга, әллә нинди чәчәкләр, үләннәр үстергән болыннар белән сокланырга йә күнел тарткан азыкны табарга була. Козгын кайчагында авыллар өстенә дә килеп чыга. Нәрсә тарта аны – үзе дә белми. Әмма навада зур канатлы кара кошны күрөп, ыгы-зыгы килгән хәятне күзәтү аңа кызык тоела. Шуңа да туктаусыз күктә әйләнә: «Че-р-р, че-р-р!» Казлар, үрдәкләр үз телләрендә нидер кычкыра-кычкыра бәбкәләрен канат астына жыярга ашыга. Чебиләрен иярткән кабарынкы тавыклар арлы-бирле чабып качар урын эзли. Ә бала-чага кулларындагы таякларны болгый-болгый өзлексез кычкырына: «Кит, козгын!.. Кө-ш-ш! Тилгән чебеш урларга килгән, кө-ш-ш!» Бу ыгы-зыгыга ияреп, этләр, көчөкләр туктаусыз өрә башлый. Өйләрдән кешеләр йөгереп чыга...

«Тимим мин сезнең бәбкәләрегезгә. Мин карак-угры түгел! Миңа урман-болындагы жимнәр дә житкән» дигәндәй, Черри, ниһаять, көлә-көлә авыл өстеннән югала.

Черри ике көн элек урман өстеннән очканда, болынлыкта сәер тамаша күргән иде. Анда бер төркем карга мәш килә, борчулы «каркылдау» югарыга ук иреште, димәк, бала-каза бар. Хәзер анда хәл ничек икән?

Аланга төшкәч, Черри гажәп хәлгә тап булды. Жирдә хәрәкәтсез яткан карганы кардәшләре томшыклары белән тәпиләреннән каптырып күтәргә азапланалар...

Тик һәр карга үзенчә жылпенә, шуңа да гәүдә урынында кала бирә. Күзәтеп торучылар исә «кар» да «кар» килеп, нәрсәдер кычкыра, өйрәтә...

Черри бичара карга белән мәшгуль булганнар янына килеп басты:

«Ни хәлдәсез, кардәшләр?»

Барысы да кинәт тынып калдылар. Берсе титаклап, козгын янына килде: «Кызымның канаты сынган. Күтәреп, оябызга кайтарасы иде, туганкай. Үзең беләсең, урмандагы ерткыч болар бәхетсезлеккә тарыган дип кызганып тормас.»

«Аңлашыла», – диде Черри һәм карга кызының янына килеп, сүз катты.

«Хәлегез бик авырмы, туташ? Мин ярдәм итәргә эзер».

Тик кыз эндәшмәде. Черри аның яшьле күзләрендәге сызлану, авыртыну чагылышын күргәч кенә төшенде – кызда гәпләшү кайгысымыни...

«Кор... кор-р-р... Кая илтергә? Юлны күрсәтерсез!»

Һәм зур мәһабәт кара кош, томшыгы белән жирдә яткан карга кызын тәпиеннән эләктерде дә һавага күтәрелде. Билләһи, шул тиклем дә жиңел гәүдә була икән. Күптән ашамады микәнни бичара?

«Кар-р-р, минем арттан юнәлегез» дип, кызның этисе алдан төште. Һәм, ниһаять, аксыл өянке башындагы жыйнак кына оя күренде. Черри гәүдәне сак кына шунда төшерде:

«Жайсыз күтәргән булсам, гафу үтенәм, туташ!»

Кыз ничектер, әмма ботакларны сарып алган каргаларның сөөнүенә чикчама булмады. Каркылдашып туймадылар.

«Ярар, чирлегә савыгырга язсын!» – дип, Черри тизрәк китү ягын карады.

«Каян Сез? Кемнәр баласы?» – дигән сорауга да җавапны инде күтәрелә башлагач кына юллады:

«Бүреләр тавыннан, наратлыктан...»

Ни гажәп, күктә күпме әйләнеп тулганса да, рухлана алмады козгын. Күргән хәл бик борчыды аны.

Бичара кызының сызлану-эрнү тулы күзләре тәмам жанына үттө. Чынлап та каза күргән затлар янында кәеф-сафа табып була микән... Әмма аларга ярдәм кулы сузуыннан бик канәгать калды Черри. Көчле көчсезләргә булышырга, хәятләрен көйләргә тиеш! Тирә-юңдәге мәгыйшәт имин булганда гына яшәү белән хозурланырга була.

...Көзгә кояш экренләп сүрәнләнә барды. Өчө җилләрдән агачларның яфраклары саргайды.

Ө Черринен күк биләмәсендә жәнүбкә сәфәр кылучы мөһажирләр төркеме ишәйгәннән ишәйде. Шуларның аһ-зарлы, иңрәүле сабуулашу тавышларын ишетмәс өчен генә дә яшь козгын кайбер көннәрне һавага күтәрелмәс булды. Сыгылмалы яшь чыбык-чабык, йомшак жикәнле камыш ташып, оясына янә бер кат дивар үрдө, мүкләде. Аннары яр буендагы үзле ак балчыкны китереп, һәйбәтлөп сылап та куйды. Зәмһәрир суыкларда калтыранган эт әйткән ди бит: «Исән калсам, сөяктән сарай салып керермен!» Эт көненә төшәргә язмасын.

Тик нинди генә эшкә тотынмасын, яралы карга кызын онытмый, һаман аның турында уйланды... Канаты имгәнгәч, сәфәр чыгу юк инде аңа! Ата-ана, туганнары бер көн килеп юлга кузгалса, ул япа-ялгызы ояда калырмы? Ач булып, салкын булып... Оя дигәннәре дә чөлләдә коры җилдән, эссе кояштан ышыкланырлык читән генә иде бит... Барып, хәлен белергә кирәк!

Козгын иртән тамак ялгап алды да каргалар төягенә юлланды. Барып төшсә, ни күрсен, өянкеләрдәге оялар буп-буш, тик саесканнар чыркылдаша да, нидер эзләнеп, ала каргалар чокчына. Билгеле, Черри таныш ояга күз салмыйча түзмәде. Ярый әле монда жанлылык бар икән, тавышлары да ишетелә:

«Карр Карыч, әйтәм бит, мин кызым белән калам. Китмим!»

«Каррбикә, китәсең... Менә хәзер үк! Соңгы отряд белән...»

«Мин гарип баламны кемгә калдырам? Минем йөрәкне таш дип беләсезме? Китмим!»

«Калсаң да, файдаң юк, иң элек үзәң бетәчәксең бит, аңлайсыңмы? Син бит яшь әле, янә бәбкәләрең булып... Нәсел калдыру турында уйла!»

«Юк, сәрдар, үгетләмәгез, мин оямнан чыкмыйм!»

Черри гауганың сәбәбенә тиз төшенде. Димәк, ана кызын саклап, биредә кышламакчы. Һалакәт бит бу аның өчен. Козгын үзенә барлыгын белдерергә булды:

«Иске танышыгызыны оңытмадыгызмы, кардәшләр?»

Карр Карыч Черрине күргәч текәлеп карап торды да кинәт балкып:

«Кара әле, коткаручыбыз килгән бит, рәхмәт төшкере, теге вакыттагы ярдәмәң өчен бик рәхмәтлебез сиңа, дуслым», – дип, колачларын жәеп, аңа каршы атлады.

Ананың йөзә дә болыт астыннан чыккан кояш кебек яктырып китте:

«Улым, сиңең белән сөйләшәп тә калалмадык бит. Яхшылык эшлә дә суга сал дип, сиңа карап әйттеләр микәнни?»

«Сөйләшик, – диде Черри. – Мин кызыгыгызга бәйле авыр хәлгә яхшы төшенәм. Кышны минем ояда үткәрә ала бит ул. Яз житкәч, күрешерсез. Сөзгә сәфәрдән ваз кичәргә ярамый, анакай.»

Карр Карыч үтә сөенеп яшь козгынның аркасыннан какты:

«Безне янә авыр хәлдән коткарасың бит, егеткәем!»

Аннары ул ана кешегә борылды:

«Йә Каррбикә, бүтән сүз юк, жыен, кызың белән сабуллаш!»

Тегесе шуны гына көтеп торгандай кызына омтылды:

«Кызым, Тәңре безгә котылу әмәлен бирә бит. Коткаручыңның сүзен тыңла! Терел! Яз тиз килеп житә ул, күрешербез. Хаксызга рәнжеткән булсам, кичер, балам!»

Шулай итеп, һич көтмәгәндә-уйламаганда, дигәндәй, яшь козгын Черри үз оясына өйдәш итеп, карга кызы Карасылуны алып кайтты.

Янарал планнары

Кор, Кор!..

– Черри, кая, күрсәт фатирчыңны!

Ояга инде аяк баскан әбисе Шәүләне күреп, яшь хужа «шап» итеп артына утыра язды. Каян белгән? Ир-ат кебек калын тавышлы һәм талкан коры булып, турыга ярып сала торган кортка аның бу гамәлен өнәмәс, әрләр, мөгаен. Онык үзә барып, хәлне сөйләсә, яхшырак буласы иде дә бит.

– Карасылу, яктыга чык. Менә әбием килгән...

Карга кызы дәшми-тынмый, күзләре зәһәр ялтыраган, башындагы чәчләре инде чалара башлаган козгын карчыгы каршына килеп басты. Тегесе башын боргалап, күзләрен челт-челт итеп бик озак кызга «кадалып» торды. Тик бездән гына исенә килгән кебек:

– Авыртамы? – диде.

– Канатмы? Ничек кенә авырта! Төннәрен үтә сызлый.

– Авыртса, яхшы! Өмет бар. Әгъза авыртмаса гына – хөрт. Им-томы табылып.

Бераздан кортка үзалдына гына сөйләнгәндәй өстәп куйды:

«Жирдәге аяк абынса, күктәге канат та биртелә шул... Ярар, терелсәң, инде кабат абынмассың. Сабыр бул, Тәңре ташламасын!»

Шәүлә карчык фатирчы белән сүзне беткәнгә санап, оныгына таба борылды:
– Черри, сиңа әйткәнем бар инде. Тәңре адәми затларның иң асылларын кошлар итеп күккә күтәрә. Синдә, мөгаен, берәр яугир жаны яшәп ятадыр. Солдат кына түгел, әфисәр-мазар, хәтта янаралныкы ук түгел микән әле? Бигрәк тәвәккәлсен, бала. Ниятләрен дә каланы алмыш кебек зурдан. Артында гаскәр торамиңи?!

Изгелекләр эшләп яугир жанын зурласаң, бик шөкер. Рәхмәт кенә әйтәм. Мәгәр киресенчә килеп чыкса, ни эшләрсен? Ит изгелек – көт явызлык бик әче сабак булачак... Тәгаен, сиңең янарал кыз-хатын белән болай бәйләнмәс иде. Кыз-хатын – кыска тун, аңардан шайтан да куркып качкан.

Хур булмассыңмы? Ныклап уйладыңмы? Ярар, миннән фатиха, янарал булырга теләгәнсең икән, бул, янарал!

Әби кеше тыштан сабыр, миһербанлы булып калырга тырышса да, эчтән сүрелмәде. Кыстасалар да, сыйларын капмады, хушлашмый-нитми китү ягын карады. Күренеп тора, яратмый инде ул оныкның, үзе әйткәнчә, фатирчы итеп, оясына карга кызын кертүен. Бәлки, булачак оядашы турында аның үз исәбе бардыр. Сиңа, балакай, парлашу кирәк дип, юкка тукумый бит...

Черригә оясы кысан булып китте. Уйларына киңлек, иркенлек кирәк иде. Ул ашыгып күккә омтылды. Бүген қояшлы зәңгәр киңлек ифрат тын. Тавыш әсәре чыгарырга сәйяр кошлар да юк.

Китәселәр китеп беткәндер шул. Әнә урман, болыннар, сулар да бушанып, тынычланып калганнар.

«Вак жаннар, юләрләр», дип уйлый козгын китүчеләр хакында. Шул сәфәрләре белән газиз башларына күпме хәсрәт алалар, борчу салалар. Имеш, аларга тагын жәйге ямь, жылы, затлы жим кирәк. Тамак коллары! Шәүлә кортка гаделлек теләсә, Черрины түгел ә иң элек әнә шул китүчеләрне әрләсен. Чатан Каррул чирле кызын, хатынын ташлап, жәнүбкә сызган ласа... Ә казага тартыганга ярдәм кулы сузган, шайтан белсен, кем? Әллә шөһрәткә сусаган янарал, әллә кыз-хатын аулаучы бер жилбәзәк?

Шәүлә кортканың, кыз-хатын-кыска тун, аңардан шайтан да куркып качкан, дигән сүзләре Черрины аптыратып кына калмады, тәмам ярсыйтты. Ниткән кыз-хатын? «Кыска тун» дигәне нинди кимсетү тагын? Тун-кием инде – анысы аңлашыла. Кiem кысан, тар булгач, нечкә билнең гаурәте ташып, ир-ат күңелен аздыра, котырта микәнни? Бу вәсвәсәле женестән шуңа шайтан да куркамы?

Яшь егеткә тагын башкасы да аңлашылмый. Мут нечкә билнең аның өйдәшенә ни катнашы бар? Карасылу гарип бер бичара лабаса! Канат сөйрәп, көчкә-көчкә йөргән затта тизрәк сихәтләнүдән башка тагын нинди уй, гамь була алсын? Шунуң өстенә кышы да ничек килер бит әле. Өстендә зәмһәрир суыклар торып, күз ачыксыз бураннар уласа, жан саклау, исән-имин калудан башка тагын нинди теләк, уй булуы мөмкин? Менә бит нинди авырлыклар кичәсе бар гарип кыз баланың, сөекле әбекәем... Черри аңа һәрьяклап булышырга тиеш. Канат кына төзәлер, рухы сынмасын...

Ә аннары яз килер, жылы ләйсән яңгырлары белән бергә жылы яктан кошлар кайтыр да козгын өйдәшен анасы кулына тапшырыр:

– Менә, анакай, Карасылу исән-сау, инде бәхетле яшәгез!

– Әни, әнекәем! – дияр Карасылу. – Менә күр, мин очам! Һәм шул чак анасының күзләренә шатлык яшьләре тулыр...

Карга кызының үз оясындагы тормыш агышын матур күзаллау белән

чиклэгән Черриның кәефе күтәрелеп китте. Янаралмы, түгелме – моны булдырыр ул... Каргаларга биргән вәгъдәсен үтәр...

Үзендә яңа көч-куәт тоеп, һавада уйнаган козгын, жим эләктергән елгыр кош сыман яңа бер ачыш ясады: «Ә нишләп, әбекәй, янарал кыз-хатыннан шүрләргә тиеш?»

Син үзең парлашу ямен татыдыңмы, тойдыңмы язгы һаваны тутырган мәхәббәт хисен?

Барысы жырлый, моңлана, бер-берсенә сыена бит бу ямьле фасылда. Чын сөю Черрига да килер. Ул гына читтә калмас. Үзенә яр табар. Сөйгән яр!.. Ул инде башка, икенче жан...

Әлбәттә, үзен күрмәгәч, егет аны ачык төсмерләми. Әмма тоя, ул бар булмышы белән хыялындагы шәүләгә тап килә. Сыны, үзен-үзе тотышы, күзләре, тавышы хәтта сөйләмә белән дә тач шул! Бу шәүләгә инде син ияләшкән, шуңа күрә аның жанланып, чын кыяфәттә күңеленә кереп урнашуына да һич гажәпләнмисен. Тик хәзер ул тере, аның да каны йөри, жаны йөрәге бар.

Үзенчә моңланып, канат кагып, чит талларга кунып, сине утка-суга салырга да мөмкин сөйгән яр!

Юк, юк, Черрига мондый аумакай яр кирәкми. Ул тик аныкы, бары тик аныкы гына булырга тиеш. «Янаралым!» дип, һәрчак үзе сиңа атылып торсын. «Черри...Черри!» дип өзгәләнгәндә, колакны бәллүр чыңнар иркәләсен. Бәбкәләрен сыйлаганда: «Суйган да каплаган... кәкре сыйрак, түмәр баш!» дия-дия, иренә күз кыскаласын. Янарал шүрләргә түгел, гүзәл затны яуларга тиеш!

Менә, әбекәй, чын мәхәббәт хакында оныкның планнары нинди! Ә өйдәш карга кызы хәтердә изгелек һәм шәфкатьлелек үрнәге булып кына калыр.

Черри күктә чамадан тыш озак булуын абайлады, кайту ягына юнәлде. Әрәмәлек өстеннән үткәндә, үткен күзгә өлгергән жимешләр чалынды. Төшөп гөлжимеш, миләш, балан кебек сусыл жимешләрне учына йомарлады һәм оясына кайткач, жимне һаман да дәшми-тынмый гына үзен каршылаган Карасылуга сузды:

– Куян күчтәнәче! Кайсы тәмле, әйт, жыеп кайтырмын.

– Болар миңамы?

– Кемгә тагын?

Карасылуның чем-кара күзләренә яшәү нуры бәрәп чыкты. Мөгаен, күктә имгәнеп егылганнан бирле аның тәүге елмаюы иде бу.

Нәүрузгә ерак әле...

Хужа кеше өйдәшенә матур итеп бүлемтә ясады. Бу эштә туйралыкта үскән колмак үрентеләре бик ярап куйды. Тәлгәшләре дә мул, йөземнекеннән һич ким түгел. Сөенде Карасылу үз почмагы булуга. Хәзер инде ул үзен иркәнрәк тотар...

Кызны ныклап дөваларга керешергә дә вакыт. Күкрәк тирәсенә ул зарланмый, сулышны да хәзер жинел ала. Тик менә канаты гына элеккечә сөйрәлеп йөри, әйтерсең, кайры белән генә тагылган... Шулай гарип булып калса, ни йөзең белән әнкәсенә кайтарырсың? Черрига кичекмәстән оста табиб табарга кирәклегә көн кебек ачык иде.

Ниһаять, дус-иш, туган-тумача белән киңәште дә яшә хужа шундый карарга килде: моннан ярты көн очышта, Тозлы күл тарафында бик данлыклы Әфсен атлы им-томчы бар икән. Ризалашса, шуны алып килергә!

Черри таң белән торып, кызга тамак ялгарлык жим калдырды да юлга кузгалды. Бу эшкә Тәңре үзе фатиха биргән диярсең, барысы да мач килде. Шул ук көннең эңгерендә ул табиб белән кайтып та төште. Әфсен дигәннәре, гажәпкә, бик жыйнак гәүдәле, үтә зыялы ала карга булып чыкты. Табынга утыргач, нәсел-нәсәбе хақында да сөйләп алды. Аның бабасы «Лимпопо» корабында мәшһүр доктор Айболитның кулы астында хезмәт иткән. Әллә нинди мажаралы хәлләргә тап булган, зур табиблык мәктәбе үткән икән. Аныклап әйткәндә, им-томлык итү боларның нәсел һөнәренә әйләнгәнлеге, арада киек-жәнлеккә саулык кайтарып танылганнарның байтак булуы аңлашылды.

Әфсен озын-озакка сузмый эшкә кереште. Карга кызын каршына утыртып, аның ничек бу аянычлы хәлгә тап булуын сорапты. Аннары тын алышын тыңлады. Төрле урыннарда басып әгъзаларын тикшерде дә канатка күчте. «Канат буыннан чыккан, утыртырга кирәк!» – диде ул ниһаять. Табиб әйләнде-тулганды, кәтүмкәсендә казынды да янә кыз каршына килеп басты:

– Сеңел, тереләсең килсә, түзәрсәң, яме?

Аннары ул хужаны чакырып алды: – Аякларын кысып тот, тыпырчынмасын! Йә, башладык!

Әфсен томшыгы белән канатны эләктерде, аягы белән кызының күкрәгенә таянды да бик нык итеп этәрелеп куйды. Кыз шулчак әче итеп кычкырып жибәрде. Табиб исә жиңел сулап куйды:

– Булды! Утырды!

Авыру тынычлангач, ул утыртылган канатны ниндидер хикмәтле озын тасма белән гәүдәгә чорнап куйды.

– Язга кадәр кагылмагыз. Торсын. Савыккач, канат үзе әйтә ул. Очарга ымсынса, кашыйсы, сыйпыйсы килеп торыр. Аңладыңмы, сеңел?

Карасылуның шатлыгы ташып чыкты:

– Рәхмәт инде сезгә, агайлар! Минә каравыгыз, тәрбияләвегез өчен рәхмәт! Тагын кем мине болай багар иде...

Карасылуны төреп яткырдылар да ала карга белән козгын төн буена диярлек сөйләшеп чыктылар. Күбрәк Әфсен сөйләде.

– Монда гарипләнеп калган мосафир кошларның һәлакәте нидә, беләсеңме шуны? – диде карга кызына ымлап. – Ачлыктан дисеңме? Юк! Өшүдәнме? Юк! Бөрешеп йокыга талу харап итә аларны. Бәдән хәрәкәтсез кала, кан йөреше акрыная, ойый башлай, тәнне суык катырып, ташка әйләндерә. Бакалар шул халәттә йокыга талып аннан уяналар бит. Канатлыларның әгъзалары моңа яраклашмаган.

Сөйләп, аңлатып кына калмады, бик жилле киңәшләр дә бирде Әфсен Черригә.

– Син, егет, зәмһәрир суыкларда бу кыз балага бик игътибарлы бул инде, мәрткә китәргә юл куйма. Бу хәтәр хәл иң озын төннәрдә булып, онытма!

Әфсен китеп берничә көн үткәч жиргә кар да төште. Төне буе уйнаклашып очкан ак күбәләкләр явы кырны, урманны, болынны каплады, өсте инде бозланып өлгергән елгаларга түшәлде. Аерым елларда Жир кар юрганын бик иртә ябынасы килми ачып ташласа да, бу юлы карышмады, кар катламы ятып калды.

– Нинди матурлык! – дип сокланды карга кызы. – Бөтен нәрсә актан киенгән. Кыш жирнең яңаруымы? Алайса юкка куркытканнар, без дә яңарырбыз!

– Әйе, – дп жөплөде нарасый кызны Черри. – Клем, төс алыштырырга теләмәгәннәр китеп баралар шул. Мәшәкәтсез дөнья рәхәт бит!

– Агай, ә янаруның чиге бармы? Кайчан ул? Янарғач, беренче очыш нинди була? Син беләсеңме?

– Янару чиге язда! Тәүге талпыну язда! Бу – Нәүруз, яшәешне тану, яшәүгә сөөнү бәйрәме.

– Нәүруз! Нинди матур сүз.

– Әйе, сөдлем. Тик Нәүрузгә бик ерак әле. Аңарчы безгә кыш сынауларын үтәргә кирәк. Түземле, сабыр булырга. Матурлыкка барып ирешү юлы җиңелдән түгел...

...Җир ак жәймә белән капланғач, Черригә азык табу кыенлашты. Хәер, кемгә ничек. Шәүлән хатыны һәм уллары белән авыл янындагы үләр басына оча. Сугым башланғач, монда мал-туар калдыкларын ташлый башлаганнар икән. Болар иртән китәләр дә, кичтән бүксәләрен тутырып, үзләре белән дә алып кайталар. Күрәсен, кара көнгә дп тә җим әзерләүләре боларның.

Черриньң исә шакшы базга күңеле тартмый. Яман исне ияртеп кайтасы килми. Козгын күңеле аудан ямь таба. Ул канатларын жәя дә югарыдан күзли. Озак күзли. Әһ, әнә жәймә өстендә кара тап! Ул боргалана, тегендә-монда сугыла... Вакыт, Черри, ыргыл!.. Козгын тырнагыннан берсе дә котыла алмый. Шуышучылар да, тәпиләп йөрүчеләр дә... Тик «калжа»ны кыз каршына китереп куйғач, теге бик яман каркылдады:

– Әникәй генәм! Нәрсә бу? Ал, агай, ал моны алдымнан!

Кыскасы ашау, тамак туйдыру түгел, кагылырга да курыкты өйдәше канлы җимгә. Нәрсә бирергә соң бу нәзберек тамакка, дп баш ватты Черри. Урманда, әрәмәлектә җимешләр әле дә бар-барын. Әмма туң, ачы алмадан, миләштән яисә баланнан гына жегәр артмас, кызга бит савыгып, кышкы салкыннарны түземле генә үткәрер өчен әйбәт тукланырга кирәк.

Күлгә килеп, бәкеләр ача башлагач, азык табу хәстәре шактый җиңеләйде. Балыкчылар суалчаннарын, камыр кисәкләрен ташлап калдыралар, вак маймычлар да хәтсез кала. Карасылу болардан баш тартмый. Әмма жәяүле буран себертеп үтсә, кайвакыт мондый җим дә карга күмелә. Биекле, аяз күк белән хозурланган козгын тәгам турында кайгыртуны бик вак нәрсә, кысыр хәсрәт дп уйлый иде. Ә хәзер тәмам тәкате корыды. Тамак нәфесе канатлыларны юкка гына жәнүбкә өндәми икән шул. Тамак тәмугка да кертер...

Әче җил чыгып, буран котырган бер көндә козгын еракка китмичә үзләренәң наратлыгын гына айкады. Монда ышык, йомшак кына кар сибәли, күккә ашкан саргылт-кызыл кәүсәләр әллә сыкрана, әллә көйләре шундый. Жанга рәхәт, әмма авызга алырлык җим бармы соң?

Нарат күркәсенә теш үтми, ылыс аның азыгы түгел. Черри эш юктан эш булсын дигәндәй, корый башлаган наратның кайрысын арчып ташлады. Ни күрсен, чершенгән агач кайрысы астында әллә ни тиклем бөжәк йоклап ята. Томшыгыңны тутыр гына! Болары инде Карасылуның үлеп яраткан ризыгы... Тәмлекәч!

– Ай-яй козгын туган, син дә корт чүпләргә калдыңмыни? – Тавышка борылып караса, үткен томшыклы чуар тукран аңа аптырап карап тора.

– Минем кунагым бар бит, – диде Черри акланган сыман.

– Кунак? – Чуар канат кызыксынып якынрак елышты. – Кышкы чөлләдә кем кемгә тансык?

– Карга баласы. Канаты имгэнгэн, миндэ кышлый.

– Аңлашыла... Кайгырма, кунакның сые үзе белән бит. Мондагы нигъмәт сиңа да, миңа да, карга кызына да житәр. Кара, менә бу «чүкеш» белән бер-ике тондырсам, авыз тулы жим булып! Фатирыңны күрсәт, үзем дә күчтәнәч керткәләрмен.

Чынлап та, шул көннән Черри жим хакында бөтенләй борчылмый башлады. Кунакның сые үзе белән икән бит.

Хәтәр капка

Көन्नәр аязга китте. Тик шималдагы кышкы аязу – тереклек башына. Жилләр Нух капчыгына кереп кача. Болытлар өерләре белән жылы Каф таулары йә Әдрән диңгезе артына шыла.

Гөмбәзенә тиклем шыр-ялангач калган жиһанга зәңгәр бушлык туктаусыз зәһәр сулышын өрә. Кояш үзе өши, ай күшегә кебек. Зәмһәрир суык кемлегенә карамый барысын – хайваннарны, кошларны, кешеләрне үз кубызына биетә. Кыш бабай да, Кар кызлары да, хәтта тавык тәпиләре өстендәге ызбада яшәгән Убырлы карчык белән тимердән сарай корган ата тискәре Үлмәсбай да аңардан котыла алмый, өши. Жылыным дисәң, утыныңны кызганма, мичеңне дөрләт, тунны янында, киез-катаңны жылыда тот. Малахаең тиредән, бияләең жилледән булсын!

Суыктан куркып, Черри да өйдәшенә жылы түшәк эзерләде. Кайдандыр озын йонлы тире кисәкләре күтәрәп кайтты: «Өши башласаң, өстең ябарбыз». Болардан эллә нинди шомлы исләр бөркелсә дә, кыз карышмады, жылыга тиенеп йокларга күнәкте.

– Карасылу, өшисеңме эллә? Бәргәләнәсең, канатыңны биртә күрмә! – Төन्नәрен, аеруча чатнама суыкларда Черри кызга шулай гел эндәшеп, курчалап торды. Тегесе дә хәзер кыенсынып тормый, өши икән, әйтә: «Өшетә шул, агай, жылынып китеп булмый... Саташтыра.

– Алайса иренмә, торып берәз йөрәп ал әле. Тор, Тор! Әйдә аякларыңны яздыр. Айт два... Айт два...

– Агай, мин бит кош, айт-двага басарга солдат түгел.

– Яшим дисәң, басасың инде, сеңлем! Йә, хәзер исән канатың белән кагынып та ал. Күтәр, төшер, күтәр, күтәр, төшер! Менә шулай! Инде башыңны боргала, бер уңга, бер сулга кара! Әйдә, уңга, сулга, уңга, сулга!

Шулай агасының эмере астында байтак вакыт аяк-кул, тән яздыргач, кызның йокысы кача, жылынып китә.

– Инде янә әйбәтләп ят. Тыңла, кызыклар сөйлим. Син попугайның кем икән беләсеңме? Кош бу. Әйткәнне отып ала да кабатлап әйтә. «Черри дурак», дисәләр, икенче көнне бу да кычкырачак: «Черри дурак, Черри дурак!»

Попугай безнең телдә тутый кош инде ул. Шуны базардан Сэгыйть исемле сәүдәгәр алып кайта. Бу бик белекле кош булып чыга. Әйткәнне генә кабатламый, үз башы белән дә уйлый белә.

– Кызык! – дип тавыш бирә кыз. – Нәрсә уйлый, шуны сөйлиме? Аны иптәшкә мин дә алып идем.

– Әйе, сәүдәгәр дә моңа бик ияләшә. Тик хужа кеше бит өйдә генә утырмый, сәүдә итә, ерак жирләргә дә киткәли. Мал табарга кирәк, акча эшләргә... Киткәндә, бу тутый кошка әйтеп калдыра: «Өйдә тәртип булсын!»

Озак тора Сэгыйть жәнүбтә. Халык күп, товар үтә. Өендә исә хатыны

Хөршидә моны көтә-көтә көтек була. Бер егетне очрата бу, танышалар. Егетнең тел сандугачныкыдай, сайрый да сайрый.

Ул төс-баш, кыяфәт, дисеңме – кыскасы, егет асылы. Хөршидәнен бу егетне көн дә күрәсе килә башлый. Әмма тәүге көнне үк моны тутый кош туктата:

– Кая юл тоттың, Хөршидә?!

Ниятен әйткәч, кош хатынга куркыныч хәл сөйли:

– Бар, бар, күрешергә чык! Тик бел, сине анда әлеге яман күрәчәк көтә...

Хөршидә чыкмый, кире борыла. Бу хәл икенче көнне дә, өченче көнне дә кабатлана. Хөршидә тутый кош сөйләгәннәрдән коты алынып, егет янына чыкмый.

Шулай акыллы кош аркасында ул ирен тугрылыклы хатын булып каршылый. Менә бит, Карасылу, нинди хикмәтләр бар дөньяда. Йә, жылындыңмы?

– Жылындым, агай! Ә соң тутый теге егет хакында Сәгыйтькә берни дә сөйләмәгәнме?

Телендә кызның шул, ә уенда вәсвәсә тибрәнде: «Әллә Черри Кирәмәт егетне хакында нидер беләме? Әнисе әйткәнме?» Әмма козгын егетненең жавабы бөтенләй көтелмәгәнчә килеп чыкты:

– Юк, чын дус юк-бар сөйләп, ара бозмас! Инде йокла, тәмле төшләр күр! – дип, Черри кыз өстенә жылы тиреләр яба, тегесе рәхәтләнеп, йокыга тала...

Каты суык төннәрдә үткән оя хәйте бер-берсенә гажәп охшаш булып чыкты. Тышта шарт-шорт килеп нәрсәдер чатный. Мөгаен, агачтыр...

Нигәдер шомланган йокысыз хужа тизрәк эндәшүне кирәк таба:

– Карасылу, өшемисендер бит?

– Өшөгә шул...

– Алайса, тор әле, берәз йөр, тәнеңне яздыр. Айт два... Айт два!

Сеңел агасы кушканнарның барысын да карышмыйча үтәгәч, жылынып китә һәм янә түшәгенә башын төртә.

– Тыңлыйсыңмы, мин сиңа тагын бер нәрсә сүлим... Безнең нәселдә Сүвәр атлы бер козгын булган. Дәү, көчле. Мосафир канатлылар жәнүбкә китә башлагач, бу да туган-тумачага әйткән: «Мин кемнән ким? Мин дә китәм, дөнья күрәм. Ошаса, калырмын да әле, бәхил булыгыз!»

Жәнүб ошаган Сүвәргә. Жылы, азык мул, борчу аз. Анда бәбкә чыгармыйлар бит. Тик бер нәрсә кәефен кырган безнең козгынның. Бөтен нәрсә өчен түләргә кирәк икән. Азык өчен, ятак өчен, күңел ачар өчен. Килүчеләр хезмәткә яллана да шуннан килгән акча исәбенә көн күрә. Сатучы, урам себерүче, бакча караучы... Ә Сүвәр ялланырга хурланган. «Мин үземчә яшим!» дип, тау башына күтәрелергә жыенган.

«Бу хан тавы, монда сиңа менәргә ярамый», – дип, юлын кискәннәр. Урманга юнәлгән, монда да туктатканнар: «Бу солтан урманы, сиңа монда керү тыелган». Шулай болын, кырларга, елга-күл буйларына да үтә алмаган козгын. Жәнүбтә килмешәк икәнән аңлагач, ике дә уйламаган Сүвәр, туган иленә сыпырткан. Арып-талып кайтып егылгач, сөенә-сөенә тәкрарлый ди бу: «Үз илем – үз көнем... Үз илем – үз көнем!»

Менә шулай, Карасылу, Сүвәр безнең нәселгә сабак биргән. Жәнүбкә жыенучы юк бездә. Без – жир хужасы. Күрәчәгебез ил белән.

– Юк, сеңлем, жәнүбтә миңа ни калган? Мин суыктан курыкмыйм.

– Чынлапмы?

– Юк, тамчы да! Тәңре безгә әмәл биргән. Тәндә май бар безнең. Шул салкыннан саклый, өшетми.

– Төшендем... Менэ хикмэт нидэ!

– Ярар, хэерле төн. Матур төшләр күр!

И Тәңре, кояшлы-айлы, кызгылт шәфәкълә, алсу таңлы, үзалдына чыңлап, зыңлап, яңгырап торган бу челләнең азагы булырмы? Тынны буган һава әгъзаларга гына түгел, инде үзәккә үк үткән.

Кымшанырга, йөрергә кодрәт, хәтта уйларлык хәл юк... Черри бирешми, тәнендә мае бар. Шуның өстенә канатлары сау, көчлө. Жим табу хәстәре белән иртүк чыгып китә, табышын кайтара да янә канат жилпи һәм бәскә чумып, кичен генә ояга кайтып керә. Арган-талган, табынга күз дә салырга теләмәгән өйдәшне ашарга кыстый: «Менә монысын кап, күр әле, нинди тәмле сервелат, алиһәләр сые – йотып куй!»

Урын-жир хәстәрен күргәч, кыз дертләп куя, башын түшәккә салуын да сизми: йокларга, йокларга! Бөтен нәрсәгә – кояшына, аена, һавасына, ашына, хәтта агасына кул селтәп онытылырга, талгын изрәткеч дөньяга төшөп чумарга кирәк!

...Аны кемнәндер кирәкмәгәнгә әрсезләнеп, сөрән салуы бимазалый:

– Карасылу, өшемисеңме? Туңасыңмы әллә, тор әле, тор!

– Юк, агай, миңа жылы... Мин йоклыйм, миңа тимәгез...

Тыштагы суык өзлексез гүләү, чатнау булып ояны тибрәтә: «Йокла, бала, йокла! Күзеңне йом, бәү, бәү, бәү!»

– Сеңлем тор, аяклан, тәненне яздыр!

– Юк, йоклыйм.

Ниһаять, агасы килеп, инбашына кагылгач кына, ул йокы исереклеген жиңеп, аягына баса: «Айт два... Айт два». Акрынлап тәне жылына.

– Агай, бүген миңа нәрсә сөйлисең, аяк өсте тыңлыйм.

– Сеңел, син кемнәндер әлегә челләдә бәбкә чыгарып ятуына ышанасыңмы?

– Бәбкә?! Булмас, агай... Суык өтә бит аны...

– Була икән шул! Безнең наратлыкта янәшәдә чукуырлар бар. Бәләкәй генә, әмма бик елгыр кошчыклар. Үзем дә күрмәсәм, ышанмас идем. Чынлап, сеңел!

Жим табу нияте белән нарат кайрысын кузгатып маташам. Күземә бәләкәй генә куыш чалынды. Менә монда мин әйтәм табыш бар. Якын килдем. Тик колакка ниндидер чыр-чу чалынды. Әллә куышта тыгканнар инде? Бәбкә тавышына да охшаган. Нәрсә уйларга да белми аптырап торам. Каршыма бер кош килеп кунды.

– Нәрсә кирәк сиңа монда, козгын? – ди бу. – Минем оя монда, балаларым, белдеңме? Яхшы чакта ычкынмасаң кардәшләрне чакырам, күзеңне чукуырлар.

Аның сугышчан кыяфәтен күреп көлеп жибәрдем:

– Энекәш, бу куышлыкта сиңең бәбкәләр чыелдыймыни? Менә могжиза! Сөз кышын бәбәй үстерәсезмени?

– Ә ник үстермәскә? – ди бу. – Куышым жылы, мамык түшәлгән, жим муеннан! Нарат, чыршы күркәсә белән сыйланабыз бит. Чебен-черки очмагач, чирнең дә нәрсә икән белгән юк. Кыскасы, безгә кышын хөррият, козгын!

Чукуыр белән без дусларча сабуллаштык. Аннары гел уйлап йөрдем. Гамь кирәк икән жанга.

Якты максат хажәт. Шул булса суыкны да, авырлыкны да жиңәсәң, хәтта яшәреп тә китәсәң әле.

Кыз авыр халәтеннән айнып киткәндәй булды:

– Агай, зинһар, гафу ит. Минә ниндидер таш баскан бит. Алдымда берәр яктылык булса, имгәк хәленә дә төшмәс идем. Миңа чынлап та яңарырга кирәк!

Иртәгәсен һава кисәк алмашынды. Кыйбла тарафыннан жылы жил исте.

Әдрән дингез өсләрендә изрәп, кызынып яткан болытлар кайтып жиргә ябалак-ябалак кар сипте. Тирә-юньне янә күзләрне иркәләгән тансык манзара ямьләнде. Сындырды көн, сындырды!

– Рөхсәтме? – Ояга тукран кереп басты. Аңа әллә хатыны, әллә кызы ияргән иде. – Котларга кердек!

– Әйдәгез, әйдә Чүкеш абый, – диде хужа.

– Сиздегезме, яңаруның хәтәр капкасын үттек бит. Исән-саубыз. Тәңре аяды, мур кырмады. Инде яңасына кердек. Яшибез! – Һәм ул килеп, хужаны кочты. – Яңа ел белән, күршеләр!

Әләк

Якты кояш нурлары ояга мулрак төшә барган саен Карасылу күзгә күренеп матурланды. Төс-башына ямь кунды. Атлауларында да нәфислек, жинеллек сизелә. Аның инде Черрига ияләшә башлавында да шик юк. Киткәндә, аны күз тутырып карап озата, кайтты исә, елмаеп каршылый.

Шулай булмый ни, бертуганнар димәсәң дә, язмыш ясаган, тәкъдир килештергән абый белән сеңел ләбаса алар. Оядашлар, өйдәшләр арасы тагын башкача булырга мөмкинме?

Инде Нәүрузгә дә канат сузымы гына. Шул ара әнкәсе дә кайтыр...

Черринен генә эшләре катлауланды... Һич уйламаган тарафтан егеткә әллә нинди сәер хәлләр килеп кагыла башлады.

Козгын иртәнчәк оясыннан чыкты да, гадәтенчә, ияләшкән нарат кәүсәсенә кунып, тирә-юньгә күз сирпеп алды. Көн аяз, әйбәт...

– Черри, безгә сөйләшергә кирәк!

Күтәрелеп караса, баш очындагы ботакта күптәнге танышы, козгын кызы Шәмшә басып тора икән. Янында берничә ахирәте дә күренә. Тән сакчылары, димәк. Хәерлегә булсын, болар жыйнаулашып, әбисе яшәгән төбәктән килгәннәр.

– Сөйләшик! – диде Черри, аптырый төшеп. Шәмшә егет кунган ботакка төште. Аңардан хуш исләр бөркелде. Күз-кашына сөрмә тарткан, артык елтырыйлар...

– Яныма егет-жилән килсә, әбкәң һаман саен колак итемне ашый торды: «Черри белән парлашырсыз, Черри, имеш, әйбәт егет!» Шәмшә алдан әйбәтләп уйлаган, күрәсен, һәр сүзә ядрә кебек килеп бәрелде:

– Черри әйбәттер дә бит, тик ул карга кызы белән торып ята. Ә минем алда – ярык тагарак! Әбиң белән алдадыгыз мине. Бел, мин Ак козгын жәнапләренә буйдак салымы түләп ятарга жыенмыйм. Әгәр дә мәгәр, минем белән парлашмасаң, бу эшене фаш итеп, Ак козгыңга жалы язам. Сине бик тиз акылга утыртырлар, белдеңме, азгын?

– Мин беркемгә дә вәгъдә бирмәдем әле, Шәмшә. Әбине күрмәгәнгә дә биш былтыр. Ә канаты сынган карга кызына мин терелергә ярдәм итәм. Бары шул! Аңламадым, Шәмшә, Ак козгыңга язар өчен минем нинди гаебем бар?

– Табарлар! Айлар буена бер түбә астында яшәп яткан ир-ат белән хатын-кыз арасында ни генә булмас. Исем чыгарасың килмәсә, куып жибер ул чит кавем кызын. Шәригать кануны каты, беләсендер.

– Мин вәждан кушканча яшим!

– Үләксәдә казынган козгын вәжданы турында сөйләсәңме? Көлдөрмә! Тапкан аклану. Кыскасы, шул, егеткәем, йә парлашу, йә казамат. Соңгы сүзеңне көтәм.

Шэмшэ егеткэ чекрээп карап торды да канатларын хэтэр жилпеп китеп барды.

Шэмшэнен килүе Черри өчен аяз көнне яшен оруга тин булды. Тапкан куркытыр зат.

Юк, Черри, зэхэр чэчкэнгэ эче сүз ат, кэнфит түгел. Айнып китсен!

Өч көннөн каршына килеп баскан козгын гүзэлэнэ аның жавабы үтэ кискен булды:

– Кызыкай, ике ятып бер төшемэ дэ кермисең. Синең хакта уйлаган да юк. Уйлар идем, минем хыялымдагы зат син түгелсең... Эбекэй коткысы исэ эбекэй телендэ, аның белэн сөйлөш.

Элэк белэн куркытып парлашырга жыенасың икэн, киңөшем шул: андыйны, гүзэлкэй, үлэт бazyнда казынучылар арасыннан эзлэ инде. Мин ау кошы бит... Хуш!

– Үкөнерсең, Черри, казаматта черетэм мин сине!

Шэмшэнен янавын буш, коры сүз дип кенэ кабул иткэн иде егет. Эмма күклэр гизеп, жирдэгене аз белэ икэн шул. Хатын-кыз заты бер бэйлэнсэ, аның ятымэсеннэн тиз генэ ычкынырмын, димэ.

Аңа да үз оясын корырга, бэбкэ чыгарып, нәсел калдырырга һәм буйдакларга салына торган хурлыклы салымнан котылырга кирэк. Э козгыннар төркемендэ өч хатын-кыз затына бер ир-ат туры килэ. Үрчү – бик катлаулы мәсьалэ булып кала бирэ.

...Шэмшэ язган элэк тиз арада Ак козгынның үз кулына барып элэккэн.

Кыш азагында бүрелэр тавындагы наратлыкка килгән өч хәрби Черрины алып та киттелэр. Вэт бу дөнья дигән куласа шул, куласа, тиешме, түгелме – карап тормый, китерэ дэ бер баса... Казаматка элэккэч, Черри төн буена керфек тэ какмады. Үзеннэн битэр Карасылу өчен кайгырды. Ялгыз башы ничек яшэр?

Иртэн тоткынны өтермән башлыгына алып килделэр. Үзен явыз эфисэр каршылар дип көткән иде, э ул бик олпат, өлкән яшьлөрдөгэ козгын булып чыкты. Чигэ чэчлөрэнэ чал кунган. Иңнэрендөгэ ука йөгертелгән погоннары да ялтырап тора. Күкрэгендэ медальлөре дэ бар. Менэ бу янарал дисэн дэ янарал! Моның сөйлөгәнэ дэ бик төпле, аталарча усал, кайгыртучан иде.

– Син, егеткәем, ристан түгел, илсез-көнсез бер зимагур да түгелсең, карак-угры да... Болар белэн чагыштырсаң, син бөтенләй гаепсез, читлеккэ ябарга да оят. Эмма жентеклэп уйласаң, егет, синең гаеп бик зурдан...

– Минем гаеп нидэ соң, агай? – дип, Черри да сорарга мәжбүр булды.

– Гаебеңне танымыйсыңмыни? – Янарал авыр-авыр басып, аның каршысына килде. – Мин күрмэгән дэ, белмэгән дэ, нишлэп кутузкага ябасыз, абзыйлар? Шулаймы?

Башлык ярсуын басарга телэп, йөрөнөп алды да тоткын каршына килеп, күзлөрэнэ текэлде:

– Син, жүлэр, нэрсэ дип карга кызы белэн бэйлэндең? Бетмэгәнме үзебезнең гүзэллэр? Зифалар, акыллылар, булмышлары үзебезчэ... Сиңа ят кан, ят наз кирэкме? Син чит куенга кереп, бэбкэ үрчетмэсэң, дэ карга бөтен дөньяны баскан. Э без, киресенчэ, кими барабыз. Инкыйраз!

– Агай, миңа нахак гаеп тагасыз, андый парлашу уемда да юк.

– Мин сиңа ышанийммы, хөрмөтлө, абруйлы гаилэ эгъзасыннан килгән жалугамы? Анда кыз-хатынны кимсетүлөрең бик ачык язылган. Хэер, тикшерербез, башта жинаятең төшен. Гавамга бик начар үрнөк бирэсең син. Шәригать кануннарын бозасың. Карга кызы белэн парлашкач, синең оядагы

бәбкә ни карга, ни козгын булмас. Бу катнашмадан, егетем, үзең кебек һамаюн көтмә инде. Һамаюн да түгел, сәмруг! Үзең кара, канатларың нинди колачлы, гәүдәң килбәтле! Күзләрең үткен: болыт тишәрсең. Шулай үз-үзеңне юкка чыгарасыңмы? Бу бит Тәңре каршында жинаят. Безнең кул житмәсә, Тәңре сине жәзалар. Нәсел сакларга кирәк, нәсел! Дөньяга килгән ир-ат затының бурычы бу. Белдеңме? Без, улкаем, жирдәге адеми затлар корган никахлар белән бик яхшы таныш. Кавышулары татлы булса да, туган жимешләре ачы шул, ачы! Корама, чуар тел, пырдымсыз гадәтләр, ата-анага баш бирмәү... Суеш-үтереш... бүлеш... Син безгә дә шуны телесеңме? Бел, моңа юл куймабыз.

Ак козгын барыбызны да ныклап кисәтте. Гаебе булса, читлеккә утыртыгыз. Үзе дә фәһем алыр, башкаларга да сабак булыр, диде.

Нәсел сагында торган янаралның сүзләреннән тәмам йончыган Черри бер үк сүзләргә кабатлады:

– Минем гаебем юк! Сөз куян сыман үз шәүләгездән үзегез шүрлисез бугай.

– Тикшерербез, егеткәем, тикшерербез.

Читлеккә ябылган козгын өчен газаплы көннәр башланды.

...Черрины алып киткәч Карасылу ни эшләргә дә белмәде, көн-төн яшә түктә. Әнкәсе белән хушлашканда да, болай ук яшә түкмәгән иде. Ни кылсын, аның хәсрәтен әлегә вакытта бары тик шул балавыз сыгу гына жиңеләйтә. Ярый әле, ялгыз башның кайгысын уртаклашып, Чүкешнекеләр сугыла. Жим кертәләр, Черри хакында сорашалар.

Бер иртәдә сискәнәп уяңды кыз. Ояга кемнәрдер кәргән. Тик керүчеләр күршеләр дә, Черри да түгел, ә ят бер купшы канат. Артында тагын кемнәрдер бар...

– Сөз кемнәр?

Купшы канат сүзсөз-нисөз генә түргә үттә:

– Синмени инде ул карга кызы? Әле сыпыртмадыңмыни?

– Кая? Мин оча алмыйм... Канатым зәгыйфь. – Карасылу батырая биреп, чакырылмаган кунакка аркылы төште: – Сиңа ни кирәк?

Шуннан ни булганын Карасылу үзе дә аңламый калды. Кинәт аны тирә-яктан уратып алдылар. Купшы канат томшыгы белән тондырды, ә башкалар чуқырга, йолкырга керештеләр.

Ояны ямьсөз тавышлар белән кычкыру, акырыну басты. Шулар арада башын исән канаты белән каплап, Карасылу чүгәргә генә өлгерде, аны эләктереп алдылар да оядан тышка бәрделәр... Менә ул кәүсәләргә бәрелә-бәрелә таш кебек жиргә төшөп бара. Хәзер кем коткарыр аны? Һәлакәтә шушы икән... Кинәт йөрәге кысып куйды. Ичмасам, сау канатым белән кагынып карыйм дип жилпенгән иде, очып китте. Әйе, ул оча... оча!

Электәге сыман, һич курыкмыйча, төрле якка боргаланып оча. Әфсен тасмасы тәннән тәмам шуып төшкән. Канатлар аны чытырманлыклар аша якты бер аланга алып чыкты.

Кыз ярып типкән йөрәгенә берәз ял бирү өчен нарат ботагына кунды. Котылды! Суыктан да, һәлакәттән дә котылды. Инде ул Черри оясына әйләнәп кайтмас. Яклаучысы юк, анда куркыныч. Тик кайда аның үз төяге? Кайтыр юлны ул инде хәтерләми. Әмма тоя, наратлыктан чыгып, болыннар, күлләр ягына юнәлгә кирәк. Монда ул әнкәсен табар, әткәсен, бәлки, очратыр. Ә Черри хакында ул уйлап юаныр гына. «Айт два»ларын искә төшерер.

Солдат түгел бит ул, кыз бала... Жылы канаты астына алса, ни булыр иде? Ул чагында суык та үзәккә үтөп өшетмәс иде, мөгаен.

Кызык: үз төягенә кайткач, аны Карр Карыч мәктәбенә кире алырлар микән? Ничаклы дуслары бар иде бит анда! Ияләшкән, жанга якын һәм тансык булган хәятен сагынып, Карасылу хәтәр юлга кузгалды. Баш очындагы Нәүруз кояшы аны сәламләп елмая иде.

...Читлеккә бер япкач, тиз генә чыгармыйлар икән шул. Юкка гына акылга утырту «мәктәбе» булып саналмый бу урын. Хәтерендә көннәр саны чуала башлагач кына, аны янә олпат янарал алдына китереп бастырдылар.

– Жибәрдем мин яраннарымны синең төяккә, бүреләр тавындагы наратлыкка, – дип ашыкмый гына сүз башлады ул. Сине күпләр күркәм холыклы, олы йөрәкле дип атаган. Биектә гизгәч, күрәләр икән үзеңне... Хәер, гавам гына аклый алмас иде сине.

Башлык шактый вакыт дәшми торды да тоткынны сискәндерә төшеп тавышын күтәрде:

– Егет, карга кызы синнән акыллырак булып чыкты бит! Ояңнан качкан... Тү-тү! Юк ул бүреләр тавындагы наратлыкта. Эзе суынган жанкисәгенңең... Кыскасы шул, чирләшкә булганмы ул, сөяркә булганмы сиңа, парлашырга жыенгансызмы, юкмы – белмибез. Вәләкин, гүзәл зат үзе булмагач, сиңа карата эш тә кузгата алмыйбыз. Жинаять юк икән, хөкем дә юк. Син бүгеннән ирекле. Дүрт ягың – кыйбла!

– Ак козгын галижәнапләренә сәлам күндерегез. Козгын күзен козгын чукумасын. Инкыйраз үзара чукушудан башлана ул, янарал! – дип, өшәнгән каракош та алтын погонлыга каршы сүз ыргытты, хушлашканда.

Үз наратлыгына очканда Черрине тик бер уй газаплады – кая киткән Карасылу... Ничек киткән?

Чирле килеш оя ташлый алмас. Кемнәргәдер аның югалуы кирәк булган.

...Чынлап та оя тәмам ташландык хәлдә, мәсхәрәләнгән, карга йоннары аунап ята иде. Кыз эше түгел бу! Хужаны авыр, ямьсез тойгы басты. Көчсезләргә ярдәм итәм, изгелек эшлим дип кылган гамәлләре тик үз-үзен алдау гына булып чыкты бит. Вөждан кушканча яши, матурлыкны ишәйтә янәсе. Аңарда яугир, янарал жаны, имеш. Үзенә кануннары, яраннары, эләкчеләре белән ул Ак козгын таләп иткән тәртипне урнаштыра. Галижәнапләргә изгелек, игелек кылу, матурлыкны ишәйтү, яңару түгел, ә женесләренң тиешенчә парлашуы, нәсел үрчеме кирәк. Гавам тыңлаучан, буйсынучан булса, астагы тәхет кымшанмый, яраннар, куштаннар өере дә арта бара. Вәт дөнья – куласа! Ул баш бирмәгәнне ныграк баса...

Черри ялган, мәкергә корылган хөкем тарафдарлары алдында хурлыкка калуын, тапталуын, көчсезлеген тойды. Гүя аның оясы өстеннән бар нәрсәне пыран-заран китереп, яман давыл узды.

Ул Шәмшә әлэгәннән генә кузгалмагандыр, шәт. Өтермән башлыгы әйткәнчә, Тәңре яनावы, Тәңре жәзасы булса, нишләрсен, Черри? Күк көчләре козгын ниятләрен чөлпәрәмә китереп, язмышны үзләре теләгән якка боралар микәнни? Карасылу белән яңару хакында күпме хыялландылар. Нәүрузне көттеләр, бәйрәм ясарга жыендылар. Һәм менә козгын алдында, Шәмрә әйткәнчә, рынок тагарак! Юкка тузынмаган икән шул бу купшы канат, Рынок тагарак – ул кемгә хажәт, кемгә юаныч?!

Шул көнне үк яманатлы козгын оясын ташлап, билгесез тарафка очты. Чукушыныкылар аны өйдәше Карасылуны эзләп киткәндер дип юрадылар.

Кем белә, бәлки, шулайдыр да. Үзсүзле, вәгъдәсен үти торган жан бит ул!

Черри илһамчы

Черринең бүреләр тавындагы наратлыктан бөтенләйгә китүенә тәмам инангач, буш ояга Шәүлән малайларының берсе Чәһәр кереп урнашты. Ул тиз ара үзләренә иш нәселдән парлашырдай кыз тапты. Һәм биредә инде хәзер бөтенләй башка тормыш кайный. Һәрбер тишек-тошыкта бик-йозак. Чит-ят томшык тыга алмас... Туктаусыз ашап-эчү, гөр-гөр килешү монда. Аяз көнне дә йокы симертү... Кәсепкә чыкканда, Шәүләннекеләр күпкән корсакларын көчкә күтәреп, канат жылпиләр. Кая ул Черри сыман югарыга күтәрелү, зәңгәр чиксезлек белән хозурлану...

Бу сүзләрдән соң, укучим, тәгаен уйлап куйгансыңдыр син: бу каләм Черрины ни өчен шулай үз итте икән дип. Былбыл, сандугач, аккош яки шәүлегән булса бер хэл, түбәндәме ул, югарыдамы – козгынның кем икән беләбез ләбаса!

Әсәрне укыганда да, синдә, укучим, сораулар тумый калмагандыр. Нишләп кошлар хақында яза бу? Каләмгә беткәнмени аяклы геройлар, кызык хәлләр?

Яшермим, канатлы ят дөнья турында үзем дә бик икеләнәп, чын-чынлап шөбһәләнәп язарга утырдым. Кирәкме соң бу? Каләмгә әмер бирү авыр, кәгазьдә ул барыбер үзенекен тукуй бит.

Мөгаен, биектә ымсынулар, талпынулар белән кагынган башбирмәс, үзсүзле козгын кайбер яклары белән үземне, яшьлегемне хәтерләткәндер.

Жирдә дә абынганны тәпәләп, аркасына мөһер чәпәүче асыл кумирлар аз түгел бит. Тагарак кына ярылмасын!

Аннары Черрине үз итүемдә бик ачык сәбәп тә бар... Карга кызы Карасылуны терелткән кебек, ул бит миңа да чирдән араланырга, савыгырга ярдәм итте.

Сәламәтлек какшый башлагач, башкаладан Тарабирде дигән авылга күчеп кайткан мин, болын буйлап район дөваханәсенә юл тоттым. Машина ялласаң, 9-10 чакрымлап юл урарга кирәк. Хәрәкәттә-бәрәкәт, диләр бит, жәяү атларга булдым. Көн аяз булса да, үтә суык. Керәшен салкыны, авыру бит бу дип тормый, тынны куыра, битне, борынны чеметә.

– Чер-р... че-р-р...

Ак юрган ябынган жирне күзлим, мөгаен берәр өннән киләдер мондый бәллүр черелдәү...

Че-р-р... че-р-р...

Өскә күтәреләп карасам, әстәгъфирулла, баш очымда ифрат зур канатлы кош эленеп тора. Балачакта аны кагау дип тә, тилгән яисә козгын дип тә атый идек. Күрешмәгәнгә бишбылтыр:

– Исәнме? Зәһәр кыштан да курыкмыйсың. Өшисеңдер бит?

Каракош, мин эндәшкәч, түбәнәя төште:

– Борчылма, суык миңа тими. Тәнемдә маем бар. Ул өшетми, чирләрми.

– Алайса маңны миңа да сөрт әле, козгын. Өшүдән, чирдән имлә мине!

– Син чирлисеңмени? Ешрак чык болынга, имләрмен!

– Чыгармын, козгын, чыгармын! Миңа терелергә кирәк!.. Сине «Черри» дип чакырырга буламы? «Че-р-р... че-р-р» дип аваз саласың бит.

– Черри – матур исем! Килешәм.

Без козгын белән шулай таныштык һәм еш кына очраша торган булып киттек. Минем чир бик авыр һәм дәвамлы булды. Югары кан басымы безнең заманда иң таралган нәрсә инде ул. Минекә исә 250-260ка житте. Йөрәкнең кагышын басар әмәл юк. Бернәрсә дә килешми, дару дигәнең дә вакытлыча

гына тынычландыра да кабат шул халәткә кайтамын. Йөрәк юкка гына сикерми, эчтә житди сырхау бар...

...Операциядән соң яшь хирург Салават яшермичә әйтте:

– Котны алдыгыз бит, кан басымыгыз 300гә күтәрелде. Нык икәнсез.

– Минем илһамчым күңел кошым бар бит, Салават энекәш, – дим.

– Кем ул?

– Козгын... Исеме – Черри!

Әлегә чаклы үтә житдиләнеп, миннән җавап көткән табиб шаркылдап көлеп жибәрә:

– Абзый, сез чын юморист икәнсез!

...Мин таякка таянган хәлдә дә сахрага чыгып йөергә булдым. Әйдә, атым, дустьма илт, димен.

Черри канат җәеп, йә күктә җәйрәп торган була, йә ялт-йолт канатларын кагып, кайдандыр килеп чыга:

– Ни хәл, тереләсеме? Ыргыт таягыңны... Менә ничек җилпен! – дип баш очымда бөтерелә башлый. Җил чыга калса, аның кинәнүенә чик-чама юк. Җилнең канатына утырып яисә аңа каршы төшөп, ниләр генә кыланмый. Максим Горькийның давыл кошы бер якта торсын.

Аның чәме миңа да күчә кебек, буын языла, сулышлар иркенәя... Черри миңа тере сәләхиятле жирнең иркен сулышын, шифасын, имнәрен тапшыра бугай, мин акрынлап терелә башладым. Шул чак каләмдә кошлар турында язучу теләгә дә уяны. Янәшәндә канатлы кан кардәшләр барлыгын тоеп, аралашып яшәү күңелне сафландыра, савыктыра, яшәү дәрте, илһам бирә икән бит.

Мин әсәрәмдә Черрины жуйдым, эмма көнемдә Тарабирде болынында бу күркәм кош белән һәрчак очрашам. Көчле канатлар бар булмышы белән жәелгәннәр, гәүдә мәгърур, ә күңелендә җыр тибрәнә булыр каракошның. Ничек әле?

Астан өскә менәмен,
Киңлекләргә гизәмен.
Якты кояш түбәндә,
Туган жирем түбәндә.
Уң канатым сау булсын,
Сул канатым сау булсын,
Имин торсын күккәем
Аллы-гөлле җиркәем!

Шулаймы? Туган жиреңне зурлап, күңелләргә нурлап, җырлап яшә, Черри!

Ибраһим Биектаулы

ЯРАЛТЫЛЫШ

ПОЭМА

*Минем гомерем – янар комета.
Р.Фәйзуллин*

*Диогенның мичкәсеннән
суы тулып акты...
Пифагор Жир кузгатырлык
тәпәч тапты...
Ньютонның ми капкачын
алма шакылдатты...
Татар шагыйренең
күңел тәрәзәсен
Мәңгелек поэма какты.*

Беренче баб

Бу дөнья бер нокта булган... –
Энә күзенә сыйган –
Анда зур Көч кысылган –
Гайре шыксыз хәл туган...
Аллаһ бу хәлне тойган,
Зарури әмер кылган:
Ноктага нокта кую –
Кысылудан ычкыну –
Чиксезлеккә омтылу!
Фәкать кискен хәрәкәт
Китерәчәк бәрәкәт!

Тиешле адым атлау –
Биниһая зур шартлау!

Әкият сөйләү – бик ансат.
Әйт, ни-нәрсә миллиард?
Миллиард-миллиард дөньялар
Хасил шул бер шартлаудан.
Нейтрон, атом газыннан
Планеталар, йолдызлар
Укмашканчы ни кирәк?
Миллиард-миллиард ел кирәк.

Икенче баб

Чиксез Галәм дәм-кара.
Ни килә дә, ни китә?
Йөзгә-йөз чәкешмәскә,

Кирәк сукмак-орбита...
Ташлар, жирләр, йолдызлар
Төркем-төркем тезелгән.

Ибраһим БИЕКТАУЛЫ (1937) – шагыйрь, публицист; Удмуртиянең атказанган журналисты. «Бәйрәм белән!», «Жирдән җиде җиһанга», «Галәм серләре» һ.б. китаплар авторы. Казанда яши.

Һәр төркемдә мең холык:
Бар усалы, юашы,
Ипле иярченнәре,
Ияртүче кояшы.
«Кояш» дәрәжәсенә
Тик йолдызлар ирешкән.

Йолдыз-кояш үз төркемен,
Кодрәт-куәт-жепкә тагып,
Бөтерергә керешкән,

Ябышкан һәр жисемне
Таратмаска тырышкан.

Кояшчыклар берсе дә
Ялгызлыкка түзмәгән,
Чиксезлектә югалмаска,
Зур Кояшны эзләгән.
Бөек хаос чорында
Ниләр булган Галәмдә? –
Сөйли алмас авыз да,
Яза алмас каләм дә.

Өченче баб

Караңгы эш – бу Галәм,
Дөм караңгы – бу Вакыт.
Аллаһ дәрәжәсенә эшләгән –
Мәхлукатны соң уятып!
Нишләп иде терек-жан
Күз ачыксыз тузанда,
Сулыш өчен кислород,
Эчәр су булмаганда?

Озын-озак дәверләр
Галәм – хаос – хәрәкәт
Тудырган миллион һәлакәт,
Индергән зур бәрәкәт...
Аллаһ күрә, гамәл бар,
Ә камиллек – бик ерак...
Гүзәллекне танырга
Күзәтүче зат кирәк!
Ул зат тирән аңласын
Илаһи ижат мәгънәсен,
Яшь агызып тыңласын
Галәми сөю-сагышының
Бөек симфониясен!

Бөек күзәтүчегә
Колак, күз һәм аң кирәк.
Жылы урын – тән кирәк.

Тәнне яшәтү өчен
Һава, су һәм кан кирәк.
Иң мөһиме – гүзәллеккә
Гашыйк булыр жан кирәк.

Тукланырга жим кирәк –
Хуш исле үлән кирәк,
Өлбәттә, ит-сөт кирәк.
Түгәрәкләп әйткәндә,
Комфортлы яшәешкә –
Хлорофиллар, микроблар,
Миллион сурәтле-төслә
Төрле тереклек кирәк.
Тереклекне кузгатырга
Океан-дингез мәлендәге
Мул, татлы шулпа кирәк.
Ниһаять, бу форсатка
Бихисап вакыт кирәк...

Искәртелгән алшартлар
Бармы чиксез Галәмдә?
Әйе, алар жыела –
Бер Раббы теләгәндә.
Тереклекне тудыру
Мөмкинме аптекада?
Тәҗрибәләп ясала
Миллиард галактикада...

Дүртенче баб

Без, Жирнең кыз-уллары,
Масаябыз, әлбәттә:
Бездә генә вакансия –
Киләчәккә – жәннәткә!

Жир баласы белдеген
Уйламый әйткән сүзе:

«Жир – дөньяның кендеге!
Аллаһ шулай яраткан» –

Бәндә кадалган күзен
Күтәрми тагарактан...

Лирик тайпылыш

Галәмдә бер Нокта –
Жир шары...
Без – бары
Ноктаның тузаны...
Аллаһның
рәхмәте төшкере:

Без – Кеше,
Без – жанлы,
без – тере –
Галәмнең
ачылмас бер сере!

Жаным – эсир,
Тәнем – фани...
Ни кыла алам, Ходам?!
Ыргыла, киңәя Галәм –
тилмереп карап торам...

Ниләр булган,
ниләр бара,
ниләр алда булачак?..
Йөри хәбәр:
Чиксез Галәм
ноктадай кысылачак...

Бишенче баб

Күз салсаң өстән генә
Аллаһның эшләренә:
Чиксезлек өстәлгәндә –
Дөнья – хаос хәлгәндә...
Кем әйтер тәүге шәйне:
Тавыкмы ул, күкәймә?
Адәм – сәаль биргүче.
Аллаһ – барын белгүче.
Галәм җае вә мәле –
Бары – Аллаһ гамәле...

Әйе, олуг Галәмдә –
Миллиард галактикалар,
Йолдызлар вә кояшлар –
Җаҗәеп мөгҗизалар...

Бихисап: жирләр, айлар,
Акыллы күз-маңгайлар,
Без белмәгән дөньялар,
Бездә тумас хыяллар...

Һәр дөньяның үз җаме –
Юктыр башкада эше.
Кайбер дөньялар өчен
Микробтыр – Җир кешесе.
Адәм гомере – мизгел,
Жисеме – тузан гына.
Галәми зур кинлеккә
Сәяхәт – хыял гына.
Илаһ Көчкә шөкер ит,
Җиргә күрсәт ихтирам,
Яшә вә куан гына...

Алтынчы баб

Жир – җәелгән зур келәм –
Яшелдән-яшел чирәм.
Утлап йөри терлекләр,
Җитезләр, йөгерекләр...

Ауга чыга ерткычлар,
Хәрәкәттә кош-кортлар...
Тормыш үлчәм-чарасы –
Яшәү-үлем арасы...

Лирик тайпылыш

Кыланышлар...
Гөлбакчада – Җир йөзгәндә –
шайтан туе –
шоу-ярышлар,
маймыллыктан өстенлеккә

бил алышлар...
Чиксез Галәм кинлегендә –
утлы кошлар –
миллиард кояшлар –
сулышларыннан бөркелә

миллиард тәмуғлар,
балкышлар,
протуберанецлар...

Әйләнә Жир...
Күчәре – шым...
Кем аны майлап тора?
365 әйләнеш
ясала жайлап кына...

Жилдертә Кояш тирәли
тереклекне Сәйях-Ат.
Мыжгый Жирдә ыгы-зыгы,
ахмакларча сәясәт...

Төп сөаль:
Мәңгелек дигән бу Кояш
Дүрт миллиард елдан сүнәр.
Ә Жирдәге мәхлукатлар
Кая китәр, кайда түнәр?

Лирик тайпылышларны
Кичерсә кирәк Ходай...
Соңгы кабат миңа дәшә:
«Шагыйрем! Эшләр болай:
Балчык-Адәмгә жан өрдем,
Нигәдер якин күрдем.

Ут жанлы фәрештәләрне
Адәмгә баш идердем.
Адәми зат – гөнаһлы зат –
Кичерер чиксез газап.
Ул сөртенер, ул абыныр –
Соңра миңа табыныр».

Жиденче баб

«Макро»ны күрим, дисәң,
Алдында – күк-тәрәзә.
«Микро»ны тою өчен,
Олуг шарт – аң-дәрәжә.
Макро-донъяга чумсаң,
Оныт «микро» хакында.
Әмма донъялар башы
Бәйләнә вак жисемгә.
Жисемнәрне хасил итә
Молекула-атомнар.
Атом төше – протон,
Тирәли – орбиталар,
Оча нейтрон «болыты»,
Әйтерсен, ракеталар.

«Болыт» тузанчыкларын
Мөмкин түгел фаразлау –
Әллә фотон-кисәкчекләр,
Әллә микродулкыннар.
Шундый сыйфат-кыяфәт
Күрә физик-акыллар...
Бу тынгысыз физиклар
Атомга тирән керә,
Ләкин Аллаһтан узып,
Төшә алмый төбенә...

Аллаһ кодрәтен тану –
Хакыйкәт табу – хаклык.
Моннан гайре юл табу –
Зур югалту – ахмаклык.

Йомгаклау

Миллион еллар әүвәл туган
Мәңгелек поэманы
Вакыт-вакыт язган-сызган
Меңләп шагыйрьләр аны.
Сулар аккан, жилләр искән,
Су сугарган, жил алган.
Мәңгелек дастан-поэма
Мең туган, мең югалган...
Шулай булган, шулай булыр –
Шәбәер ул, өстәлер.
Гамәлгә куәт бирүче
Югарыда – өстәдер...

Аллаһтан инә вәхиләр –
Гүяки яңгыр ява:
Фикер ташкыны сыярлык
Кайларда савыт-саба?
Мең иләкләрдә иләнәп
Алтындай бөртеке кала...
Кешелек тудырган жырга
Миллиард йөрәк тоташа.
Мәңгелеккә оч, поэмалар,
Вакыт-галәмнәр аша!

Равилә
Шәйдуллина - Мурат

КАРТ ШОМЫРТ ХАТИРӘСЕ

РОМАН

Котдуслар өе каршындагы шомырт агачы быел беренче тапкыр чәчәккә бөреләнде. Тулып ачылырга торган тәлгәш-тәлгәш хуш исле бөреләр язның жылысын тоеп шартладылар да кояшка карап, ап-ак тажларын ачтылар. Әле үткән ел гына, беренче улы Габделхәй тугач, Котдус Акборын чишмәсе буенда моңсуланып-ямансулап, ялгыз үсеп утырган нәзек кенә шомырт агачын үз бакчасына күчереп утырткан иде.

Котдус аты белән Акборынны узып ук киткән иде инде. Кинәт:

– Тукта әле, өйдәгеләргә чишмә суы алып кайтыйм, Акборын чишмәсенен суы тәмле, бар авыруларга да шифа, – дип, кире борылды. – Әле кичә генә бәбидән котылган Нәзифәмнең күңеле булып, – дип уйлый-уйлый, арбадагы кечкенә кисмәккә су тутырды... Кисмәкне, бөкеләп, арбага салыйм дигәндә, ялгыз моңаеп үсеп утырган шомырт агачына күзә төште: – Бәй, ник монда берүзәң ямансулап утырасың, Акборын аланындагы иптәшләрәннән аерылып, чишмә буена килеп төпләнгәнсең. – Котдус авыр эштән бирчәеп беткән куллары белән нәни агачның нәфис яфракларыннан йомшак кына итеп сыйпап алды. Аның әллә ниткән күңеле – очынып, жаны жырлап торган чак иде. – Әйдә, мин сине үзем белән алып кайтып китим әле. Ишетәсеңме, шомырткай, кичә генә минем углым Габделхәем туды. Ишетәсеңме, углым туды минем! Беренчем! Менә сез икәүләшеп бер-берегез белән узыша-узыша үсегез әле! Гасыр башы – бер мең тугыз йөз дә беренче елның унынчы мае сезнең туган көнегез булып. – Ул арбадан көрәк алып килде дә нәни агачны, ипләп кенә жире-тамыры белән казып алып, чиләккә утыртты. Үзе һаман агач белән сөйләшүен дәвам итте: – Әйдәле, әйдәле, кешеләр янына кайт, монда берүзәң утырганчы, сиңа анда күнелләрәк булып.

Шомырт яфраклары йомшак таң жилендә лепер-лепер уйнаклап алдылар. Әйтерсез, чишмә буена Акборын аланлыгынаннән жыллар агачтан өзеп китереп ташлаган яисә берәрсе шомырт жимешенең әчкелтем-сусыл тәгамен суырганнан соң, жиргә аткан кытыршы төше, чишмә суы белән сугарылган

бәрәкәтле Жир-ана куенына кереп ятып, яшел-сусыл борынчыклары кояшның мәрхәмәтле жылы нурларында рәхәтләнеп коенып үсеп яткан ағач Котдуска рәнжегәндәй дәшә иде:

«...Ник тидең инде син миңа, ә?! Мин бит үземнең туганнарыма якин гына килеп урнаштым. Зур булып үскәч, тирә-ягыма аклык, сафлык таратып, минем яныма нәсел-нәсәбем жыелыр. Без, Акборын тирәсен хуш искә төрөп, язын чәчәк атар идек. Ә син мине күчереп утыртмакчы буласың. Минем нәзберек тамырларыма үзеңнең кичә генә үткер пычак кебек итеп кайраган көрәгекке батырдың. Мин синең нигезеңдә үсеп китә аламмы әле, юкмы, ул турыда уйлап та карамадың. Чишмә буена кире кайтып утырырга аякларым юк лабаса. Әгәр үз иркемдә булсам, аякларым булса, туган туфрагыма, туганнарым янына йөгәрә-йөгәрә кайтыр идем дә чишмә жырына, сандугач тавышына коенып, туган якның назлы жыллареңдә кардәшләрем белән серләшә-серләшә үсәр идем. Туган туфрактан аерылуның авырлыгын аерылганнар гына белә. Сине, Котдус агай, Аллаһ минем хәлгә төшөрмәсен! Илсез, жирсез калырга Ходай язмасын!...»

Менә шул Котдус хатыны Нәзифә беренче улын тапкан көнне Акборын чишмәсе буеннан алып кайткан ялгыз шомырт ағачы быел беренче тапкыр чәчәк атты.

Нәзифәнең сөт белән тулышкан күкрәкләрен суырып, тамагы туйган Габделхәй, нәни шомырт ағачының хуш ис таратып утырган ап-ак чәчәкләрен күрөп, алпан-тилпән тәүге адымнарын атлап, агачка таба юл алды.

– Сиңа әйтәм, кил әле, күр әле, улыбыз тәпи китте! – дип сөенеп, иренә дәште Нәзифә.

– Кара син аны, шомырт чәчәк атканда, карлыгачлар улыбызга тәпи алып килгән түгелме соң?! – дип, Котдус улын күтәрәп үк алды.

– Өттә, әннә, сәсәк, – дип, чәчәккә үрелде улы.

– «Өттә» дигән сүз белән теле ачылды угланның, икенче балабыз да угыл булып, Алла теләсә, имана жиребез артыр! – диде Котдус.

– Исәнме, кордаш! – дип малай белән исәнләшкәндәй, ап-ак чуclarын тибрәтеп алды яшь шомырт ағачы.

* * *

Габдрахман хәлфә жиделе лампаның филтәсен күтәрә төште дә Көлич авылында яшәүче дуcты Яковка хат язды: «Друг мой Жәкәү, безне Себергә гонят, без с тобой больше не увидимся. Мин сизәм: миңа убрatной дороги нет. Жина Зухра скоро должна ружат. Уже восемь месяц корсаклы. Двоих сыновей сабой заберу. Но кызым Нәфисәне спасти надо. Күрше авылдан сөрелгән Зыятдинның кызын там много мужики көчлэгәннәр. Ей было всего шеснадцать. Она после в реке утопилась. Минем Нәфисәмә тоже пятнадцать. Я очень куркам за кызым. Хочу сегодня ночь отправить аны к тебе. А син ничек тә отправляй дучку Үзбәкстанга. Анда минем жинаның абыйсы Гыйниятулла очень бульшой бәлшәвик. Ул булышыр. Прошу, коткар минем баламны. Аны будут искат. Спряч, сиңа тоже могут килергә эзләп: знают, что ты мой дус.

Бәхил бул, дуcтым Жәкәү. Мин знаю: когда-нибудь бу хәлләргә конец килер. Без генә не увидим.

Беренче минем дучку Нәфису спаси!

Хуш, бәхил бул!»

Габдрахман хәлфә хатны язып бетерде дә кабат укып чыкты. Күзеннән аккан

күз яшьләре, әле карасы да кибеп өлгермәгән хәрәфләр өстенә тәгәрәп төшөп, хәрәфләре юеш тап булып жәелделәр. Аннары ул Зөһрә янына килде. Хатыны сәке читенә утырган да баеп баручы кояшка карап уйга калган. Аның сагышлы, уйчан, матур йөзөндә әллә нинди әрнү, гажизлек, газап. Иренәң иннәренә кулын салуыннан сискәнәп китте ул. Шулай да, йөзөнә елмая әсәрә чыгарып:

– Сиңа әйтәм, кемгә хат яздың? Әллә еладың да инде? Картым, алай бетеренмә! Әле әнә Халисә кереп чыкканые. Авыл халкы: «Жибәрмибез, ник балаларыбызга белем бирүче хәлфәбезне тик торганда Себер жибәртик?! Куа башласалар, авылыбыз белән капка төпләренә егылып ук ятачакбыз, жибәрәбезме суң! Шул хәлфәбездә укып чыккан ничә кеше указлы мулла булды! Тапканнар, тоталар да жыен уңган-булган кешеләрне Себер куалар! Житмәсә, хатыны да менә-менә бала табарга тора», – диләр икән. «Бер дә курыкма, Зөһрә, әйтте диярсен, кумаслар. Сувислары житмәс», – дип әйтеп әйтте. Алла боерса, картым, акылларына килерләр әле, менә шушы туачак балабыз хакына булса да калдырырлар. Менә кара, жаным, ничек тибенә сабий, якты дөньяга туасы килә, – дип, Габдрахманның кулын үзенә эченә куйды. Иренәң тамырлары бүртеп торган зур куллары астында дөньяга туарга талпынган нәни жан тибенә иде.

Иренәң көрән күзләре тирәсендә сөйкемле генә жыерчыклар жыелып, күзләрендә елмая әсәрә күренде.

– И балакаем ла, әле бу дөньяга килгәч, ниләр күрәчегеннә белмисен шул! Белсәң, алай ашкынмас идең! Әле исән-имин бу дөньяга килә алсаң... Аллага тапшырдык, – диде ул, төшөнкелеккә бирелеп.

– Сиңа әйтәм, алай дип әйтмә әле син! Анда да адәм балалары яшидер бит. Без дә төшөп калганнардан түгел – яшәрбез әле. Балаларны саклап каласы иде. Рәшитәбез бигрәк сабий, Камил исәйгән инде. Нәфисәсенә унбиш тулды – житкән кыз. Әле кичә, шул Халисә инде, ул бөтен авыл хәбәрләрен белә, әйтеп торганые, Лотфулла малае Ярми: «И-и шул Нәфисә баскан эзләргә басып йөрсәң иде! Әгәр миңа кияүгә чыга калса, ул кызны сөрмиләр инде. «Камсамулга кияүгә чыкса – сөрмәскә» дигән закун бар икән. Әллә яучы жибәрәсе инде», – дип әйтеп әйтә, ди.

– Кит, булмаганны, ул хөрәсән Лотфулла малаена кияүгә биргәнче, Себергә китсен! Бигрәкләр дә булмаган, ялганчы бәндәләр бит алар! Шул мәнсез Галәү дә кеше булган! Безне куарга дип карар чыгарган көнне әйткәннәр: Габдрахман хәлфәләрне куып чыгарган көндә үк шулар өенә күчәрсен. Балаларың да ишле, өең дә өстеңә ишелергә тора, терәү өстендә терәү, Алла сакласын, харап була күрмәгез, дигәннәр, ди.

– Безнең намазлы, динле, гүрнәчә кебек йортыбызны рисвай итеп, шулар кереп утырып микән? Нишлисәң, без күрәсен кеше күрмәс! Ходай, кешегә үзә күтәрә алмаслык кайгы-хәсрәт бирмәм, дигән, түзәрбез, чыдарбыз.

– Аллага тапшырдык, бигрәк шөбһәле, шомлы заманга туры килеп торуйн кара син бәхетсез оланның, бигрәк имансыз чорга.

– Алай димә, әтисе, бәхетә белән тусын, иманы белән! Бәлки, калдырырлар әле.

– Белмим, булмас, авыл халкы гына саклап кала алмас. Имеш, Теләчедән атлы гаскәрләр чакыртканнар, ди. Әгәр халык күтәрелсә, аларны куып тарату өчен. Кеше сүзә генәдерме, күрше Галәү сөйләп торган, Теләчедән ишетеп кайткан, ди.

– Анысы ни эшкә тагын?

– Үзләрә генә булдыра алмаслар дип куркалардыр. Синең юлга чыгасы әйберләрең эзерме? Жылырак киёмнәреңне, бозылмый торган ризыкларыңны күбрәк куй. Юлда нәрсә буласын белеп булмый. Анда айлар буге барырга туры килүе бар.

– Сиңа әйтәм, жылырак туннарны, шәлләрне алып чыгып киттеләр бит. Әни үзенең жылы шәлен, әтиңең тунын китерергә тиеш иде. Син югында әти килеп китте. Кичә әниегез, йөрәк өяңгә тотып, түшәккә егылды, бу хәсрәтне күтәрә алырмы, белмим дип, бик ашыгып кайтып китте. Бахыркаем, әти шундый картайган. Минем белән тыныч кына сөйләшкән кебек булса да, сизеп торам: тавышы калтырый, күзләреннән яшь тамарга гына тора.

– Бала хәсрәте үзәкләрне өзә инде ул, карчык. Алар да безнең өчен өзгәләнгән бит. Нихәлләр итмәк кирәк, бер генә мыскал да гаебесез юк бит. Ни өчен, ни гөнаһыбыз бар? Минем балаларга сабак бирүемнән кемгә зыян? Шул булмаган Галәүгәме? Оятсыз, әле: «Сезне иртәгә иртән озаталармы, синең өйгә күчәсе иде», – дип тора. Нәгъләт төшкере, аны әйтмичә калса ни була? Наданныкы гел надан инде. Синең ап-ак итеп юган идәнеңне үзенең пычрак чабатасы белән кереп изәр инде, хәшәрәт!

– Кайгырма, әтисе, язмышыбызга шулай язылгандыр. Аллаһы Тәгалә жәзасын бирми калмас. Һәркем үзе эшләгән гөнаһлары өчен үзе түли, гамәлең карап бирермен, дигән Хак Тәгалә, гамәлең карап. Без синең белән, әтисе, кеше рәнжетеп яшәмәдек, кеше хакын ашамадык, әжерен дә күрербез әле, Алла теләсә. Тик син генә исән була күр! Син исән булсаң, ничек булса да яшәрбез. Синең белән бер-бер хәл булса, мин яши алмам. Хараплар гына булырмын. Синең белән Себердә дә ким-хур булмабыз. Кулыңнан килмәгән эшәң юк. Нәрсәгә тотынсаң, шуны булдырасың. Үзеңне сакла, әтисе, бик бетеренмә! – Зөһрә шулай диде дә Габдрахманның иңенә башын куеп елап жибәрде. – Йә Раббым, сабырлык бир, саулык бир! Балаларымны бәла-казаларга дучар итмә! – Аның инде ничә көннәр буге иренә – кадерлесенә тыныч күренергә тырышып тыеп торган күз яшьләре ташып чыктылар да, Габдрахманның яшел кәзәкиенә тамып, юеш карасу тап булып жәелделәр.

Габдрахман хатынын – уналты ел буге гөрләшеп, сөешеп, бер-берсенә авыр сүз әйтмичә, һәр көннең кадерен белеп яшәгән кадерлесен – куенына алды.

– Зөһрә, тукта, сабыр ит! Сиңа дулкынланырга ярамый! Синең әле миңа, үзеңә яисә Нәфисәгә охшаган нәни кыз алып кайтасың бар. Ул кызны синең белән иркәләп, сөеп үстерәсез бар. Моңа хәтле тыныч булдың бит. Башны ташка орасаң да, баш ярыла, ташны башка орасаң да, баш ярыла. Ояларга – оясы, кунарга колгасы булмаган әтрәк-әләмнәрне сөендереп юкка чыкмабыз. Бер жәе чыгар әле. Ходай: «Жан биргәнгә жүн бирермен», – дигән. Мин сезне беркайчан да авыр хәлдә калдырмам, беркайчан да. Әйдә икенде намазын укып алыык та, сиңа әйтәсе сүзем, киңәшем бар иде.

Габдрахман чыпта намазлыгын, аның артына Зөһрә үзе суккан намазлыкны жәйде дә, бер-бер артлы басып, икенде намазын укыдылар. Озын-озак итеп дога кылып, намазлыктан күтәрелеп килгәндә, болдырда Хәбибулла карт белән Фәгыйлә карчык күренде. Хәбибулланың кулларында төенчекләр, Фәгыйләдә – казан белән ниндидер ризык. Ризык кайнар, күрәсәң, карчык казанны тастымал белән ураган иде. Исәнләшеп керделәр дә бергәләшеп утырып дога кылдылар.

– Нихәлләрдә яшәп ятасыз?

– Аллага шөкер, әлегә Аллага шөкер.

Габдрахман белән Зөһрә башка әйтергә сүз таба алмыйча төртелеп туктап калдылар. Өйдә авыр тынлык урнашты.

– Әзерләнеп беттегезме, балалар?

Хәбибулла карт, төенчегеннән үзенә затлы тунын чыгарып, киявенә сузды.

– Синәң тунны су бие Ялкау Әдһәм малаена биргәннәр. Габдринәң тунның юк бәягә генә торгида сатып алдым, дип әйтеп әйтә, ди, – диде.

– Ярар, бабай, эссе тәнендә тузсын! Исең китмәсен, бабай, мин синәң тунның да алмыйм. Әле көз генә, кышка чаклы берәр җае чыгар, Алла теләсә. Менә Зөһрәмә әбинең мамык шәле, жылы жикеты әйбәт булыр. Кияз итекләренә дә алырбыз – Себер хәтле Себер бит ул.

– Кит, булмаганны, кияү, нинди алмау ул, нинди алмау! Себергә тунсыз чыгарып жибәрәм, диме?! Аласың булгач аласың! – дип, тунны этә-төртә киявенә бирде.

– Ярар, бабай, мин сиңа бурычлы булып калмам. Бу болгавыр заманнар бер бетәр әле. Дөрөслек таш яра, диләр. Без дә әйләнеп кайтырбыз. Сталинга да бу башбаштаклыктар килеп ирешер. Бездәй гаепсез кешеләренә акларлар. Гаеплеләр җәзасыз калмас!

– Аллага тапшырдык. Шулай булса иде кана, шулай була күрсен!

Хәбибулла карт, кулларын күтәрәп, дога кылган кебек битен сыпырып куйды. Барысы да, бер-берсенә тынычлыгын бозмас өчен китү турында сүз кузгатмыйча, сөйләшмичә, тын гына утырдылар. Шунда Зөһрә: «Әйдәгез, чәй эчеп алайык», – дип урыныннан кузгалуга, Фәгыйлә:

– Әй, Аллакай гынам ла, онытылышлар торам лабаса, онытышлар торам, сезнең вакытыгыз булмас, дип, сарык ите белән бәрәңге пешереп алып килгән идем. Әйдәгез әле, әйдәгез, ашап алыгыз. Балалар кайда, Нәфисә, Рәшит, Камил? – дип каударлана башлады.

Ул арада Зөһрәнең ишегалдында йөргән балаларын ашарга дәшкәнә ишетелде. Өстәлдәге киндер ашъяулыкка ризык тезгәндә, өйгә Нәфисә килеп керде. Кызының күзләре кызарган, матур йөзе суырылып калган, чөеп бәйләгән ак батист яулыгы астыннан чулпылар таккан кара озын толымнары күренеп тора. Карлыгач канаты сыман кап-кара нәзек кашлары, озын керфекләре астыннан түгелергә торган моң тулы күзләре! Сөбханалла гына диясе лә, сөбханалла гына! Өзелердәй нечкә биленә канәфер чәчәкләре чигелгән зәңгәрсү альяпкыч япкан. Бала итәкле куе зәңгәр күлмәгенә зәңгәрсү жирлеккә шәмәхә канәферләр төшкән альяпкыч шундый килешә үзенә! Бу матурлык – татар кызларында гына була торган садәлек, сафлык, мөлаемлык!

Әби-бабасы белән кул биреп күреште Нәфисә. Артык сүз әйтмичә генә, өстәл читенә килеп утырды.

– Малайлар кайда? – дип сорады Габдрахман. – Ник ашарга кермиләр?

– Камил дуслары белән сабуулашырга китеп барды, Рәшит кайдадыр йөри. Ташлыкта ташбаш сөзәдер әле. Дус малайларына: «Без иртәгә атка төялеп, жир читенә чыгып китәбез, сез анда бара алмыйсыз», – дип мактанып тора иде, – диде Нәфисә.

– Сабый, нинди сәфәргә чыкканын белми шул әле, әйтеп, күңелен төшермәгез инде. Сәфәр чыгам дип куанып йөрсен. Юлга чыккач, үзе аңлар әле. – Хәбибулла картның тавышы сынып, калтырап китте. – Бу сабыйлар шундый хәлгә дучар булыр дип кем уйлаган? Кемнәрнең башына мондый вәхшилекне күрермен дигән уй килсен? Раббым, бер Аллам! – дип, башын учлары белән тотты да тавышсыз гына үксеп елап жибәрде. Бу күренеш –

картның гажизлектән калтырана-калтырана елавы үзләренең эчләрендә ут-ялкыннар кайнап торса да, бер-берсенә авыр булмасын дип, тыныч булырга тырышкан һәммәсенә дә тулып ташырга торган буаны ерып жибәргән кебек тәэсир итте. Иң беренче Фәгыйлә кызын кочагына алып:

– Балакаем ла, бәгырькәй генәм, ничекләр түзәрсен, мин нихәлләр итим, дәръяларга агып китимме? Жаным, балаңны ничекләр итеп табарсың? Соңгы көннәреңне йөрисен бит инде! Йә Алла, нинди гаепләребез бар? – дип такмакый-такмакый, үксеп елап жибәрде.

Әнисе кочагындагы Зөһрә:

– Әни, әни жаным, нишлик, нихәлләр итик, нишләпләр генә бетәрбез? Күрешүләр булмас инде. Бәхилләр генә була күрегез! Исән генә була күрегез! Озакламаслар, сезгә дә килеп ябышырлар. Котырган эт кебек бит алар, котырган эт кебек! – дип тәқарлады.

Өстәл читендә утырган Нәфисәнең яңаклары буйлап күз яшьләре тәгәри. Ул аларны сөртеп тормый. Күз яшьләре ап-ак мәрмәр сыман озын матур муеныннан зәңгәрсү төстәге асылташлардан тезелгән муенсасына агып төшә. Ул үксеми, бу аның чын татар кызларында гына була торган самими бер сабырлык белән үзенң язмышына буйсынуымы, гомеренң шулай бөтенләй дә ул аңламый торган якка китүе белән килешүеме – билгесез иде.

Иртәгә китәсе, бөтенләйгә китәсе! Ул кала! Көн саен алар урамыннан аны күрер өчен, Нәфисәнең тәрәзә каршынан гына булса да үтәр өчен, кыз йөргән сукмаклардан гына булса да узар өчен, әле Нәфисә белән юньләп бер генә сүз дә алышмаган, ләкин инде чишмә буенда әллә ничә тапкыр «ялгыш» кына очрашкан Солтангәрәй кала! Ике арада ниндидер нәфис жепләр әллә кайчан сузылган, шул нәфис жеп икесенең йөрәген бәйләп торсын өчен, Нәфисәнең сандык төбендә ап-ак батист ситсыга кыңгырау чәчәкләре чигеп, киләсе ел Сабан туенда бирер өчен эзәрләп куйган кулъяулыгы ята. Шул кулъяулыкны Нәфисә бүген ничек булса да аңа тапшырырга, бүләк итәргә тиеш! Тик ничек? Кем аркылы? Ул Нәфисәне аңлармы? Оятсызга санамасмы? Себергә куылган хәлфә Габдрахман кызыннан егет истәлеккә кулъяулык алырмы? Нәфисә әле моны белми. Тик аның үзе дә ни икәннән аңламаган саф йөрәге шуны тели, ярсый, дулый, таләп итә! Кыз әле күрешә дә алмыйча аерылуны күз алдына да китерә алмый. Әнә, ул бүген дә Нәфисәләр урамын ике тапкыр урады. Ике тапкыр! Каерылып-каерылып карады Габдрахманнар тәрәзәсенә.

Нәрсә күрәсе килде, соңгы тапкыр Нәфисәнеме? Әнәсә Камилгә әйткән бит:

– Синең минем каениш буласың киләме? – дигән. – Әгәр минем каениш булсаң, мин сиңа ике жәплә пәке алып бирәм, – дип әйткән. – Балык кебек ясалган кызыл сөяк саплыны!

Шул сүзләргә алты яшьлек малай кичке чәйгә утыргач, әтисе-әнисе алдында әйтте:

– Әти, «каениш» ни дигән сүз ул? Миңа түбән очның Солтангәрәй абый: «Әгәр минем каениш булсаң, мин сиңа ике жәплә, кызыл сөяк саплы пәке алып бирәм», – диде. Әгәр мин аңа каениш булсам, син ни диярсен?

Шулчакта Нәфисә өстәл читендә чәй эчеп утырган жирендә, жир ярылса, жир тишегенә кереп китәрдәй булган иде.

– Улым, Солтангәрәй кебек егеткә каениш булсаң да ярый анысы. Шәп нәсел баласы, эшчән, уңган, укымышлы егет. Тик сиңа каениш булырга иртә әле, улым, иртәрәк.

Нәфисәнең йөрәгенә сары майлар булып яткан иде ул сүзләр.

Быел печән ишелеп унды. Печәнгә төшәр көнгә кыз-киленчәкләр бик ныклап эзерләнделәр. Өр-яңа күлмәкләр, алларына каеп-каеп матур чәчәкләр чиккән альяпкычлар тектеләр. Нәфисә зәңгәрсу альяпкычының күкрәгенә һәм итәгенә чигәсе канәфер чәчәге өлгесен Нәжми Инсафы хатыны Өммегөлсем апасыннан алды. Шул бизәкне, йөрәгендә бөреләнеп кенә килә торган мәхәббәт хисләрен беркемгә дә, хәтта әнисенә дә сөйли алмый торган яшерен серләренә күз нурларын кушып, төрлө-төрлө тамбур жепләре белән чикте. Канәфер чәчәкләре язын өй түрөндә үсеп утырган шәмәхә канәферләр кебек күз явын алырдай булдылар.

Әнисе – авылда атаклы тегү-чигү остасы Зөһрә:

– Һай кызым, кулларыңнан куан, бигрәкләр дә матур булган! Син миннән дә уздыргансың. Тәмам агачтан өзеп алырдай канәферләргә охшаганнар! – дигән иде ул чакта.

Әнисе беләмени соң кызының канәферләргә нинди хисләр кушып чиккән?! Ул Нәфисәнең сандык төбөндә кыңгырау чәчәкләр чигелгән кулъяулыгы ятканын да белми! Алай дисәң, ана күңеле сизенми калмас!

Беркөнне әтисе барында әйтеп салды:

– Бу Габделгазиз улы Солтангәрәй иллә дә ару, ипле егет булып үсеп житте! Үткән елны печән өстендә сокланыплар карап тордым үзенә. Каерып-каерып чаба печәнне. Пакуслары тип-тигез, калын. Үткән ел берсе дә аның артыннан житә алмады! Иң беренче булып керә дә кешедән күп алда Айбатау итәгенә барып чыга. Габделгазиз дә яшь чагында шулай бик оста чаба торганы печәнне, беркемгә дә баш бирмәде. Шулай инде, балалар ата-анасына охшап туа. Юкка гына, атасына карап улын коч, анасына карап кызын коч, димәгән борынгылар. Әнә, Лотфи улын кара син. Лотфулласы да адәм рәтле булмады, Ярмие дә нәкъ атасы – ялкаулыкның чигенә чыккан!

Әнисе дәшмәдә, ләкин кыз бу сүзләргә күңеленә салып куйды. Димәк, әти-әнисенә дә ошый бу егет.

Әнисе куе зәңгәр төстәге жиңел тукумадан бала итәкле күлмәк текте. Әй куанды инде кыз! Шул киёмнәрен киеп, чишмә суына барырга күпме генә талпынса да, түзде, сабыр итте. Бу бәхетле минутларын печән өстенә калдырды.

Әтисе жиңел генә тырма ясады да аны зәңгәр, сары төсләргә буяп та куйды.

– Мә, кызым, бу тырма үзе печән тетәрдәй жиңел, матур булды, – дип, кызына тоттырды. – Инде яңгыр гына яумасын, көне генә ару торсын! Бу атнада Ялантау болынына төшәргә булдылар. Бүген иртәрәк ятып йокла. Иртәгә яктыра башлау белән төшәрләр печәнгә, дим. Үлән чыклы вакытта печән һәйбәт чабыла. Хатын-кызлар да ир-атлар белән бергә төшәрләр, – дигән иде әтисе.

Нәфисә йоклый алмыйча интегеп бетте. Әллә нинди бер татлы хис йөрәген рәхәт авырттырып бимазалады. Урамда инде этчәкләр кычкырган, атлар кешнәгән, кешеләр сөйләшкән тавышлар ишетелә башлаганда гына, кыз йокыга куерып, керфекләренә йокы эленде. Ул ара, әнисе килеп, кызын уятты:

– Тор, кызым, соңга калып, кеше алдында рисвай була күрмә. Аbruен төшәр. Бер кеше теленә керсәң, дәрәжәңне күтәрү бик авыр булып. Бигрәк тә кыз кешегә.

Нәфисә килеп житкәндә, кешеләр шактый жыелган, ат арбаларына тезелешеп утырганнар иде инде, чалгыларын, тырмаларын өскә күтәреп тоткан егетләр һәм кызлар Нәфисәне үз яннарына чакырып алдылар.

– Аллакаем гынадыр ла, альяпкычың, күлмәгән, Нәфисәкәй! Шулкадәрле эниңең охшарсың икән! Ничекләр итеп каеп-каеп чиккәнсең бит, билләһи! Әллә ул канәферләрне өй түрегездәге бакчагыздан өзеп алып, альяпкычыңа беркетеп куйдыңмы, сөбханалла, күзләребез генә тия күрмәсен!

Өлкәнрәк апалар шулай яратып каршылады Нәфисәне. Алдагы атта утырган гармунчы егет тальянын сузып жибәрде. Аңа ир-егетләр кушылып, жыр суздылар. Егетләргә хатын-кызлар кушылды. Тәртә башларына кызыл башлы сөлгеләр бәйләнгән, кыңгыраулар тагылган атларда кара кәләпүшләр кигән егетләр, аллы-гөлле күлмәк-альяпкычлар кигән, башларына чөеп, ак батист чиккән яулыктар япкан килеңчәкләр, кыз-кыркын, инде олыгая башлаган хатыннар, Алансу урамын шаулатып, гөрләтеп, Урыстау өстеннән кояш күтәрелеп кенә килгәндә, Ялантау болынына зур ташкын булып агылдылар. Авыл урамы Сабантуй көннәрен хәтерләтте. Барысына да рәхәт иде. Шундый рәхәт иде! Печәнчеләргә атап суйган сарыкны зур казаннар белән чишмә суына утыртып куйдылар. Өлкәнрәк апалар өйләгә аш-су эзерләргә калды. Калганнары Мишә буена, Айбатауга таба киттеләр.

Ул болындагы хуш ис! Искитмәле инде! Чык тамчылары иртәнгә кояш нурында жиргә сибелгән асылташлар кебек жемелдәштеләр. Өздәрәп-өздәрәп кошлар сайрый! Уен-көлкә, жыр!

Нәфисәнең икенче тапкыр печәнгә төшүе. Кыз-кыркын, берсен-берсе уздыра-уздыра, күлмәк, альяпкычларын мактый.

Ләкин кызларның күзләре Ялантау кырынан рәт-рәт итеп басып алдырып-алдырып печән чабучы ир-атларда. Алар, кыр казлары кебек тезелешеп, мускулларын уйната-уйната, инде беренче пакусларына кереп баралар. Артта калырга ярамый, чөнки синең артыңнан ук чаж-чож итеп икенче чалгычы килә. Чалгы тавышы, ашык, ашык, хурга калма, ди сыман. Печән өсте – яшь-жилкәнчәкнең сыналу вакыты. Монда сиңа авылның мең карашы төбәлгән, сине күзәтә. Житү кызларның эти-әнисе егетләргә күзләсә, өйләнердәй егетләре булган эти-әниләрнең күзләре житкән кызларда. Бу кыз ниндирәк, уңган-булганмы? Жыбыткы түгелме? Бик чытлыкланмыймы? Кием-салымы ничегрәк? Солтангәрәйнең әнисе Миңлебәну түти дә шулар арасында кайнаша. Өлкәнәя башлаган хатыннар белән беррәттән чалгычылар артынан печән тетәргә пакуска кереп барганда, ул Нәфисәнең иңенә кагылып, кеше ишетмәслек тавыш белән әйтә куйды:

– Кызым Нәфисә, менә бу беренче пакуска кер әле, синең арттан башка кызлар тезелер. Без, хатыннар, соңрак керербез.

Нәфисә инде әллә кайчан Солтангәрәйнең беренче пакуста икәннән шәйләп өлгәргән иде. Иптәшләреннән бер-ике адым алдарак мәһабәт гәүдәле егет аякларын аерып баскан да киерелеп-киерелеп печән чаба. Беләмә икән ул Нәфисә күңелендә нинди хисләр уятканын?! Беләдер, әнә, чалгы янаганда, артына әйләнеп карады да Нәфисәне күрәп елмайды. Әллә болай гына, әллә кызны күрәп... Нәфисәгә исә бу елмаю:

– Әйдә жәһәтрәк, мине куып жит тә миңа якынарак булырсың, – дип әйткән сыман тоелды.

Менә ул тырмасы белән тиз-тиз итеп жиләк кебек хуш исле болын печәннән тетә, тарата башлады. Шулай кояш төшлеккә күтәрелгәнчә, намаз вакыты житкәнчә эшләделәр. Болында чалгы янаган, бер-берсенә шаярып дөшкән тавышлар яңгырап торды.

Өйлә вакыты житкәндә, Ялантау чишмәсе буеннан тәмле сарык шулпасы

исе килә иде инде. Бу ис, болын чәчәкләре исенә, яңа чапкан печән исенә кушылып, инде ачыгырга өлгергән өмәчеләрне ымсындырып:

«Әйдәгез, тирләгән бит-кулларыгызны юыгыз да чишмә буена жыелыгыз», – дип, үзе дәшеп тора кебек, аш пешерүчеләрнең чакыруы да кирәкми иде.

Егетләр чалгыларын үзләре чыгып өлгергән пакус башларына куйдылар да Мишәгә су коенырга төшөп киттеләр. Берәм-берәм елганың тын гына, акрын гына агып яткан суына чумдылар. Аларның кояшта янган тәннәрендә су тамчылары жемелдәште. Тын елга буе уен-көлкегә, шау-шуга күмелде.

Кыз-кыркын, яшь килеңчәкләр исә Мишәнен, борылып, Чакрактауга таба аккан ярына, кеше күзенә күренми торган аулаграк урынына, тирә-юне куе таллыктар белән капланган ташлык ягына таба юнәлделәр. Жилсез тымызык көндә су, купшы бөдрә таллар каймап алган илаһи бер моң булып, кайчагында уенчак балыктар сикергәләп көзгесен ватканга үпкәләгән кыяфәт чыгарып, тын гына агып ята. Ниндидер кошлар, суга тияр-тимәс кенә, яшькелт-карасу канатлары белән жилпенеп-жилпенеп очып узалар.

Илаһи бер матурлык, тынлык. Күзнә иркәләп, ефәк канатлы күбәләкләр оча. Алар шулкадәр күп, төрлө-төрлө. Аклары, чуарлары, зәңгәрсулары, канатларына көрән сипкелләр сибелгәнә, ниндие генә юк, валлаһи!

Ташлык янында Мишә, киң борылыш ясап, Янсуар, Таутирмән якларына таба борылып ага. Шунда инде ул менә дигән коену урыны! Яр буйлары аксары комлык. Рәхәтләнеп коен! Кызларның салкын суга кереп чыркылдашканы, Чакрактау маңгаена бәрелеп, үзләренә кире әйләнеп кайта:

– Мәликәү-ү-ү! Әйдә кер! Башта гына салкын кебек ул су, кәргәч зерә дә рәхә-ә-әт! Жанга шифа-а-а! Нәфисә-ә-ә, әйдә энә теге каенга таба йөзүк әле-е-е.

Нәфисә чалкан ятып йөзеп китте. Аның бу чыр-чудан арырак китәсе, күктә ара-тирә генә агып барган болытларга карап, хыялларын үз иркәнә жибәрәсе, ялгызы гына каласы килә иде. Солтангәрәй дә шушы ук Мишә суында, күзнә иркәли торган зәңгәр күккә карап, кояшта янган көчлө беләкләре белән суны ярып йөзәдер. Нәфисәгә икесе бергә коенган Мишә суы да шулкадәр якын, әйтерсез, елганың салкынча суы түгел, ә Солтангәрәйнең көчлө куллары, Мишәнен шифалы суына әйләнеп, кызны иркәли, назлый. Кояш нурлары исә, чалкан ятып, тын гына йөзеп баручы кызның йөзен, су тамчылары кара бәрхет өстенә сибелгән асылташлар сыман чәчрәп бизәгән, чигә тирәләре бөдрәләнеп торган кара чәчләрен иркәли. Нәфисәнен мәхәббәт утында янган-көйгән йөрәгенә исә бу кояшның жылы нурлары акрын гына, назлы гына искән туган як жилинен йөзөнә кагылып-кагылып китүе Солтангәрәйнең жылы тынының, назлы иреннәренә иркәләвенә тиң. Суга сусаган елак таллар су эчәргә Мишә суына назлы чукларын игәннәр. Яр буенда оя-оя булып үсеп утырган төнбоеклар сусыл сары күзләрен кояшка төбәгәннәр. Йөрәктә әллә нинди бер талпыну, ашкыну. Сөюгә сусаган жан тилмереп, нидер көтә. Дулый-дулый, Нәфисәдән нәрсәдер таләп итә.

Нәфисә шулай үз уйларына уелып, акрын гына Мишә суында йөзә-йөзә, шактый ерак киткән булып чыкты. Су коенучы кызлар, исләренә килеп:

– Ай Аллакай гынам, Нәфисә юк бит, әллә, Ходаем, чоңылга эләгеп, хараплар булганмы? – диештеләр дә курка-шөбхәләнә, кызны эзли башладылар.

– Нәфисәү-ү-ү, син кайда-а-а? Әйдә әбәд ашарга барабы-ы-ыз! – Шул рәвешле дөнья бетереп кычкырган тавышлар яңгырап торды. Кыз да, уйларыннан арынып, агымга каршы колач салып йөзеп китте.

Ялантау чишмәсе буенда өмәчеләр тезелешеп утырган. Һәркайсының

кулында үзләре белән алып килгән төрлө-төрлө коштабаклар. Әле кичә генә пешерелгән хуш исле зур-зур түгәрәк икмәкләрне тау хәтле итеп, әллә ничә жиргә өеп-өеп куйганнар. Бал исләренә оеп утырган болында, яңа чапкан печән, аллы-гөллө чәчәкләр исенә яңа пешкән шулпа исе, икмәк исе кушылып, үзенә бертөрлө бәрәкәтле муллык исе хасил иткән. Бергә-бергә иңне иңгә куеп эшлэгәннән соң жыйнаулашып тәгам жыю өмәчеләрне бертуганнар кебек берләштергән, якынайткан.

Алләгә шөкер, Солтангәрәй дә аңа битараф түгел, ахрысы. Печән чапканда да, пакуслар өстендәгә кызарышып яткан жиләк чемнәрен жыеп, гөлләмә ясап, Нәфисәгә тоттырды:

– Нәфисә, шундый да кызарып пешкәннәр, жиләк чат бал гына, – дигән иде Солтангәрәй, аның күзләренә карап. – Мә, син дә авыз ит әле. Болын печәнә чат жиләк. Гел жиләк таптап йөрм, гел жиләк таптап. Кызганыч, аяк астында изелә шул алар...

Менә шул бәхетле көннәргә бүгенгедәй хәтерли Нәфисә. Алар сагынып искә төшерергә генә калыр дип кем уйлаган?! Әле генә иде бит ул печән өсте, күптән түгел генә бөтен авыл халкы бертуганнар кебек иде. Әнә ул печән эскертләре, моңаешып, инде азрак саргаешып тезелеп утыралар. Азрак кына курпы үсә төшкән болыннар да моңсу, сагышлы.

Нәфисә әби-бабасы һәм әти-әнисе белән табын янында утырганда, шуларны уйлады. Аның жанын-тәнен ут-сагыш уратып алган. Күңелендә – әллә нинди төшкәлек. Әби-бабасы да әллә ни сөйләшердәй сүз таба алмады. Азрак тынычлана төшкәч, дога кылдылар да, әбисе:

– Кызым, юлыгызга баллы төш пешерим әле, әтигез ат казылыгы эзерләп куйган иде. Кичкә сезгә килеп кунарбыз, – дип кайтып киттеләр. Нәфисә дә акрын гына урыныннан кузгалды. Өйдән чыкканда:

– Әни, әле иртәгә иртән дә чәй эчәсе бар, әбиләр дә монда куна килмәкчеләр. Чәй суына барып килимче? – дип сорады.

– Кызым, кискәкләрдә су күп бит әле, кемгә дип ташыйсың ул суны? Безнең йортта каласы шул Галәү этрәк-әләмнәргәме? Ялантау чишмәсе белән соңгы тапкыр хушлашам дисәң генә инде. Барасың килсә бар суң, үзенә кара, – дип, кызына ризалыгын бирде Зөһрә. Ана йөрәгә барысын да аңлый иде. Кызы суга бармый, соңгы тапкыр Габделгазиз улы Солтангәрәйне күреп булмасмы дип өметләнә. Әгәр Солтангәрәйдән яучы килсә, кызын биреп кенә калдырырлар иде кана. Тик аларның да хәлфә кызын аласылары килмәс шул, заманы ул түгел. Элегрәк булса, аның алиһәдәй кызына йөз яучы килер иде. Йөз!

Нәфисә чиләкләрен көянтәсенә элдә дә Ялантауга таба атлады. Соңгы тапкыр чишмәгә килә. Челтер-челтер жырлап, моңланып агып яткан көмеш сулы чишмәгә башка килә алмас. Түбәсенә ярым ай килеп куна торган Ялантау буена кичке уенга да чыкмас Нәфисә. Ул әллә кайлардагы тайга урманнарында, йортсыз-жирсез, ачлы-туклы зимләнкәләрдә яшәр.

Әле күрше авылдан куылганнар шулай дип язганнар ди: «...Юлда барганда, балабыз авырып үлеп калды. Атна буге утларда янып ятты да күзләрен мәңгелеккә йомды балакаем, юл буенда күмеп калдырдык оланны. Юл буйлап андый кызыл-кара туфраклый каберләр шактый. Олаулар күп, башыннан ахыры күрәнми. Ике яше генә тулган иде баламның. Исламия апагыз тилермәсә ярый инде, тора-тора да «балам жаным» дип бәргәләнә башлый. Ай буге олауларда

бардык. Мондагы черкигә түзәр әмәл юк. Барыбызның да битләребез шешенеп, күзләребез чүл халкыныкы кебек тар сызык булып кына калды.

Жир казып кереп, зимләнкәләрдә торабыз. Монда яши торган түгел».

Нәфисәнең әнисе нишләр? Менә сабыйлары туарга тора. Йә Раббым, ниләр генә күрербез, нишләп кенә бетәрбез?! Шул авыр уйлар белән чиләген улакка куеп, су алып торганда, Нәфисәнең иценнән көянтәсен күтәреп алдылар. Кыз сискәнеп китте. Бу ул иде – Солтангәрәй!

– Нәфисә, мин синең киләсеңне белдем, инде ничә көн чишмә буена килгәнәңне көтәм, – диде егет. – Күрми калам дип котым чыкты. Әйдә качабыз, Нәфисә, кеше эзләп таба алмас жирләргә качабыз. Мин синең белән Себер китәргә дә риза. Миңа башка беркем кирәкми, тик син генә кирәк. Яратам мин сине, жаным! Әйдә, бүген төнлә белән мин сине урлап алып китәм. Әгәр камсамул булсам, өйләнсәм, сиңа тимәсләр иде. Тик минем камсамул буласым килми. Без синең белән болай гына качыйк. Башта – Казанга, аннан соң күз күрер.

– Солтангәрәй, – диде кыз, – минем чишмәгә килүем дә сине күрер өчен генә иде. Минем дә йөрәгемә син бик якын. Ләкин берни эшләп булмый. Безнең аркада син дә харап була күрмә! Кирәкми! Безне бетерүләре дә бик житкән. Менә бу кулъяулыкны сиңа дип кенә чиккән идем. Истәлеккә сакла! Мин сине беркайчан да онытмам, жаным! Беркайчан да! Күнеләм түрәндә гел син булырсың. Без башка күрешә алмабыз. Инде хуш! Берәрсе күрә калса, әллә ниләр сөйләрләр. Хәлфә кызы белән сөйләшеп торды дип, сине дә гаепли күрмәсеннәр. Башкайларыңны гына бетерерләр. Безгә күрешүләр юк инде ул. Бәхил бул, жаным, бәхетле бул! – Кыз, күз яшыләрен тыя алмыйча, көянтәсенә чиләкләрен элде дә авылга таба атлады.

Солтангәрәй дә, күзләренә яшь тулып, Ялантау буендагы яссы ташка барып утырды һәм Нәфисә бүләк иткән зәңгәр кыңгыраулы кулъяулык белән күзләрен каплады. Кулъяулыктан әллә нинди хуш ис – гөлжиһан сабыны, болын чәчәкләре исе килә иде.

Кызы суга чыгып китүгә, өйгә Габдрахман керде:

– Сиңа әйтәм, кеше югында синең белән киңәш-табыш итәсе сүзем бар иде. Тыныч кына тыңла әле. Син ни дисәң, шулай булыр. Син – ана кеше. Ана күнеле сизгер була ул, барысын да тоя! Миңа кичә күрше Минислам сөйләп торды: Габдрахман, ди, иллә дә кызың матур, сылу инде, бер кашык су белән кабып йотарлык, билләһи. Әле күрше авылның Зыятдин кызын да, теге ярты ел элек сөрелгән Зыятдинны әйтәм, бигрәкләр дә матур, зифа буйлы булган дип әйтеп әйтәләр иде. Шуның кызын Себердә әллә ничә мужик жыелышып көчлэгәннәр. Уналты яшь кенә булган Сылубикәгә. Шул әле балалыктан да чыгып бетмәгән кызың башына житкәннәр. Зыятдин суга гына дип чыгып киткән кызын эзләп чыкса, каршысындагы күрше зимләнкәдә торучы урыс малае әйткән: «Там Соню какие-то три мужика в тайгу потащили, вот в ту сторону, она кричала», – дип күрсәткән. Әтисе килеп житкәндә, кыз аңсыз булган. Зыятдин канга баткан кызын өенә күтәреп алып кайткан. Шуннан соң аңына килгәч, кыз әтисенә: «Кит, кит, тимә миңа, зинһар, кагылма, син кем?» – дип, зимләнкә почмагына барып сыенган, ди. Гакалына зыян килгән кызының. Бер айдан соң кызың гәүдәсен икенче авылда яшәүче сөрелгәннәр табып алганнар. Елгада балык тотучы малайлар янына, яр кырыена үзе калкып чыккан. Шундагы сакчылар көчлөгәннәр, дип сөйлиләр. Мин сиңа шундый киңәш бирер идем, күрше: кызыңны ничек булса да монда

калдырырга тырыш. Кайда булса да калдыр. Бу кадәр сылуга күзләре төшми калмас. Ул кабахәтләр бетерерләр балаңны. Монда, үз илендә дигәндәй, ничек булса да яшәр. Әнә, бәлшәвик Гыйниятулла янына Үзбәкстанга жибәр. Аны анда зур бәлшәвик диләр бит. Жаен тап». Син ни әйтерсең, әнисе? Мин Көличтә яшәүче Жәкәүгә хат яздым инде. Әгәр Нәфисә риза булса, аны бүген төнлә үк озатырга кирәк. Куркыр инде. Бүреләр кыш көне генә кешеләргә ташлана, ике аяклы бүреләр кулында мәсхәрәләнгәнче, дим. Урыстау итәгеннән эрәмә буйлап барасы инде. Төне дә караңгы, куркыныч. Урманда ниләр булмас кыз балага?!

Зөһрә:

– Һай балакаем, ул кыз бала ничекләр итеп түзде икән? Хараплар гына иткәннәр, муеннары асларына килгере! Нинди ана тапты икән ул жир битләргә, хатын-кыз тапмагандыр! – дип, күзләрен кулындагы тастымалы белән каплап үксеп елап жибәрде.

– Елама, әнисе. Безгә ул вәхшиләрдән үзебезнең кызыбызны – Нәфисәбезне коткарырга кирәк. Мин әйткән фикергә син ни диярсең? Каенагага – Гыйниятуллага кичә үк хат яздым. Әгәр Жәкәү Үзбәкстанга жибәрер бер әмәлен тапса, иншалла, каенага бер-бер жаен табар, үз канаты астына алыр. Исән-имин генә Көличкә барып житүе кирәк. Жәкәү ул – дус-ишле кеше, Казанда да эшнәләре күп. Әллә Аллага тапшырабызмы? Син ни диярсең, әнисе? – дип, Габдрахман хатынының иннәреннән кочып алды.

Зөһрә зур кара күзләрен тутырып, тәрәзәгә карап тора, иренә ни дип җавап бирергә белмичә газаплана иде.

– Әгәр китсә, иманым камил, без башка күрешә алмаячакбыз. Без, Габдрахман, кызыбыздан мәңгегә аерылачакбыз. Ничек итеп кыз баланы караңгы төндә берүзен карурманнар аша чыгарып жибәрик? Аны бар дип көтәргәме, әллә юк дипме? Аллакайгынам ла, шуның өчен тугыз ай буе йөрәк астымда күтәрепләр йөрдеммени? Күз нурларымны түгеп, йокысыз төннәр үткәрдәмме? Кызымнан башка ниләр эшләргә? Сагыну-сыктауларга ничекләр итеп түзәрмен? Әй бәхетсезкәем лә, ак биләүләргә биләгәндә, бәхетсез булсын, дип әйтмәдем микәнни? Алай дисәң, Себерләргә китеп мәсхәрә булганчы, абыйсы янына Үзбәкстанга китсә, азрак өмет тә бар кебек. Сина әйтәм, жибәрик суң, – дип, Зөһрә сулкылдап елый-елый, Габдрахманның күкрәгенә капланды. Үзе һаман: – Бу аерылышу мәңгегә, мәңгегә, – дип өзгәләнде.

Бу турыда ничекләр итеп Нәфисәгә әйтергә, ул риза булырмы? Озата барырга ышанычлы кешесе дә юк ичмасам. Алар ирле-хатынлы шул турыда уйлап кайгырдылар.

Нәфисә исә үзен гажәп тыныч тотты, бу хәбәргә әллә ни исе китмәгән кебек:

– Нишләмәк кирәк, язмышың шулай булгач, берни кылыр хәл юк. Сөз нәрсә әйтсәгез, шулай булыр, – дип, кече якка чыгып китте. Аның сыктап-сыктап, үкси-үкси елаган тавышы ишетелеп торды.

Кызы янына керергә жыенган Зөһрәне Габдрахман туктатты:

– Көрмә, әнисе, елап йөрәген бушатсын. Кыз баланың күнелендә ни булмас?!

Зөһрә кызының әйберләрен Себергә алып барасы киём-салым арасыннан аралый башлады. Габдрахман исә шомарып беткән күн янчыгыннан Жәкәүгә тапшырырга дип, акча әзерләде. Әле Гыйниятулла каенагасына барып житәргә дә шактый расхуҗ чыгар, дип уйлады. Төнге сәгать уникадә кызларын озатырга тәгаенләп куйдылар.

Нәфисә галошларын, йон оекбашларын аягыннан салып, инешне аркылы чыгам дип торганда, төн карасын ертып, таллыктар арасынан Солтангәрәй килеп чыкты.

– Тукта, Нәфисә, су салкын, хәзер мин сине теге як ярга үзем чыгарып куям, – дип, кызның рөхсәтен дә сорап тормыйча, кызны төенчеге-ни белән бергә күтәреп алды. Нәфисә бер сүз дә әйтәргә өлгөрмәде, үзе дә сизмәстән, ике кулы белән егетнең муенына уралды. Солтангәрәйнең көчле кулларында кыз үзен яклаучысыз нәни бала кебек хис итте. Әлеге урында Тереклек елгасы шактый тирән һәм киң булып ургылып-ургылып ага. Ләкин бу да, Солтангәрәйнең аяклары астында су чупылдавы да әкияти серле хисләрдән исергән ике гашыйк йөрәкнең дөп-дөп итеп тибүен баса алмады.

– Абау, Нәфисә, син бигрәкләр дә жиңел икәнсең ләбаса, күбәләк кебек!

Нәфисә дәшмәде. Ул дәшәрлек хәлдә түгел иде. Солтангәрәйнең жылы тыны аның муенын кытыклай. Менә егетнең кайнар иреннәре кызның иреннәре белән кушылды. Тереклек суы агуыннан тукталгандай булды: «Акмый торыйм әле, бу ике саф йөрәкнең соңгы төннәренең серлеген, беренче һәм соңгы үбешүләренең ямен бетермим», – дип уйлады булса кирәк елга. Нәфисәнең исә – Солтангәрәйгә күтәрелеп карарга да ояла торган кызның – йөрәге күкрәк читлегенә сыеша алмыйча тибә. Ул инде үзенә әллә кайларга китәсен дә оныткан. Күңеле тулып, күз яшьләренә егетнең йөзен чылата-чылата:

– Рәхмәт сиңа, жаным, мин сине мәңге онытмам! Гомерем буйларына гел күңелемдә йөртәмен! – дип пышылдый иде.

Елга арьягына чыгып җиткәч тә, егет, кызны кулларынан төшермичә, озак кына күтәреп барды.

– Солтангәрәй, төшер инде, арыгансыңдыр, – диде кыз.

– Юк, Нәфисә, мин сине гомерем буга күтәреп барырга да риза. Гомерем буга, актык сулышыма кадәр! Тик син генә янымда бул! Булагына күр, жаным, яме!

Солтангәрәй кызны жиргә бастырып куйды да куенына алды. Алар икесе дә, сулыш алырга да куркып, озак басып тордылар. Күнелләрендә ярсу, дөрт! Бу минутларда мәхәббәт диңгезендә йөзгән бу икәүнең алда ниләр күрәселәре турында уйлысылары да килми иде.

– Камил синнән хат китергәч, акылымнан шашам дип торам. Ничекләр генә башың эшләп энәкәшене җибәрәсе иттең, жаным? Караңгы булганны көчкә көтеп җиткердем: көн үтми интектерде, дилбегә буга булды, валлаһи! Әле ярый башың эшләгән, карадан киенгәнсең, аклы киёмнән булсаң, әллә каян күренеп торыр идең. Авыл куштаннарының, аларны сакларга кирәк, чыгып качмасыннар дип, сезнең янга кизү торырга камсамулларны куярга тиеш икәнлекләрен ишеттем. Ничекләр чыгып китә алдың? Болай булгач булды инде. Урыстау аслатып барырбыз – эрәмәнең теге ягында атлар саклылар. Алар күзенә күрәнмәү ару. Берәрсе хәбәр бирсә, куа чыгулары бар. Көличтә кемнәргә туктыйсың сун?

– Авыл башыннан икенче йорт Жәкәү абыйларга әти хат бирде.

– Яков абыйны беләм, хатыны – Анна түти. Алар – безнең әтинең дә әшнәләре. Алансуга килгәндә, гел безгә кергәләп йөриләр.

– Менә шуннан Жәкәү абый мине Гыйниятулла абыйларга озатырга тиеш, Үзбәкстанга.

– Үзбәкстан Себер түгел, Нәфисә, мин сине эзләп табармын. Без барыбер бергә булырбыз. Син бер дә кайгырма, жаным. Ничек Габдрахман абыйның башы эшләгән?! Тик иртәгә нәрсә буласын беркем дә белми. Мин сине озатып куюым турында әтиңә хәбәр бирермен, кайгырып тормасыннар. Ләкин аннан иртәгә сине таптырачаклар. Әле атлы гаскәрләр дә килсә...

– Әтине кыйнарлармы? Әниемне харап итәрләрме? Ходаем, әллә кире кайттыммы? Нишлим? Үзем котылыым дип, әти-әниемне хараплар итимме? Солтангәрәй, әйдә кире борылыш. Нәрсә булса, шул булып, минем аркада әти-әниемә бер-бер хәл булса, мин яши алмам. Әйдә Алансуга кире кайтыйк.

– Юк, жаным, сиңа кире кайтырга ярамый. Әтиң әйтер: «Чыгып качкан, кайлардан белим кыз баланың кая киткән. Кичтән үк жир йоткандай юкка чыкты», – дияр. Бер дә курыкма.

Бер яктан – Урыстау, куе агачлар белән капланган тау итәге, икенче яктан – киекләре, кош-кортлары, еланнары белән мыжгып торган, шомырты, баланы, кура-бөрлегәннәре, кара карлыганны белән халыкны туендырып торучы Көлич әрәмәсе – яшьләрне дошман күзеннән саклап, чикерткәләр чурлавы, ара-тирә мәче башлы ябалаклар ухылдавы, тагын әллә нинди урман тавышлары белән Көличкә кадәр озата барды. Әрәмә артында ат саклаучы малайлар учак ягып жибәргәннәр – көлдә пешкән бәрәңге исе килә. Малайларның «Акъял», «Кашка», «Туры айгыр» дип, урманга кереп киткән атларга дөшкәне, ара-тирә атлар пошкырганы, бер-берсенә кешнәшеп тавыш бирүе тын һаваны ярып ишетелеп тора. Тымызык, болытлы караңгы төн, яшьләргә инде мәңгелеккә хушлашу, аерылу минутларын оныттырып тору бәхетен биреп, агач төпләрендә янып торган әллә ниткән бөжәкләр, куакларда йокаларынан уянып, ара-тирә тавыш биреп алуучы кошлары, туган якның талгын гына искән назлы җиле иркәләп куенына алган.

Ситдика чишмәсен дә уздылар. Бу чишмәдән су алмыйлар. Ситдика атлы кыз, йөргән егетеннән бала табып, сабыен шушы чишмә суында батырып үтергән, дип сөйләләр. Дөрөс түгелдер, ничек инде яңа туган баланы салкын чишмә суында батырып үтерсеннәр ди?! Әнә инде беренче елганы да уздылар. Тагын акрын гына, тын гына челтер-челтер итеп агып яткан чишмә тавышы ишетелде.

– Дальний возга килеп җиттек, – диде егет, Нәфисәнең кулын катырак кысып. – Күрәсенме, ничек матур итеп җырлый-җырлый чишмә агып ята! Бәреп чыгарга урынын да тапкан бит! Инде үз гомерен яшәп бетереп ауган имәннең үзегеннән, багыреннән бәреп чыккан. Көндөз булса, күрер идек: чишмә агач кисмәктә кебек. Шуңа күрә мәңге суы бетми торган бу чишмәне «Имән төбә чишмәсе» дип йөртәләр. Чишмә суының тәмлелеген белсәң син! Бу якларга чыга башласам, әни гел бөкеле кисмәк биреп жибәрә. «Улым, Төп чишмәсенең суын алып кайтсана, бу ара башым авыртып тора, чишмә суыннан сөтләп такта чәй эчсәм, шундук рәтләнеп китә торганым», – ди.

– Әй авылда булсын иде ул тылсымлы чишмә, Ялантау чишмәсеннән йә инештән су ташып изаланабыз, – дип куйды Нәфисә.

– Тиздән Көличкә таба борылыш була, ә анда Акборын чишмәсе бар. Ул тугайда әллә ниткән ак чәчәкләр, ап-ак ромашкалар үсә. Гел шулай гөлләр чәчәк атканда, очы-кырые күренмәгән бер аклык диңгезе булып, дулкынланып, күңелләрне кытыклап, ымсындырып тора. Үзәнлекне әйләндереп алган шомыртыклар язларын агарып чәчәк атып хуш ис тараталар. Күрсәң, бер хикмәт инде. Киләсе елга, шомырт чәчәк атканда, мин сине дә шул аклык

аланына алып килермен эле. Анда шундый рәхәт ул вакытта! Хуш истән башлар әйләнә. Чишмәне дә шуңа күрә Акборын дип атаганнардыр, тикмәгә түгелдер, – дип сүзен тәмамлады егет.

Кыз дәшмәде. Солтангәрәй әйләнәп караса, Нәфисә тын гына елый. Күз яшьләре яңакларын чылатып ага да ага.

– Әй Солтангәрәй, мин боларны күрә аламмы инде?.. Бу матурлыкны күрү миңа насыяп булмас. Безгә кайтулар булмаячак, синең белән дә башка очраша алмаячакбыз, минем күңелем сизә. Бу – безнең иң соңгы, иң бәхетле төнебез. Минә Көличкә озатырга уйлаган әтиемә зур рәхмәт! Минем сиңа язган хатымны тапшыру чарасын тапкан энемә зур рәхмәт! – дип, Нәфисә тотлыгып калды.

– Кит, булмаганны, ниткән очрашмау, ниткән соңгы төн?! Мин синнән башка яши алырмын дип беләсеңме?! Әле без аерылмаган, ә мин инде сине сагына да башладым. Азрак бу шау-шу тынсын, Үзбәкстанга барып урнаш. Мин Яков абыйдан адресыңны соратып алырмын да яныңа искән жилдәй килеп житәрмен, жаным, – дип, Нәфисәнең күз яшьләре агып торган битләреннән шашып-шашып үбә башлады. – Жаным, тузга язмаган сүзләргә башка сөйли күрмә, яме! Юраган юш килә, гел яхшыга гына юрарга кирәк, дип әйтә торган иде минем әбием. Иншаллаһ, шулай булыр!

– Шулай була күрсен инде, Алланың кодрәте киң, – дип куйды Нәфисә.

Акборынны узып, Көличкә таба борылганда инде, Урыстау өсте агарып, таң беләнә башлаган иде. Тынлыкны ярып, әтәч кычкырды, аңа башка әтәчләр кушылдылар.

– Әйдә, жәһәтрәк атлык, кеше-кара уянганы барып житәргә кирәк, – диде егет.

Яковларның тәрәзәсен акрын гына чиртте Солтангәрәй. Шул арада ут алдылар.

– Кто там? – диде карлыккан тавыш. Ишек төбәндә жирән сакал-мыеклы Яков үзе күренде.

– Мин бу, Алансудан Солтангәрәй, – диде егет акрын тавыш белән.

– А, Султан, айда заходи, что случилось? Так поздно или слишком рано явился.

Солтангәрәй йортка узуга, Нәфисәне үзе белән әйдәде. Кыз ишек катында керергә дә, кермәскә дә белмичә басып торганда, янына Анна түти килеп басты.

– Заходи, дочка, скоро утро, уже вставать надо, корову доить, – дип, кызга утырырга артсыз урындык китереп куйды.

Яков, зур сипкелле борынына ватылган канатлары ике яктан бәйләп куелган күзлеген киеп, Солтангәрәй биргән хатны укып чыкты да әллә үзенә, әллә янындагыларга ишеттерерлек итеп:

– Господи, зачем! Гаптри такой положительный, умный мужик, ну и дела! – дип куйды. – Ладно, дочка, не переживай, оставайся у меня, я тебя как-нибудь спрячу. А ты, Султан, уходи! Скоро утро, не дай Бог, тебя здесь кто-нибудь увидит, – дип, егетне озата чыкты. – А Габдрахману доброго пути пожелай! Бог даст, увидимся. Передай, пусть не переживает. Дочку его я как-нибудь отправлю в Узбекистан.

Нәфисәнең егетне бик озата чыгасы килсә дә:

– Хуш, Солтангәрәй! – дип әйтүдән уза алмады. Эченнән генә: – Бәхил бул, жаным! – дип кабатлап, үксеп елап жибәрде.

Урта урамның Котдуслар йортына да тентү керде. Котдус карт белән карчыгы Нәзифә әле кичә генә кызы Галиябануны, үзләрендә үскән ятим Рәхимуллага ярәшеп, басу капкасы янында гына салган яңа йортка башка чыгарганнар иде. Яшъләр үз йортлары булганга тыннары-көннәре бетеп сөенделәр. Нарат сагызы исе аңкып торган сап-сары бүрәнәле өйдә беренче тапкыр Нәзифә карчык бирнәгә әзерләп биргән түшәк-ястыкларны кабарта-кабарта, сәкегә урын жәйделәр.

– Үз йортың, үз нигезең булу рәхәт инде ул, Галиябану, – диде Рәхимулла. – Безнең шушы йортта балаларыбыз туар. Аларның үз нигезләре булып, – дип куанышып, төн буге серләштеләр.

Әле шуның өстенә Котдус карт бер башмак тана, бер оя каз, ике сарык та биреп чыгарды. Инде чыгып китәбез дип жыенганда, Нәзифә:

– Таң атканда киртәгә кунып, әтәчәң кычкырмаса, нинди нигез инде ул?! – дип, купшы кикрикле, гаярь киң күкрәкле чуар әтәч һәм биш тавык салган әржә күтәреп чыкты.

Боларны күргәч, Галиябану тыны-көне бетеп куанды:

– Әни жаным, язга чебиләр чыгарырбыз. Казыбыз да бар, аның да бәбкәләре чыгар, сарыкларыбыз бәрәнләр. Башмак тана киләсе елга сыер була бит инде ул. Аллаһның биргәнненә мең шөкер! – дип, әнисен кочаклап ук алды.

– Мал суйгач, Коръән укугырбыз. Бәхетле нигез булсын! Балаларыгыз тупырдашып тусыннар! Сау-сәламәт булсыннар!

Барысын да бәрәкәтле, тыныч, мул тормыш көтә кебек иде.

Ә иртән – Котдус карттан көзен түләргән дип, чәчүлек орлык, чай-шикәр, вак-төяк киём-салым алып торучы авылдашлары өерләре белән килеп керделәр дә, аякларындагы чабаталарын да салып тормыйча, Галиябануның ком белән ышкып, күкәй сарылары кушып юган идәнәндә кап-кара пычрак чабата эзләре калдырып, өйнең астын-өскә әйләндерделәр.

Пычык-пычык яңгыр сибәләп торган юеш сентябрь киче иде ул.

Нәзифә карчык гөбедә май язып утырганда, капка төбәндә атлар пошкырган, кычкырып сөйләшкән тавышлар ишетеп сискәнәп китте һәм шул арада башын әллә нинди уйлар биләп алды:

– Әллә, Ходаем, безгә дә килеп життеләр инде?! Най Аллам, күпме әйттем Котдуска, кер шул калхуз дигән гөнаһ шомлыгына. Бөтен кеше керә. Кичә Даут бәлшәвик тә килеп әйтте, сөрәләр сезне, Котдус абый, кер калхузга, диде. «Бар чыгып кит, денсез бәлшәвик эте», – дип куып чыгарасы итте карты. Даут әйтте: «Дөрөс сөйләмисең, Котдус абый, энә теге атнада базар көнне Зиннәт Хисмәтен Теләче базарында каз саткан жиреннән тотып алып киткәннәр. Ул да синең шикелле Сәвит блачына сүз тидергән. Ат арбасына басып:

Картайгач, кешенең чөче
Нидән агара икән?
Әллә инде, бер Ходаем,
Сәвит кадала микән,
Калхуз тарала микән? –

дип жырлап торган. Кәвәл керәшене белән шактый гына көмешкә эчкән булганнар. Ибанны да бит йортыннан куып чыгарганнар иде. Икесе кайгыларын уртаклашканнардыр, күрәсең. Ибан өенә кайтып киткән, ә Хисмәт базарга

каз сатарга барган жиреннән арбага басып, казын селти-селти, шулай дип жырлаган. Алар бит, үзең беләсең, Зәйнәпбикә белән йортларын салып кына бетергәннәр иде. Моңарчы әнисе Шәмсекамал белән Бикчәнтәйләр мунчасында кунып йөрделәр. Яна йортларында бер төн дә куна алмый калдылар. Ә син менә туже Сәвит блячына сүз тидердең! Мин әләкләп йөрмәм анысы.

– Кит, Даут, булмаганны, нишләп мин Сәвит блячына сүз тидерим ди?!

– Мин сиңа гына әйтәм, Котдус абзый, мин Сәвит блячы бит инде. Калхуз төзүчеләр башлыгы, персидәтел. Ә син мине, «бәлшәвик эте» дип, өеңнән куасың! Авызыңны чамалап ач. Әле Хәбибулла жизнигә дә кереп чыктым. Ул да сиңең кебек мине эт урынына куып чыгарды. Ә син акылыңа кил, кер калхузга, Котдус абзый. Ил белән бит, ни күрсәк тә, бергә күрербез. Жизни дә тыңламады. Иртәгә әнә кызы Зөһрә белән хәлфә Габдрахманны Себер куалар. Минем бертуган апам Фәгыйләнең кызы бит Зөһрә. Инде баласы туарга тора. Үзләрен дә озак тотмаслар. Ишет мине, Котдус абзый, кер калхузга. Атыңны тарантасыңа жик тә илтеп бир.

– Кит, Даут, булмаганны, тырантасыңа әле яна гына ясатып алдым. Аның жиңеллеге! Үзе очарга тора, билләһи! Нәзифә жиңгән белән, ястыклар салып, бер тапкыр Сабантуй мәйданына да төшмәгән тырантасыңа ни кулларым белән калхузга илтим, ди?! Юк, Даут, көчләмә мине! Минем теге «бәлшәвик эте» дигән сүземне дә оныта күр! Мин үзем әйтмәдем ул сүзне. Ачу килсә, акыл китә, Даут туган. Зинһар, башларыңны өтермәңгә тыга күрмә!

Шул кичне исенә төшерде Нәзифә жиңги. Тыңламады шул Котдус, тыңламады Даутның сүзләрен, киребеткән!

– Әйдә, Нәзифә түти, дөпелдәтүеңне туктат, безнең вакытыбыз юк, – диде башына кызыл косынка япкан Наһар. – Котдус абзый кайда? Безгә сезнең мал-мөлкәтегезне язарга кирәк, мал-туар, каз-үрдәк дисеңме, барысын да язарга кирәк. Сәвиткә кирәк, Сәвит шулай куша. Бар, Сөнәгать, син Хәмәди белән мал-туарларын яз, бутала күрмә, каз-үрдәкләрен, тавыкларын да онытма! Әйдәгез, без йорттагы әйберләренә язык. Кайсыгыз таш кибетләренә керә? Мин кладавайларыңдагы малларын карыйм.

Нәзифә карчык, авылдашларын таный алмыйча аптырап, шаккатып утыра. Бу тамашага исе китеп. Ичмасам ире дә йомыш белән улы Габделхәйләргә чыгып киткән иде.

Шул арада берсе ул май язып утырган почмак якка керде. Яшь кенә егет. «Кем улы суң әле бу?» – дип уйлады Нәзифә. Күзе дә юньләп күрми бит. Әллә нинди тупас кына егет.

– Казан, комган, чамавыр, ун калай тәлиңкә, уника таш тәлиңкә, агач кашык, менә тагын берәү, монычының кырые китек, тәпәнә белән бал, чаршау, кашага, он или торган жылпуч, табагач, менә монычы ни нәрчә, ә, ухват дичеңме?

– Тукта, гөбеләрен оныттың бит.

– Менә монда мәче чавыты бар, анысын да языйммы?

– Китчәнә, калдыр, ниемә кирәк ул жәнчелеп беткән чавыт, үзләре шуңа чалып аш ашачыннар. Киттек.

– Кашыкларын да алдык бит, мәче кебек ятып яласыннар. Бик күп байлыкта яшәделәр байбичәләр!

Олы яктан берсе сәгать күтәрәп чыкты. Шул арада әллә нинди сурәтләр белән бизәкләнгән кара сәгать, дөңгелдәтеп, моңсу бер аваз белән сугып куйды. Моңы көтмәгән яшь камсамул малай кулындагы сәгатьне төшереп жибәрде. Сәгатьнең герләре төшеп, сәке астына тәгәрәделәр. Матур кара бизәкле

чәчәкләре кубып, идәнгә чәчелде. Сәгать үзе ниндидер рәнжүле ыңгырашу өнә чыгарып тынып калды.

– Тоттырганнар кулына! – дип, ямьсез итеп сүгенде Нәзифә түти танымаган егет. – Нәрчәгә дип чәгать ватып торачың, жебегән нәрчә?!

– Куркып киттем бит, әллә нинди Кәвәл чиркәве шикелле, көтмәгәндә сәгать суккач. Тавышы әллә ниткән, мин ишетмәгән аваз, куркыныч.

– Камчамул башың белән куркып торачыңмы? Кит, булмаганны! Әле безгә шундый кулакларны, муллаларны атарга да туры килер, белмәччәң. Мин Човет блачы өчен барычына да эзер. Утка да, чуга да керергә эзер. Дин чөреме таратып, халыкны караңгылыкта тоткан муллаларны, череп баеп яткан байларны юк итеп, без үзебезнең блачны, Чәвит блачын төзәрбез. Хәерчеләрне яклый торган блачны, шуңа эзер булырга кирәк.

Кладовайдан, кечкенә сандык күтәреп, Наһар килеп керде:

– Менә монда кызларының бизәнү әйберләре. Ялчылары Рәхимулла эшләгән акчага алынган инде бу чулпылар, хәситәләр, иннек-кершәннәр дә бар әле. Гөлжиһан сабыннары, ислемайлар.

– Туктагыз, нишлисез сез, нинди ялчы?! Рәхимулла безнең үзебезнең улыбыз бит ул! Без бит аны, әти-әнисе тифтан үлгәч, өч яшеннән алып үстердек. Минем улым бит ул Рәхимулла. Минем Зәкиябануымның бизәнү әйберләренә кагылмагыз! Мин, кызларым тууга, аларга бирнә эзерли башладым, үсә төшкәч, үзләре эрләде, бәйләде, сукты. Алланың каһәре төшәр, кыз баланың әйберенә кагылсагыз!

Нәзифә карчык кызының сандыгына ябышты. Нәзифә танымый торган сакау егет:

– Китчәнә, юлда тормачана, жән карчыгы, – дип, аны этеп жибәрде. Нәзифә карчык сәке кырыена килеп төште. Башы тишелеп, идәнгә кан акты. Мал исәбен алучыларның кап-кара чабата эзләренә Нәзифә карчыкның кып-кызыл каны агып, кызлары Зәкиябану белән Галиябану суккан паласлары кәнсә почмагына элгән кызыл комач төсенә керде.

Карты кайтканда, Нәзифә сәке кырыенда утыра, башын чигелгән сөлге белән ураган. Ул сөлгедән дә кан саркып чыккан иде.

– Ай Алла, нишләдең, кайсы дуңгызның эше бу? – диде юаш Котдус, аптырап. – Һай, муеннары асларына килгере, шул Шәрәфи мөртәттер, шуның гына эшедер, – дип, Котдус карт карчыгына урын эзерләде.

Нәзифә, ухылдап, урынына менеп ятты. Ул хәзер еламый да, күз яшьләре әллә кайчан агып беткән инде.

– Котдус, безне өйдән куып чыгарачаклар. Габделәхәткә, Габделкаюм белән Зәкиябануга әйтергә кирәк, бүген төнлә үк чыгып юк булсыннар. Балаларны да Себер куа күрмәсеннәр. Монда бар булган әйберне яздылар, абзар артындагы тырантасы күрмәделәр. Әнә теге сәгать кулларыннан төшөп китеп ватылды. Ватык, дип, аны язып тормадылар. Жыеп куй. Габделхәем төзәтер. Өебезне дә яздылар. Чыгып киткәндә, мин танымый торган берәве әйтте, кем улы булгандыр, белмим, өйдә тәмәке тартты, юньсез. «Чезне өегездән дә куачакбыз, әнә зимләнке казып кереп яки мунчада торырчыз», – диде. – Хәшәп! Балаларны чыгарып жибәргә кирәк. Котдус, тизрәк Габделхәйгә чап, килсен, Маһруй белән килсеннәр. Әйттем бит, бәлшәвик Даутның сүзен тыңла, калхузга кер, дидем, тыңламадың, киребеткән! Бөтен тормышның астын-өскә китердең ләбаса! Үзәк бәгырьләремә үтте шушы кирелегәң! – диде ул, өзгәләнеп.

Котдус карт сәке кырыенда башын иеп озак утырды. Ара-тирә күкрәк турысын тотып ала, күзләреннән туктаусыз яшь ага.

– Ярар, Нәзифә, мин Габделхәйгә китим әле, – диде карты бераздан. – Йөрәкнең генә рәте-чираты юк, белмим, нәрсә булгандыр. Сиңа дару-фәлән бирмимме? Йә Раббым, өйгә кайтканда, Хисмәт абзый карчыгы Зәйнәпбикәне очраттым әле, ул тәки Хисмәтен таба алмаган икән. «Өебездән куып чыгарып, Бикәмәтләр мунчасында тора башлагач, бик рәнжегән иде. Ир башы белән үкереп елады. Кәвәл Ибаны белән көмешкә эчкәннәр, – ди. – Жаннарына урын таба алмаганнардыр инде... Башларына гына житкәннәрдер инде бахырның! Ниләр эшлим, ниләр генә кылыйм? Балаларым вак, торырга – йортым, ашарга ипием юк. Ул балаларның муенына капчык асып хәер сорашырга чыгарып жибәрмимме, Раббым, бер Аллам?!», – дип, елый-елый кайтып китте.

– Өй зөбанилар, гүпчи оятлары калмаган. Ул тәмуг кисәүләре ничек үләрләр икән? Рәнжеткәннәрнең күз яше төшми калмас! – Нәзифә карчык, ни әйтергә белмичә, картын озатып калды.

* * *

Габдрахман белән Зөһрә йокларга ятып тормадылар. Кызларын озаткач, Зөһрә елады да елады:

– Ничекләр генә барып житәр, Ходаем, бер Аллам! Юлларына усал-мотагай чыга күрмәсен. Урманнарда качкыннар да бар, дип ишеттем. Жанварлары тагын. Кыз бала бит, әле унбише генә тулды.

– Аллага тапшырдык, инде таң беләнә башлады. Барып та житкәндер. Бер дә кайгырма, Зөһрә, бер дә кайгырма!

Рәшит белән Камил тирән таң йокысында.

Рәшит ташбаш аптыратып бетерде инде:

– Өти, теге кошлар да очып барып житә алмый торган Себер дигән жиргә кайчан чыгып китәбез? Малайларга сөйләгән идем, шаккаттылар! «Кит, булмаганны, кош очып барып житә алмый торган урман буламыни, ник монда, шыттырып, борчак сибәсең?» – дип, миннән көлделәр. Өти, безнең яктагы Нырсы урманнарыннан зурракмы ул тайга?

– Зуррак, улым, зуррак, баргач күрерсең, – дип сүзен тәмамлады әтисе кичә. – Сиңа үзебезнең Алансуда гына үсәсе иде кана, Тереклек суларында коенып, эрәмәсендә карлыган, бөрлегән ашап, рәхәтләнеп кенә үсәр вакытың ласа! Нишләмәк кирәк, улым, нишләмәк кирәк?!

Шулай уйланып утырганда, сакланып кына, акрын гына тәрәзә чирттеләр. Өйдә ут алынмаган. Пәрдә читен күтәрәп караса – Солтангәрәй! Габдрахман, ишекне ачып, тиз генә Солтангәрәйне эчкә уздырды. Егет тирә-ягына карап алды да өйгә керде:

– Әссәламәгаләйкүм, Габдрахман абзый, син ачуланма инде борчып йөргәнгә, мин Нәфисәне озатып куйдым, – дип сүз башлады. – Жәкәү абыйдан сиңа хәбәр алып кайттым. Зөһрә апага да әйт, кайгырмасын. Жәкәү абый Ташкенга озатам, диде. Мин аны, сез риза булсагыз, эзләп табармын. Тик менә адресы гына юк... – Солтангәрәй сүзен әйтеп бетерә алмады, туктап калды. Почмак яктан, балкып, Зөһрә килеп чыкты.

– Солтангәрәй улым, яхшы хәбәрәң өчен Алланың рәхмәте яусын! Кайлардан гына белдең кызымның чыгып китәсен? Рәхмәтләр генә яусын сиңа! Сиңа әйтәм, бир әле Гыйниятулланың әдрисен. Эзләп таба гына күр! Кызыма бер таяныч була күр! – диде дә егетне кочып ук алды.

– Габдрахман абзый, әгәр без Нәфисә белән кавышсак, мин сездән Нәфисәне кияүгә сорасам, ни-нәрсә диярсез икән? Мин аның артынан Үзбәкстанга чыгып китсәм, ә сездән кыз сорарга барып булмаса, диюем...

Габдрахман аз гына сүзсез торды да:

– Солтангәрәй, син әйбәт егет. Хәзер нәрсәдер уйлап торыр вакыт түгел. Кызыма булыша алсан, без әнисе белән бик шат булыр идек, шулаймы, Зөһрә? Риза, биш куллап риза. Балакаем, оясыннан егылып төшкән кош баласы сыман берьялгызы кала бит. Рәхмәт сиңа! – дип жавап бирде.

Ул арада Зөһрә дә сүзгә кушылды:

– Шулай булмаган кая, бик рәхәтләнеп! Бәхетләрегез генә була күрсен! Рәхмәт сиңа, Солтангәрәй!

Солтангәрәй тиз-тиз генә саубуллашты да:

– Ярый, хушыгыз, хәерле юллар сезгә! Исәнлектә күрешергә язсын! Ату таң ата башлады, күрерләр, – дип, энгәрдә юкка чыкты.

Зөһрәнең йөзе балкып тора.

– Ишеттең лә, Тәңрем, үзәкләрем өзелеп теләгән теләкләремне! Кызымны тиешле урынына илтәп урнаштырдың. Инде үзбәк якларына барып житә алса, ичмасам бер балам котылырые, ичмасам берсенең бәхете булырые. Солтангәрәй кайлардан гына белгән диген син?! Әллә Нәфисә чиймә суына барганда хәбәр иткәнме? Алай дисәң, Көличкә китәсен ул чиймәдән кайткач кына белде түгелме суң? – дип сөйләнде шатлыгыннан нишләргә белмәгән ана.

– Сиңа әйтәм, Нәфисә төшәп калган кыз түгел, хәбәр итү жаен тапкандыр. Йә хат язып жибәргәндер. Ни булса, шул булган, маладис, Солтангәрәй!

Шуннан алар, намаз вакыты житкән, дип, икәүләшәп намазга утырдылар.

– Илаһым, ният кылдым иртәнге намазны укымакка, йөземне юнәлдердем кыйбла тарафына...

Зөһрә юлга аласы әйберләренә яңадан барлап чыгасы иттә. Кичтән әти-әнисе баллы төш, казылык, кыздырган тавык шикелле тәм-том китереп киттеләр. Куна калырга жыенган картларны:

– Азапланмагыз, үз түшәк-ястыкларыгызда ятып йоклагыз, иртән килерсез эле, – дип озатып жибәрделәр.

Таң атып килә, мул итеп чык төшкән. Чык бөртекләре бәрәңге сабакларында әллә нинди төсләргә кереп жемелдәшәләр. Әнә, ызаннардагы оя-оя эрекмәннәр тын гына моңсуланып утыралар. Әйтерсең лә, әй Габдрахман, чабуыңа гына ябышып алып калыр идек тә, юк шул, булмас шул, дигәндәй тынып калганнар. Бакча башында ябалдашларын жәелдереп утырган карт өянкегә әллә нинди кош килеп кунды да кечкенә күзләре белән Габдрахманны күзәтә башлады. Очып китеп, ниндидер корт табып алдымы, томшыгын өскә күтәрәп йотып жибәрде дә кечкенә күзләрен тагын Габдрахманга төбәде.

Их, шушы кош бул идең дә әллә кайларга бу каһәрләнгән дөньяны ташлап очып кит идең! Зәңгәр киңлекләрдә гаделсезлек, әшәкелек, динсезлек булмаган илләргә оч идең! Бармы икән ул андый ил? Ай-һай, юктыр. Әгәр булса, үзенәң уңган-булган Зөһрәсә белән Нәфисәсә, Камилә, Рәшитә, туасы сабые белән нинди бәхетле булыр иде Габдрахман! Өле үткән ел гына уйный-көлә бәрәңге алганнар иде ләбаса. Бәләк-бәләк бәрәңгеләрне күргәч, Зөһрә:

– Сиңа әйтәм, иллә дә мәгәр бәрәңгебез уңган да суң! Нәфисәбезгә пәлтә тектерербез, инде ундүрт яше тулды, тәмам житкән кыз булды. Исән-имин генә урнаштырырга язсын бәрәңгене! Калган акчага сиңа кәзәки алырбыз,

теге кәзәкиен туза башлаган, ялтырап тора. Анысыннан малайларга чалбар тегәрмен. Яңгырлар гына булмасын, көннәр генә ару торсын, – дигән иде.

– Юк, Зөһрә, әгәр малларны урнаштыра алсак, сиңа ак ефәк шәл сатып алырбыз. Зеррә дә килешә сиңа ак шәл! Ак киём кигәнәңне бигрәкләр дә яратам. Әле бер көнне Галәүнең әнисе әйтеп тора: «Бигрәкләр дә килештереп тегә инде хатының! Ул теккән киём гәүдәгә ятып кына тора. Үзе дә курчак кебек матур, холкы ипле, кешегә авыр сүз әйтә белми. Аның юган керләре дә зәңгәрсуланып күзнә иркәләп тора. Нәселе шәп шул, әнисенә карап кызын коч, дигәннәр. Әнә безнең киленне күр син, юган керен карасына катырып элөп куя, рәхмәт яугыры. Шундый шапшак булырга кирәк бит! Әле шул керләрен кеше йөри торган жиргә элә. Пешергән ашын ашарга жирәңгеч. Әле беркөнне Галәүгә әйтә: «Син, – ди, – Габтери хатынын күрсәң, һушыңнан язасың. Шаккаттың инде шул Зөһрәгә, аның да әллә нәрсәсе юк инде. Кигән киёме генә үзенә килешеп тора, әллә кем түгел инде. Шуңа исең китә», – ди. Галәүнең сиңең хатынны мактаганын бер дә яратмый инде, көнләшә. Мин дә сиңең хатыныҗа берәр күлмәк тектерергә дип исәпләп торам әле. Сабантуйга яңа күлмәк тектерим, дим. Каш астындагы күз инде сиңең хатының, күз тимәсен!» – дип китеп барды ул.

– Начар, дип әйтсәләр, рәхәт булмас иде, әтисе. Шулай яшәргә язсын инде. Шапшак, ялкау хатыннарын кызларына яучы да килми. Безгә кызыбызны ару жиргә урнаштырасы иде, нәселе әйбәт жиргә. Кыз баланың ирдән унуы кирәк. Кызым да минем кебек бәхетле була күрсен! – Шундый сөйләшү булган иде Габдрахман белән Зөһрә арасында.

Бәрәңге алган көнне кичкә яшь этәч суйдылар. Хатыны токмач жәеп аш пешерде. Арып-талып, мунчалар кереп, шушы бәрәкәтле тормышларына Аллага рәхмәт әйтеп, намаз артыннан догалар кылып, рәхәтләнеп яшәп яталар иде ләбаса.

Нәфисәгә пәлтәгә дә, Габдрахманга кәзәкигә дә, Зөһрәгә ак ефәк шәлгә дә житте акчалары! Габдрахманның иске кәзәкиеннән Рәшиткә чалбар тектеләр, әле кечкенә генә кәзәкигә дә калды. Күргәннәр шаккатты: бу Зөһрә коеп кына куя инде! Бездә булса, бу искеләр аунап ятар иде. Шулай инде, уңган хатын арыш онын кәбәб итәр, уңмаганы бодай онын харап итәр, дип, юкка гына әйтмәгән борынгылар.

Бу бәхетле тормыш әле генә иде бит, үткән ел гына! Бу бәрәңгеләрне кем генә алып ашар, Габдрахманның хасиятле бакчасын Галәү харап итәрме? Аның бакчасын күргәннәр шаккаталар иде. «Һай жаным, бу бакчадагы чүпне эскәк белән чүплисез мәллә, бакчаң күкәй тәгәрәтерлек бит», – дип аптырый иде халык.

Инде менә Габдрахманны «халык дошманы» дип, дин сөрәме таратасын дип, Себергә куалар. Габдрахман дин сабагы гына түгел, дөнъяви фәннәр дә укыта югыйсә. Жәгърәфия дисеңме, санау фәннәре дисеңме, барысын да укытты Габдрахман, кемгә зыяны тиде соң, кемгә?

Инде энә тәмам яктырып килә. Үзләре корган сандугач оясы кебек нигезләрендә соңгы таңны каршылылар. Кояшы да бүген, моңсуланып, ямансулап, акрын гына күтәрелеп килә. Урыстау өстендә моңсу кызыллык жәелеп, агачларны кызгылт-сары төскә кертөп, күнелдә әллә нинди газаплы уйлар уятып, жанны әрнетөп чыкты ул бүген. Бәрәңге сабаклары өстендәгә көмеш тожымнар Габдрахманның күңелендә зәңгелдәгән авазлар чыгарып, сирәк-мирәк кенә очып үттеләр. Бу тожымнар, балачакта бармагын кискәч,

энисе чорнап куя торган пәрәвез жәтмәсе кебек, Габдрахманның йөрәк яраларын төзәтергә теләгәндәй, ирнең жанына уралдылар. Бәрәңге сабагы исе, әрем исе, бәрәңге бакчасы өстеннән аккан моңсулык Габдрахманның жанын әрнетте, күңелен айкалдырып, күзләрен дымландырды. Кинәт кенә баш очыннан, бәгырьләрне өзеп, «торрыйк-торрыйк» дип очкан торналар тавышы ишетелде. Габдрахман башын күтәреп караса, өчпочмак ясап, зәп-зәңгәр күктә торналар китеп бара! Берсе никтер аерылып калды.

– Аһ, жаннарым, – диде Габдрахман, – сөз дә авыр, газаплы, хәтәр юлга безнең белән бергә кузгаласызмы? Безне куалар, сөз соң, сөз кайларга жыендыгыз? Шушында гына торып калсагыз ярамыймыни? Мишә буенда гына үзегезгә оя корып яшәсегез, ни була?

Габдрахманның күңелендә торналарның газаплы сагыш тулы авазы шундый да гасабилык, гажизлек тудырды ки, ул, абзар кырындагы бүкәнгә утырып, үксеп елап жибәрде. Битләренә аз гына тут төшкән Зөһрәсенә, килеп, иннәренә кулын салуын тоймады да.

– Сина әйтәм, тукта әле, нигә шулкадәр өзгәленәсез, жаным, китәрбез дә, кайтырбыз да, Ходай булышыр. Без генә түгел ләбаса. Миңа синең белән беркайда да куркыныч түгел, югалмабыз. Мин Нәфисәм Көличкә барып житкәч, тынычландым. Курыккан эш хәерле була ул. Хәерле булыр, Алла теләсә!

Габдрахман хатынын куенына сыендырды. Зөһрә аның кулларын, үз кулына алып, эченә куйды. Ир кулы астында туарга, яшәргә ашкынып тибенгән жан иясенәң талпынуын, ул сабийның яшь балаларга гына хас булган исен, «гуи-гуи» дип тәмләп имгәнән, тешсез авызы белән матур итеп елмайганын күз алдына китереп, Зөһрәне юатырга ашыкты:

– Юк-юк, мин болай гына, менә торналар тавышы күңелемне кузгатты. Бигрәкләр дә сагышлы авазлар чыгарып, күңелемә жәрәхәт салдылар. Без дә аларга ияреп, гаиләбез белән чыгып китәчәкбез. Бер торна шул чылбырдан аерылды. Нәфисәбез кебек, ялгыз башы калды. Ул торна үз төркемән куып житәрме? Әллә югалып калырмы? Нәфисәне шул ялгыз торна белән чагыштырдым да күңелем тулды. Бер дә кайгырма, жаным, хәзер тынычланам.

Һай бу газаплы билгесезлек! Көзнең шушы моңсу көннәре! Ялгыз торна инде төркемәннән шактый артта калган, үзәкләренә өзеп кычкыра: торрыйк-торрыйк, хушыгыз, бәхил булыгыз! Сөз исән-имин барып житә күрегез, без башка очраша алмабыз, дигән кебек, никтер Галәүләр йорты өстендә әйләнә. Бу өн үкенечле, үзәк өзгеч, әллә кайларга чакырып, әллә нинди югалтуларны искә төшереп, йөрәк бәгырьләреннән айкалып чыккан аваз иде...

Урамда кешеләр шаулаша башлагач, кузгалдылар. Бер-берсен уздырып, хатын-кызлар гәпләшәләр. Аларның аерым-аерым жөмлэләре тын һаваны телеп-телеп уза.

– Әйдәгез, капка төпләренә сузылып ятыйк, ниткән үзәкбезнең балаларыбызга сабак укыткан хәлфәбезне Себер жибәртик ди, жибәрмибез, жибәрде юк!

– Әйтмә дә генә инде, Миңлебәну, жыен этрәк-әләм хужа булды дөньяга. Тоталар да уңган-булган кешеләренә Себер куалар. Хатыны да корсаклы ичмасам. Ничекләр генә баласын табар?

– Шул Шәрәфи эше генә бу! Алладан да курыкмый, кабах! Күрер әле, үлә алмыйча тартышып ятар.

– Әйдәгез, әйдә, әле югары очлар килеп життеме, түбән очлар кайда?

Ишегалдында халык жыелды, шау-шу купты.

– Кара әле, сиңа әйтәм, бәлки, халык алып калыр, бәлки, акылларына килерләр әле, – дип, Зөһрә Габдрахманны култыклап алды.

– Белмим, белмим, юкка өметләнмә, карчык. Алырсың эт авызыннан сөяк. Алар безне әллә кайчан кабып йотарга әзер. Барысы да котырган этләр кебек бит, котырган этләр кебек.

Ишегаллары, капка төпләре гөж килеп тора. Ике мәхәллә халкы жыелган. Һәрберсе, үз фикерен әйтәсе килеп, берсен-берсе ишетмичә шаулашалар. Инде авыл куштаннары әбәләнә-әбәләнә жигүле атка әйбер ташый башладылар. Алар арбага төенчекләргә чыгара тора, авыл халкы исә йортка кире ташый. Шулай озак азаплана торгач, кояш шактый күтәрелде. Кояш нурлары моңсуланып үсеп утырган сары чәчәкләргә үзләренә сагышлы кызыл нурларына төрдә. Кайсыдыр:

– Атлы гаскәрләр килә! – дип сөрән салды.

Умарта корты оясы кебек гөжләп торган халык төркеме кинәт тынып калды. Ниндидер куркыныч хәвеф-гарасат көткән әллә нинди шомлы тынлык иде бу. Зөһрә Габдрахманга сыенды:

– Ни булыр, ни эшкә килә ул атлы гаскәрләр?

– Кайгырма, карчык, килерләр дә китәрләр. Бер дә кайгырма.

Озак та үтмәде, басу капкасыннан, камчыларын болгый-болгый, «Разойдись!» – дип акыра-акыра, тузан туздырып, Алансу якларында моңарчы күрәнмәгән киёмнәр кигән атлылар суырылып килеп керделәр дә халыкка «немедленно» таралырга боердылар:

– Разойдись, разойдись по-хорошему!

Камчылар, кара еландай, кешеләр өстендә чыжылдады, сызгырды. Халык таралмады.

– Зачем гонишь, наш учитель не виноват! – дип, патша армиясендә хезмәт иткән, аз-маз русча сукалаган Бикәмәт карт казаклар алдына чыгып басты. – Не тругай, жина ружат итәргә тиеш, вун видал, – дип, Рәшитен кочаклап басып торган Зөһрәгә төртеп күрсәтте.

Казакларның берсе:

– Ах ты, гололобий татарин, ты хочешь узнать, зачем гоним, на, узнай! – дип, Бикәмәт картның жылкәсенә чыбыркы белән сызды. Бикәмәт карт, ачы кычкырып, ыңгырашып, ат аяклары астына килеп төште. Халык барысы бертавыштан «аһ» дигән бер өн чыгарып елашты. Ләкин таралмады. Ә чыбыркы яңадан картның сөякчел жылкәсендә еландай чыжылдады. Карт инде хәрәкәтсез калды, аның сизрәп беткән ямаулы күлмәгенә камчы эзләреннән кан саркып чыккан, ул тузанлы юл чатында калтыранып ята, үзәкләргә өзеп ыңгыраша иде. Шулар арада болдырда Габдрахманның олпат гәүдәсе күрәнде. Хәлфә, кулын аз гына күтәрә төшеп, авылдашларына:

– Жәмәгать, таралышыгыз, мин сездән үтенеп сорыйм, безнең аркада газап чикмәгез! Язмышыбызга шулай язылгандыр, нишләмәк кирәк?! Хушыгыз, бәхил булыгыз! – дип, Рәшитне ат арбасының алдына утыртты. Камиле, үзе чыгып, жайлап, Рәшит янына урнашты. Ул да булмады, Шәрәфинең тешкә тия торган, тимер кискәндә генә чыга торган чәрелдек тавышы яңгырады:

– Кызлары, Нәфисәләре кая? Качырган мәчет козгыны, кызын качырган! Карагыз, эзләгез, күршеләренә керткәндер. Түбән өй астын карагыз, абзарларын, печән эскертләрен. – Шулар ара комсомолларга сүгенә, акыра башлады: – Кичә нәрсә карадыгыз? Мин сезгә кизү торырга кушмадыммы? Жебегәннәр, үлөксәләр! Нәрсә дип җавап бирермен? Бу эш өчен мин җаваплы. Анагызны!..

Шәрәфи, ямьсез итеп сүгенә-сүгенә, күршеләренә кереп китте. Минислам өйдә юк, ул инде әллә кайчан Габдрахманның капка төбен саклый, ишеген сәнәк сабы белән генә терәтеп куйган. Шәрәфи, сәнәк сабын алып атты да, өйгә кереп, сәке асларын, мич артларын айкап чыкты. Минислам хатыны Миңлегөлнең сәке почмагына өеп куйган киезләре, мендәрләре идәнгә очты. Абзар-кураларны, утын абзарларын айкады, сәнәк алып, печән чүмәләләренә кадап-кадап алды. Тик Нәфисәне таба алмады.

Күрше Галәүгә кертмәс, Хәбибуллага да озатмас, аннан эзләселәрен белә, кая качырган мәчет козгыны? Шәрәфи, тынына буылып, Габдрахманга барып ябышты:

– Габдри, әйт, кызыңны кая яшердең? Казакларга әйтеп иманыңны укытам, ник туганыңа үкенерсең! Әйт, – дип кизәнеп, Габдрахманга сукмакчы булды.

Шунда Зөһрәнең тыныч, ләкин үзәкләргә үтеп керердәй газаплы тавышы ишетелде:

– Шәрәфи абый, кагылма Габдрахманга, ул үзе дә аптырашта. Кичә кич чыгып киткән жиреннән кайтмады кызым. Суга төшкән кебек кенә булды. Әллә, Ходаем, Мишә суларына батып хараплар булды инде балам?! Без киткәч, гәүдәсен тапсагыз, зинһарлап әйтәм, күмә күрегез! Балам, калкып чыгып, козгыннарга азык булып ятмасын!

Зөһрә, үксеп елап, Габдрахманга сыенды. Шәрәфинен сугарга күтәрелгән кулы һавада эленеп калды. Моңарчы тынып торган хатыннар Зөһрәгә кушылып еладылар, кемнеләр сүктеләр. Бу елашу тоташ бер үксүгә, кеше әйтеп аңлата алмаслык газаплы бер өнгә әйләнде.

Йә Раббым, ник шулай бәндәләреңне рәнжәтүгә юл куясың? Бу әшәкелеккә, динсезлеккә таш ярылыр, елгалар ярларыннан ташып чыгар, жирләр тетрәп, таулар ишелер иде!

Зөһрә, авылдашларына карап:

– Бәхил булыгыз, безгә рәнжеп калмагыз! Кайтулар, күрешүләр булмас инде, – дип, ат арбасына таба атлауга, янында басып торган әнисе Фәгыйлә түти ачыргаланып, кычкырып, кызына ябышты:

– Кызым гынадыр ла, бәгырькәемдер лә, жибәрмим, кагылмагыз минем балама, Аллаһның ачы каһәре төшкән бәндәләр! – Шулай дип, Зөһрәгә килеп асылынды. Өстендәге жилеты, башындагы ак яулыгы жиргә төшеп, яланос, яланбаш калды. Ап-ак чәчләре жилдә жилфердәделәр. Атлы гаскәрләр карчыкны кызыннан аерып ала алмадылар.

Жирән бөдрә чәчләрен фуражкасы кырыеннан мул итеп чыгарып куйган, жирән мыек чалгыйларын текә итеп өскә күтәргән яшә кенә солдат, камчысын хәтәр уйнатып:

– Отойди, сумасшедшая старуха, убью! – дип акырды.

Кызын югалту хәсрәтеннән акылын жуярдай хәлгә житкән Фәгыйлә карчык, берни ишетмичә, берни күрмичә, бергуктаусыз тәкярралады: – Балакаемдыр ла, жанкаемдыр ла, жибәрмим, нихәлләр итим, ай-ай!

Бу үзәкләрне өзә торган күренеш шулкадәр газаплы, әрнүле иде ки, инде болай да үксеп елап торган халык төркеме тораташ кебек катып калды.

Жирән казакның камчысы инде Фәгыйлә карчыкның жилкәсендә уйный. Аклы күлмәгенә канлы камчы эзләре бәрәп чыкты. Фәгыйлә, аңын жуеп, чирәм өстенә егылуға, Зөһрәне ике казак, аңсыз әнисе куеныннан сөйрәп алып, ат арбасына, үкереп елап торган уллары янына аттылар. Ләкин ул арбага түгел, ә арба алдына, атның арт аяклары астына килеп төште. Кара кашка, аяк астына

килеп төшкән корсаклы хатынга басмыйм дип, калтыранып, кузгалырға да куркып, тик кенә басып тора.

Фәгыйлгә булышмасын дип, ике кулын каерып тотып торган казаклар, нияять, ирнең кулларын жибәрделәр. Ул:

– Зөһрә, Зөһрә! – дип, хатыны янына атылды. Ипләп кенә Зөһрәне арбага утыртып, балаларын кочагына алып юатты да атына чөңгерде. Кара кашка акрын гына басу капкасына таба атлады. Алар артыннан атлы гаскәрләр кузгалды.

Атлы гаскәрләр артыннан Алансу авылының басу капкасына кадәр куе томан булып, тыннарны буып, тузан болыты күтәрелде. Габдрахманның соңгы сүзләре өзек-өзек бер рәнжеш булып, һавада эленеп калды:

– Авылдашлар, бәхил булыгыз! Догагыздан ташламагыз!

* * *

Габдрахманнар күршесе Галәүләр йорты өстендә тагын ялгыз торна әйләнде:

– Торрыйк-торрыйк, торрыйк-торрыйк!

Әллә нинди үзәк өзгеч моң иде ялгыз торна тавышында. Әнә инде һавада ике өчпочмак булып торналар чылбыры китеп бара. Солтангәрәй торналарга карап торды да ялгыз калып өзгәләнгән торнага дәште.

– Син нигә шуларга иярмисең? Ялгызың калып, сагыш таратып йөрисең! Кушыл инде төркемәңә, кушыл!

Галәү дә, хатыны да күршеләрен озатырга чыкмадылар. Хатыны Мөнәзәһә, сәке читенә утырып, таң алдыннан Галәү атып алып кайткан торна каурийларын йолкып утыра иде.

– Язын аткан торнаң бигрәк ябык иде, монысы ару, хәйран итле күренә, – диде Мөнәзәһә, торна каурийларын шырт-шырт иткән тавыш чыгарып йолка-йолка.

– Алар бик ерактан очып кайталар бит, май жыеп ятмыйлар. Шуңа күрә язын кошлар ябык була.

Галәү сүзен әйтеп бетерә алмады, парсыз калган ялгыз торна, яңадан әйләнеп кайтып, йорт өстендә әйләнде: торрыйк-торрыйк, торрыйк-торрыйк!

– Парын эзли инде бу. Их, атып алырга, якында гына бит, ә! Юк, авылда ярамый – авылдашлар яратмас. Быел барыбер китмәс ул. Вакыты житәр, безгә дигәнә безгә булып, – дип, Галәү урамга чыгып китте.

– Шул торнаны атмасагыз, ачка үләр идегез инде, энә пары ничек өзгәләнә, – диде урамнан килеп кергән кызы Гөлнәзирә. – Ничекләр генә кулыгыз бара?! Торна каргышын алмасагыз, башка рәнжешләр аздыр сезгә! Әле Габдрахман хәлфә өенә күчәргә жыенасыз, рәхәт күрербез дип уйлыйсыздыр. Урамга чыгарлыкны калдырмадыгыз. Барысы да бармак төртеп күрсәтәләр. Күчмик, әни, хәлфә йортына, үз өебездә генә торыйк. Өйт әтигә, әгәр бу эшнә эшләнсә, миңа мәңгә кияү табылмаячак, карт кыз булып калачакмын. Миңа берәү дә учы жибәрмәячәк, әйтте диярсез менә.

– Тик кенә утыр. Бу өйдә кыш чыгып булып дип беләсәңме? Без күчмәсәк, табарлар кемгә бирергә, аптырама. Мондый өскә ишелергә торган йортта ничек кыш чыкмакчы буласың? Нүжәли синең чарлаклы матур йортта торасың килми? Гомер буге тараканнар арасында ятмабыз лабаса!

– Курыкма, әни, ул тараканнар, безнең белән ияреп, анда да күчәрләр, бер дә кайгырма.

Гөлнәзирә чиләк-көянтәләрен алып, суга чыгып китте. Баш очында әйләнгән торнага карап:

– Юк инде, жаным, парыңны таба алмассың. Рәнжисеңдер безгә, нишлим соң? Кит син моннан. Зәңгәр һаваны канатларың белән теләп, иптәшләрең артыннан оч! Сине парыңнан мәңгелеккә аердылар. Әгәр бу тирәдән ераграк китмәсәң, үзеңне дә атып үтерәчәкләр. Аларда иман юк. Синең парыңны атып алганда, күршеләребезне авылдан куганда, минем дә жанымны үтерделәр. Нихәлләр итеп бу фани дөньяларда яшәп бетерергә. Авылдашларың кырын карашын, нәфрәтен тоеп яшәп була, димени?! Мин гомерем буе ялгыз булачакмын. Ә син оч, жаным, кит моннан! Минем канатым юк шул! Әгәр канатым булса, мин дә очар идем, барлык хәсрәтләремне таратып, бер кагыныр идем дә, синең белән икәүләп күккә күтәрелер идек, әй очар идек, еракларга очар идек. Ә синең парыңның шырты-шырт итеп каурыйларын йолкып утыручылар, үзләренә белем биргән хәлфәләрен, күршеләрен кан елата-елата Себер жибәрүчеләр жирдә калсыннар! Аларың күккә күтәрелергә хаклары юк. Алар күккә күтәрелә алырдайлары, тормышны армый-талмый үз жылкәләрендә тартучылары һәм синең кебек туган якларың сагынып, ел саен туган илләренә кайтучылары юк итәләр, – дип, күз яшьләрен сөртә-сөртә, тәмам ишелгән, бер якка янтайган жыл капканы ачып, Тереклек елгасына таба атлады.

Күршеләренәң гөрләп торган йорты нәүмизләнеп, сагышланып калган. Канәфер агачының ботагында Фәгыйлә карчыкның ак батист яулыгы эленеп тора. Ул акрын гына искән талгын жылда сабуллашкан кебек жылферди. Күрәсең, аңсыз Фәгыйлә түтине ат арбасына салып өенә озатканнан соң, аның жирдә ятып калган батист яулыгын берәрсе канәфер ботагына элөп куйгандыр.

* * *

Солтангәрәй, Габдрахманнарны озатып калганнан соң, өйләренә кайтып, әти-әнисе янына сәке кырыена килеп утырды. Әтисе, бер сүз дәшмичә, гасабиланып, кулын улының ичнәренә салды. Озак кына сүзсез утырганнан соң:

– Улым, Нәфисә кайларда икән соң, Ялантау буйларыңнан әйләнеп кайтмыйсыңмы? Әй Раббым, япъ-яшь кыз бала кайларда каңгырап йөри икән? Үзен-үзе хараплар итмәсә ярый инде. Ходаем, бер Аллам, әле азрактан Хәбибулла абзый янына кереп чыгармын. Аңсызланган Фәгыйлә түтине ат арбасына салып, өйләренә алып кайтып киткәндә, үзәкләрем өзелде! Әле кече улы бигрәкләр дә яшь бит! Нинди гаиләне хараплар иттеләр! Авылның күз өстендәге кашы иделәр ләбаса! Әнә, Котдусларга да тентү кергән, аларны да өйләреннән куарга дип әйтеп әйтәләр, ди. Нинди ләгънәт төшкән дөньяга калдык, улым! Син бар, Мишә буйларың, Көлич әрәмәләрен, Кыйгасар буйларың бер урап уз әле, эзләп кара инде Нәфисәне, диюем.

Елый-елый күзләре шешенеп беткән Миңлебәну:

– Улым, бар, тиз генә ашап-эчеп ал да тирә-юньне әйләнеп кайт әле. Таба калсаң, кай тирәгә генә озатырсың икән? Куркыныч заман, берсе дә кертмәс! Хәзер бөтен кеше үзе өчен курка. Күрәп торасың, күзләре тонган, беркемне аямыйлар. Ул Котдус картның ни гаебе бар инде? Имеш, тифтан үлгән Хәертдин белән Миңжамал улын ялчы итеп тотканнар. Соң ул Рәхимулланы үз балалары урынына үстерделәр ләбаса! Оч яшьлек малай ялгызы калгач, сабийны берсе дә үзенә сыендырмады. Үги бала асрасаң, авызың-борының кан булып, үксез

бозау асрасаң, авызың-борының май булыр, дип, Котдус картны алмаска күпме үгетләделәр?!

– Алма, Котдус, үзеннекеләр ишле, тормыш авыр, ашау-эчү ягы такыр, ничекләр итеп кеше итәрсен ул өч яшьлек баланы? Әле аннан кем чыгар, акылыңа кил! – диделәр.

– Юк, – диде Котдус, – алам, үземнекеләр янында үсәр әле. Беркемдә дә төртеп тишкән тамак юк. Нәзифә, умач уганда, арыш онын күбрәк кушар. Үсәр, Алла теләсә. Кара, ничек итеп күзләрен мөлдерәтеп карап тора сабый, үсәр, – дип кабатлап, малайны иске-москыга төреп алып кайтып китте. Шул чакта беребез дә алмады бит, курыктык. Үз балалары нәрсә кисә, шуны киде Рәхимулла, нәрсә ашаса, шуны ашады, араламадылар. Имеш, Рәхимулланы эшләткәннәр. Ә Котдусның үз балалары эшләмичә генә яттымы? Кызу эш вакытында өсләрендәге киёмнәрен дә салмыйча йоклыйлар иде бит. Иртәдән кичкә кадәр аяк өсте булдылар. Шуңа күрә ашаулары да кешедән арурак иде, кигән киёмнәре дә аерылып торды. Шуларны ялчы тоталар дип сөрергә булганнар. Аптыравыңнан нишләргә белмәссең, валлаһи! Әле бит шул Рәхимулла Котдус кызы Галиябануны үзенә яр итте, яңа гына өйләнештеләр. Инде тормыш кайсы якка таба борылып, ниләр күрербез, Алланың бер үзенә тапшырдык! Ул Зөһрә баласын ничек табар? Тормышлары Себердә ничек булыр? Фәгыйлә түти ничекләр аякка басар? Нәфисә балакаем кайларда интегеп йөри икән? Эзләп кара, улым, этиен дәрәс әйтә, – дип сүзен тәмамлады Миңлебәну. Үзе, күзләрен сөртә-сөртә, сәке өстенә шакмаклы ашъяулык ябып, ашарга эзерләде.

Табын янында сүзләре ялганмады.

– Кайдан табасың инде аны?! – Солтангәрәйнең жавабы шул булды.

Табын янынан торып чыгып китте дә бөтен көче белән күптәннән кисеп куйган каен утынын ярырга тотынды. Бөтен дөньясына рәнжеп, ярсый-ярсый, утын бүкәннәренә балта белән орды Солтангәрәй. Шушындай тормыш турында хыялланган идемени соң ул?! Төшләрендә Нәфисәне күреп, аңа уңжиде яшь тулгач, яучы жибәрәм дип хыялланып, үзләренәң туачак улары, кызлары турында уйлап, күпме йокысыз төннәр үткәрдә?! Печән өстендә Нәфисә белән үткәргән ямьле жәй көннәре; кызның, елый-елый, чишмә буенда кыңгырау чәчәкләре чигелгән, гөлжиһан сабыны исләре килеп торган кулъяулык бүләк итүе; Көличкә озатканда, Тереклек елгасын кичкәндә, күбәләктәй жигел Нәфисәнең Солтангәрәйнең муенына уралган нәфис куллары; егетнең муенын рәхәт кытыклап пышылдавы; «Солтангәрәй жаным, мин сине мәңгә онытмам, син минем йөрәгемнән гомер буге китмәссең» дип үксүе; татлы иреннәре; Акборын тугайлыгында, «мин боларны күрә аламмы инде, юк, Солтангәрәй, мин башка бу якларга әйләнеп кайтмаячакмын, бу – безнең беренче һәм соңгы төнебез» дип, калтырана-калтырана елавы күз алдынан китмәде.

Солтангәрәйнең утын пүләннәренә китереп оруу Нәфисә белән икесенең бәхетен жимерүче, ул әле кем икәннән дә аңламаган, тормышын шушы хәлгә төшергән властынымы, аерым кешенеме кыйнавы, үч алуы сыман иде. Бер олау утынны шулай әрни-әрни ярып бетереп, пөхтә итеп әрдәнәләргә өеп куйды егет. Тип-тигез итеп, матур итеп, әтисе өйрәткәнчә өйде. «Кем белә, бәлки, дөньялар үзгәрер, Нәфисә бу йортка килеп булып төшәр. Кипкән коры утын ягып, өйләрен жылытырлар, кияү-кәләш мунчасы ягарлар. Ил-жир гел болай гына тормас, ни дә булса үзгәрер», – дип уйлады егет, инде кояшның Ялантау астына тәгәрәвен көтеп.

Тиз генә әнисе пешергән умачлы ашны ашады да, киemen алыштырып, юынып:

– Мин чишмә буена уенга төшәм, – дип чыгып китте егет.

– Газизжан, улыбыз Нәфисәне эзләргә чыкмады, бер әйләнеп кайтса, ни була иде инде? – диде Миңлебану, рәнжеп.

– Өйрәтмә. Безнең сүз белән йөрер яшәгә түгел, нишләргә икәннен үзе беләдер.

Алар сүзсез генә чәй эчтеләр дә йокларга яттылар.

* * *

Авылны чыгып киткәч, Зөһрә иренең жилкәсенә башын салып, бертуктаусыз үкседе:

– Әнине үтерделәр, кыйнап үтерделәр, Габдрахман, безнең аркада әнинең башына життеләр. Эти нишләр? Үзе дә житмешкә житеп килә, Шамилебез дә кечкенә. Йә Раббым, ни гаепләребез өчен?! Бу каһәр төшкән жирән солдатны нинди ана тапты икән? Ничек аны жир йотмый икән? Әнине жирли дә алмыйбыз. Авылда дога белән кеше күмәрлек муллалар да калмады.

– Тынычлан, карчык, зинһар өчен, дим, тынычлан! Син хәзер елап кына берни эшли алмыйсың. Ул кабахәт бәндәләренә сөендереп елама. Аллаһы Тәгалә барысын да үз урынына куяр. Килер бер көн, ул имансызлар башына янар таулар ишелер, жир ярылып, сулар айкалып ярларыннан чыгар да, аларны жир йотар. Шулай булыр. Ничек инде шушы адәмгә охшаган ике аяклы ерткычлар жир йөзәндә яшәсен, ди?! Бу бит дәрәс түгел. Әле менә Сталин бу хәлләренә ишәтер, безгә үзәбезнең сандугач оясы кебек бәхәтләр рәхәт тормыш иткән нигезәбезгә кайтырга рәхәт бирерләр. Вақыт кирәк, аз гына вақыт кирәк. Алда барысы да әйбәт булыр. Ул тайга дигән жирдә дә адәмнәр, безнең шикелле куылганнар яшидер ләбаса. Тайга – урман бит инде ул, йорт салып керербез. Инде Камилебез дә ишәя төште, пилә башын гына тотарлык. Әби дә исәндәр, һушыннан гына киткәндәр, терелер, Алла теләсә. Ә син безнең Әминәбезне сакла!

Бу кызыбызны ничекләр табармын? Кендек әбисе дә юк, кендекләрен кем кисәр? Юлда ул-бу хәл булса дип, чиста чүпрәкләр, кайчы алып тыктым үзе.

– Курыкма, берәрсә очрар әле. Анда, куылганнар арасында Ходай кемне дә булса жүн кылыр. Булмаса... үзем кисәрмен, бер дә курыкма, әнисе, – дип, Габдрахман Зөһрәне кочып алды.

Тын гына әти-әнисен тыңлап барган Рәшит, Куканның шикелле эре саргылт тешләрен ыржайтып көлеп, нәрсәдер сөйләп барган атлы солдатка күзенәң чите белән генә карап алды да:

– Әти, бу әбине кыйнаган казак та безнең белән тайга дигән урманга барамы? Әгәр тыңламасаң, безне дә әбине кыйнаган кебек кыйнап үтерерме икән? Әти, әйдә, бармыйксана ул тайгага, үзәбездә генә калыйк. Алансуда рәхәт бит. Дус малайларым сагынырлар мине, күрше кызы Сәлимә дә сагыныр. Китмик, әти, – дип ялварды.

Габдрахман шактый вақыт дәшми барды, улының сүзләрен ишетмәмешкә салышты, чөнки җавабы юк иде. Үзенәң гаиләсен, уларын якый алмавына гарьләнеп, күзләренә яшә жыелды. Алтмышка житкән әбисен үтергәнчә кыйнаганда, кулларын каерып тотып торган солдатлардан ычкынып карчыкны коткара алмавына жаны телгәләнде. Инде менә улына җавап таба алмыйча газаплана, чөнки ул бу дөньяны үзе дә аңлай алмый. Ул көчсез. Ул – ыргылып

аккан елгада агып баручы бер йомычка, агымга каршы йөзә алмый лабаса! Нишләсен, кайларга барсын, улына ни дип жавап бирсен?

Малай, әтисе ишетмәде дип уйлап, тагын еламсырап сорады:

– Әти, дим, әти, син мине ишетәсеңме? Калыйк инде, Алансуда гына калыйк. Габдуллалар, Сабиржаннар, Сөләйманнар, Сәлимәләр калды бит, без ник китәбез суң?

Зөһрә бер сүз дәшмичә барган иренә күтәрелеп карады да, аның яшь тулы күзләрен күреп, улына төксе генә итеп әйтеп куйды:

– Туктыйсыңмы син, юкмы?! Әтиеңне бимазалама! Әгәр хәленнән килсә, бер дә чыгып китмәс иде кана. Үзәбездә, Алансуда гына калыр идек, нихәлләр итәсең соң, балакаем! Юк-бар сораулар биреп борчыма әтиеңне! Аңа болай да авыр.

– Әни, ату син әйт, әбине кыйнап үтергән теге жирән мыеклы казак безнең белән бармыймы ул? Мин аннан куркам. Ул тайга дигән жирдә кеше үтерә торган шундый абыйлар тагын бар микән? Әни, дим, кайтыйк инде.

– Ул жирән казак безнең белән бармый, улым, Алла боерса, бармас. Улым, әтиең әйтә, әбиең үлмәде, ул аңын гына жуйды, ди. Алла теләсә, терелә ул. Менә без әйләнеп кайтканда, кызлар кебек йөгереп йөрер әле әбиең. Менә әйтте диярсен, шулай булып, аз гына сабыр итик, улым.

Теләчегә килеп житкәндә, базар урамы гөж килә иде. Жиде олау ирләр, хатыннар, балалар, карт-коры – куылучылар, озата килүчеләр, сакчылар, атлы гаскәрләр. Елау, сыктау, кычкырыш, хушлашу сүзләре, бергә жыелып, гөжләү хасил итә, үзәкләрне өзеп, күзгә яшьләр китерә.

Әнә, озын гәүдәле, беләгенә кызыл тасма бәйләгән берәү, ат арбасы өстенә менеп басты да, кулындагы кәгазьне алып, исемлек укый башлады:

– Жөридән – бер ат, өч кеше; Олы Нырсыдан – дүртәү; Олы Мәтәскәдән ике гаилә, сигез кеше; Балыклыдан – бер гаилә; Теләчедән – Ивановлар; Сауштан Мифтахетдин, Гөлжамал, Факиһә, Гәрәй; Алансудан – Габдрахман, Зөһрә, Нәфисә, Камил, Рәшит. Алансудан Йосыповлар биш кеше булырга тиеш, ник дүртәү генә? – дип, күзләрен кыса төшөп, Габдрахманнар арбасына текәлдә.

– Кызлары Йосыпова Нәфисәне таба алмадык, үзен-үзе үтергән, диделәр. Мишәгә батып үлгән, ди. Әле гәүдәсә дә калкып чыкмаган. Калганнары барысы да монда, – дип жавап бирде Себер китүчеләрне озата килгән кеше.

Зөһрә бу тамашага исе китеп, шаккатып утыра иде, кинәт кенә үзен Саушның Мифтахетдин хатыны Гөлжамалның:

– Зөһрәкәем, сезне дә куалармыни, сезне дә харап итәләрме? – дип кочаклап алуыннан сискәнеп китте.

– Безне дин сөрәме таратасыз дип куалар, ә сезне ник куалар суң, Гөлжамал? – дип сорады Зөһрә, тынычлана төшкәч.

– Әй Зөһрәкәем, ирем фермада мәдир булып эшлидерие. Берсе барып әләкләгән, кем икәнән дә әйтмиләр. Имеш, ике атна элек югалган сарыкларны бернинди дә бүре ашамаган, ә ирем Янсуар кешесе Митрәйгә сатып жибәргән, дип. Мифтахетдин, Янсуарга барып, теге Митрәйне эзләп тапты һәм аңа: «Митрәй, минем бит сине күргәнем дә юк, нинди сарык сатыйм, ди, мин сиңа? Үземнең авызыма ит калжасы капмаганыма да әллә ни гомер, инде итнең исен дә оныттым, зинһар, районга барып дәрәсән сөйләп бир», – дигән. Митрәй: «Мифтах, мин бит ул сарыкларны базар көнне Теләчедә сатып алдым. Кайсы авыл кешесе икәнән белмим, Кадыр атлы адәм иде. Иртәгә үк районга барам», – дип калган.

Тик анда баргач: «Әйе, Мифтахетдиннән сатып алдым», – дип кул куеп кайткан. Шул гына башыбызга житте. Тегендә кыйнап кул куйдырганнардыр инде. Янсуарның керәшен хатыннары, Митрәй, Теләчедән кайткач, ай буге кан сиеп жатты, жанбаш сөяге сызлап, әле дә артын сөйрәп жөри, дип сөйләгәннәр. Соңыннан килеп, теге ике сарыкларын да алып чыгып киткәннәр. Бу сарыкларны канфискавайт итәбез, болар – Алансу фермасыннан Мифтахетдиннән сатып алган сарыклар, ничә тәңкә акча түләдең, дип аптыратканнар. Тегесе, тагын кыйнарлар дип куркып, Кадыйрга түлгән бәһане әйткән. Шуннан безгә тентү белән килеп керделәр дә өйнең астын-өскә китерделәр. Мифтахетдинемне кыйнап үтерәләр дип торам. Балаларның коты очты, әй, курыктылар инде жанкисәкләрем! Менә шуның өчен, югалган ике сарык өчен каралты-кураларыбызны, жәннәт кебек йортыбызны ташлап, жәһәннәмгә китеп барыш, Зөһрәкәем!

Зөһрә озак утырып арыган аякларын азыйм дип, арбадан төште. Аның ишелеп торган гәүдәсен, әвендәй корсагын күрөп, Гөлжамал куллары белән ике ботына шапылдатып сугып куйды:

– Аһ, Аллакаем ла, бала табар вакытың житкән ләбаса! Ничекләр итеп, бала табар вакыты житкән хатынны шундый авыр юлга чыгарып жибәрергә кирәк?! Жук, кеше түгелдер болар, жырткыч жанварлардыр!

– Нишләмәк кирәк, Гөлжамал, берни эшләр хәл юк. Алла ярдәменнән ташламасын, баламны ничекләр табармын дип кайгырам. Юлда тулгак башланса, нихәл итәрмен? – дип елап жибәрде Зөһрә.

– Безгә бергәрәк булырга кирәк, олаулар да аллы-артлы барсыннар. Минем Саушның кендек әбисе Жамал түтинең бала таптырганын карап торганым бар, эзрәк рәтен беләм. Алла теләсә, бер жәе чыгар әле, барысы да яхшы булып, – дип, Зөһрәне юатты Гөлжамал. – Тик калада аермасылар ярар иде инде.

Габдрахманнар олавы беренче булып кузгалды, алар артыннан Мифтахетдиннәр иярде. Жиде олау, кыр казлары кебек тезелешеп, Теләче үреннән төште дә Казанга таба юл тотты.

Хәйран гына аяз көн иде ләбаса. Алар авылдан чыгып киткәндә, яңгыр ява башлады. Инде энә Казан ягыннан йокымсырап-оеп, мөндәр-мөндәр ак болытлар зәп-зәңгәр күктә кайсы көймә, кайсы ак таулар кыяфәтендә йөзеп йөрделәр дә, акрын гына кара-кучкыл күгелжем төскә кереп, бергә укмаштылар. Әле генә зәп-зәңгәр булып торган күк йөзә, куркыныч дәһшәтле кыяфәتكә кереп, жир өсте караңгылыкка чумды. Инде Күкчә үрен төшкәндә, ишеп яварга да тотынды. Габдрахманның йөзөндә яңгыр тамчылары жемелдәште.

– Каһәр суккан, шунысы гына житмәгән иде, – дип, эзерләп куйган брезент кожаннарны хатынының, улларының өстенә рәтләбрәк япты. – Юешләнә күрмәгез, киём-салымнарны киптерергә урын булмайчак, – диде ул, кайгырып.

Күкчә ягыннан өзеп-өзеп козгын кычкырган тавыш ишетелә. Зират яныннан узганда укый торган догага дип кулын күтәргән Зөһрә зират ягына каерылып карады да:

– Кем башына шулай коңгылдыйсың? Без узып киткәнче, тын гына агач башында утыра алмадыңмы, хәерсез нәрсә, үлем хәбәрчесе, – дип сөйләнеп алды. Бу козгынның тавышы жаннарга, йөрәкләргә – инде телгәленеп беткән йөрәкләргә – яңа яра, мәңге төзәлмәслек жәрәхәт салгандай итте.

Каеннар арасына кереп югалган кызгылт-сары төлкенең йөнтәс койрыгы күренеп калды. Зөһрәнең күңелендә әтисе көйли торган бер жыр кабатланды:

Кызыл гына ла төлке – урман күрке,
 Ни югалтты газиз башкаең?
 Туган жирләреннән аерылганның
 Табалмассың кабер ташларын.

Кызыл гына ла төлке – урман күрке,
 Төлкеләрсез урман урманмы?
 Әллә безнең башлар сыктый-сыктый
 Аерылышу өчен туганмы?

Кызыл гына ла төлке – урман күрке,
 Каен төпләрендә өнә бар.
 Туган якларында яшәгәннең
 Кайтып керер жылы өе бар!

Зөһрә этисенең, бу жырны жырлай-жырлай, печән чапканын хәтерли. Сүзләренең мәгънәсен аңлап бетермәсә дә, ничектер этисенең моңлы тавышы күңеленә сеңеп калган иде. Хәзер генә мәгънәсен аңлады – бу шигырьне каторжаннар яисә теге яки бу сәбәп аркасында йортсыз-жирсез калганнар чыгарган лабаса. Зөһрәнең алдагы тормышы турында жыру жырлаган икән бит этисе.

* * *

Солтангәрәй Яковлар тәрәзәсен чиртүгә, пәрдә читен күтәрәп карадылар. Бу Нәфисә иде. Ул сак кына адымнар белән ишекне ачып чыкты да егетнең кочагына сеңде һәм шунда эреде дә бетте.

– Килдең, килдең, мин синең киләсеңне белдем! Шундый көттем, жаным! Алансу юлларына карап, күз нурларым түгелеп бетте. Этиләр киттеләрме, атлы гаскәрләр килдеме? Минә таптырып, эти-әниемне кыйнамадылармы? – дип, егетне мең төрле сорауга күмде кыз.

– Киттеләр, жаным, эти-әниенң тимәделәр. Шәрәфи котырган иде. Кая качырдың кызыңны, мәчет козгыны, дип, күрше Минислам абзыйның йортын астын-өскә китерде, ләкин эти-әниенң кагылмадылар, – диде егет, шашынып-шашынып кызның яшьле күзләреннән үбә-үбә. Аңсыз яткан Фәгыйлә түти турында әйтеп тормады, йөрәген бозмыйм, бу аның болай да яралы йөрәгенә учлап-учлап тоз салу белән бер булып, дип уйлады.

Мәхәббәт утында янган ике яшь йөрәк, бер-берсенең куенында эреп, төнне үткәрделәр. Берни турында уйлыйсы, сөйләшәсе килми иде.

– Бүген Жәкәү абый әллә кайларга барып кайтты. Миңа әллә нинди язулар эзерлим, диде, – дип сүз башлаган Нәфисәне Солтангәрәй шунда ук бүлдерде:

– Кирәкми, Нәфисә, әйдә ул турыда бүген сөйләшмибез. Минем китү, аерылу турында сөйләшәсем килми. Беләсеңме, мин эти-әниенң сине Көличкә озатып куюымны хәбәр иттем, шундый сөенделәр инде, хәтта әниенң мине кочып ук алды. Аннан ипләп кенә этиеннән сине миңа кияүгә бирүен сорадым.

– Бирделәрме, Солтангәрәй, каршы килмәделәрме?

– Бирделәр, жаным. Мин әйттем, Габдрахман абзый, Нәфисәне эзләп табам, Ташкент Себер түгел, Себердә булса да эзләп табам, кирәк булса, үзем дә Себер китәм, дидем. Аның өчен борчылмагыз, мин кызыгызны саклармын, дидем. Менә унжидең генә тулсын, өйләнешербез. Әле, бәлки, авылда яшәргә дә рөхсәт бирерләр. Бер дә курыкма, Нәфисә жаным. Мин әле иртәгә дә килермен. Сине Жәкәү абзый атна-ун көнсез озата алмас. Чөнки

бу ыгы-зыгының азрак тынуы кирәк. Син кайсы тәрәзә янында йоклайсың, шул тәрәзәгә чиртермен.

– Мин көне буге чоланда качып ятам, төнлә йокларга гына чыгам. Жәкәү абзый әйтә: «У нас тузе самые творится, чөрт знает что, тебя, дученька, скоро проводить нада. Пака бумага приготовлю, без бумага не сможешь даехать да Узбекистан», – ди. Мин аңлап бетермәдем, шул язучулар турында әйтүедер инде.

– Шулайдыр, – булды егетнең жавабы. – Минем дә урысчам юк бит. Тел белмичә ничек барып житәрсең икән соң, Нәфисә?

– Жәкәү абзый, поездка утыртып жибәрәм, анда Гыйният каршы алыр, диде.

– Алай булса гына, миңа Гыйният абзыйның әдрисен бирделәр. Мин сине озакламый эзләп табармын. Авылга кайта алмасак, миңа да шунда берәр эш булыр әле, жәе чыгар. Син кайгырма гына, жаным, кайгырма гына, – дип, күзләреннән, ирененнән үбә-үбә юатты кызны егет. – Без барыбер бергә булырбыз, безне беркем дә аера алмас. Тик хәзер миңа китәргә кирәк, жаным, хуш булып тор. Иртәгә караңгылану белән синең яныңа очар коштай килеп житәрмен. Бүген дә көнне үткәрә алмыйча интегеп беттем. Эти-әниләр сине эзли чыгарга кушалар. Мин чыгып китмәгәч, әни: «Утының качмас, бар, урман, су буйларын әйләнеп кайт», – дип, үзәгемә үтте. Мин аларга синең кайда икәнне әйтә алмыйм бит инде. Белмәүләре яхшы, Алла сакласын, ялгыш авызларынан ычкынып китәр дә, харап булырбыз. Эти-әниен исә синең кайда икәннең белеп, тынычлап киттеләр, Аллага шөкер. Ату Зөһрә апа синең өчен бигрәкләр дә кайгыра, өзгәленә иде. Хуш, жаным, иртәгәгә кадәр, – дип, төн өченә кереп эреде Солтангәрәй.

Жәкәүләренң этәчләре, таң беленүен хәбәр итеп, карлыккан тавыш белән жиһанга аваз салды.

* * *

Хәбибулла карт аңсыз яткан карчыгы янында озак утырды. Әниләре яныннан бер адым да китмәгән кызлары Асилә белән Рәшидә, нишләргә, әниләренә ничек булышырга белмичә аптырап беттеләр. Им-том итеп карадылар – файдасы тимәде. Хәбибулла атын жигеп, улы Шамил белән районнан доктор алып кайтты. Ап-ак сакал-мыегын пөхтәләп кискән, күзенә түгәрәк күзлек элеп куйган доктор авыруны озаклап тыңлады, тикшерде, күзләрен ачтырып карады да:

– Мин монда берни эшли алмыйм. Йөрәге таза, бәлки, аңына килер, вакыт кирәк, бу очракта вакыт – доктор, көтәргә кирәк, – дип, чемоданга охшаган сумкасын шыртлатып ябып куйды.

– Дуктыр, кайчан уяныр икән суң ул, иртәгәме, бер атнаданмы?

– Мин бер сүз дә әйтә алмыйм, бәлки, иртәгә, бәлки, бер айдан, бәлки...

– Нәрсә «бәлки», бәлки, үләр димәкче буласызмы?

– Мин алай дип әйтмәдем. Карчыгың бик зур стресс кичергән. Аркасындагы камчы эзләрен спирт белән сөрткәләп, менә бу мазь белән майлагыз. Бер положениедә генә ятмасын, әйләндергәләп торыгыз. Берәр атнадан аңына килмәсә, мине килеп алырсыз.

– Рәхмәт, дуктыр. Бусы сезгә, авыз итәрсез, – дип, Хәбибулла докторга өч литрлы банка белән гәрәбәдәй сап-сары, яхуттай янып торган бал чыгарып бирде.

Доктор күнел өчен генә «не надо» дисә дә, йөзе яктырып китеп: «Я обязательно ещё раз приеду, а жена твоя поправится», – дип, Хәбибулла

күнелендә өмет чаткылары уятып, тарантаска менеп утырды. Улы Шамил докторны озата китте.

– Һэй, Кукан! – Шамил чөңгерүгә, ат жиңел генә жилдереп, алга очты.

– Хороший конь, откуда в деревне такой благородный скакун? В этих краях я не видел такого коня голубых кровей, это же – арабский скакун. Как он сюда попал?

Русчаны аз гына сукалаган Шамил:

– Иты Ташкеннан, дәде пударок, – дип, бик белдеклеләнеп җавап бирде. Әле өстәп тә куйды: – Ул там бульшуй бәлшәвик!

– Понятно, – диде доктор, – а что же твой дядя не спас свою сестру и маму? Вот что мне не понятно, сынок. Это мне совсем не понятно. – Доктор Алансудагы хәлләрдән хәбәрдар иде. – Чёрт знает, что творится! Габдрахмана я знаю, в чём его вина? Он такой порядочный мужчина. Плюс ко всему, очень грамотный. Ведь в деревне таких грамотных людей-то нет. И семья какая была! Жена, дети, дочка красавица! Дочку не нашли? Говорили, что она пропала.

– Незнай, – Шамил, рус сүзләрен аның хәтле күп белмәү сәбәпле, шул җаваптан уза алмады. Шулай да бу докторның жизнәсе Габдрахманны, Зөһрә апасын, Нәфисәне яратып сөйләвен аңлап: – Ани учен хороший, – дип өстәп куярга булдырды. Үзенә шундый оста итеп чын урыс белән сөйләшә белүенә куанып, кайткач, бу хәбәрне әтисенә, апаларына, малайларга житкерергә ниятләп, атының дилбегәсен кагып куйды. – На-а-а, Кукан малкай! – Шуны гына көткән юртак алдырып китте, жил генә сызгырып, малайның чәчләрен тузгытты.

Шамил – Фәгыйләнең төпчеге – ялгыш кына дөньяга килгән малай. Кырык җиде яшендә Фәгыйлә шиккә төшә:

– Хәбибулла, минем никтер эчем үсә. Дуктыр: «Кистадыр», – ди. «Ул ни нәмәрсә суң?» – дигәч: «Ит үсә инде, Фәгыйлә түти, аңа операция кирәк», – ди. Мин никтер куркам. Пычак астына керәсем килми. Шакир мулла абыстаена барып сылатып та кайттым. Ул да шулай, диде. Сунга таба ул «киста» дигәнең никтер селкенә башлады, – ди.

– И Аллам, ник әйтмисең аны, хәзер ат жигәм дә дуктырга алып барам. Нәрсәгә миннән яшерәсең, әллә нинди авыруга әйләнер тагын.

Теләчедән Фәгыйлә түти – шаккатып, аптырап, ә Хәбибулла очынып кайтты.

– Бәби туа, ди бит, ә! Алтмышка җиткәндә, кемгә Ходай мондый бәхет биргән? Кемгә – миңа, Хәбибуллага! Инде төшертергә дә соң, ди, рәхмәт төшкере! Ник үтерәсең ул баланы, тусын! Миңа ярдәмче булыр. Кыз туса, сиңа охшаган, матур, уңган булыр, малай туса, картаймыш көнебездә безнең яныбызда яшәр. Тегеләре кияүгә китеп беттеләр. Һай, малкай, әйдә әле, Алансуга оч әле! Хәбибулла бабаңның бәбие туарга тора, ди бит, нәрсә өстерәлеп барасың?!

– Хәбибулла, ни сөйләвен бу? Ниди бала табу?! Адәм көлкеләренә генә калдык! Син беләсеңме кызың Зөһрәнең корсаклы икәнән? Бу ике бала берьюлы туачаклар, аллы-артлы. Авыл халкы ни сөйләмәс?! Хур булабыз бит! Әйдә, чарасын тап! Кәвәл керәшеннәре арасында шундый карчык бар ди, Уринә атлы. Зинһарлап сорыйм, бер җаен таба күр!

– Кагылып кына кара, шул көнне үк аерам! Өч тапкыр талак әйтәм и вәссәлам! Әле миңа яшь хатыннар да киләчәк. Байлыгым да бар, көч-куәт дигәннән, анысын сөйләп тә торасы юк. Алтмышка җиткәндә, балаң тусын әле! Шуны белеп тә миңа яшь хатыннар киләчәк. Вәйт сиңа, папрубуй, – диде Хәбибулла карт, ярып.

Фәгыйлә дәшмәде. Шул көннән соң дүрт ай узгач, Фәгыйләнең Шамиле, тагын бер айдан Зөһрәнең Камиле, бу якты дөньяга без тудык, дип аваз салдылар. Менә шундый бүләк ясады Фәгыйлә Хәбибуллага. Ул малайны апалары, әти-әнисе иркәләп, сөеп кенә үстерделәр. Фәгыйлә кая да булса киткәндә, баласын – Зөһрә, Зөһрә югында кызының улын Фәгыйлә имезде. Алансу халкы башта аптырап шаккатса да, соңыннан оныттылар, бу турыда сөйләми башладылар.

Беркөнне, Шамиленә ун яшь тулганда, Фәгыйлә Хәбибуллага әйтә куйды:

– Сиңа әйтәм, ничекләр генә теге вакытта Кәвәлгә Үринә карчыкка алып бармадың! Әй картым, бу улыбыз булмаса, нишләр идек? Дөньябызның бер ягы китек булып иде, икәү каңгырыплар йөрер идек. Менә инде улыбыз да кул арасына керә башлады. Аллага шөкер, бигрәкләр дә уңган, зиһенле бала. Гыйниятулласы кайтып йөри алмый, Үзбәкстанда бик зур кеше – бәлшәвик. Зур дуктыр кызына өйләнде дә, вакыты юктыр инде. Рәхмәт сиңа, картым, дөньябыз түгәрәк, берәм-берәм тупырдашып оныклар туа тора. Инде исемнәрән дә буташтыра башладым.

Менә шулай дөньяга килде Шамил. Инде хәзер унберенче яшкә чыкты. Тик әнисе һәм Зөһрә апасы белән булган хәлләр генә нәни йөрәген парә-парә китереп телгәли. Баланың колагында әнисенәң ачыргаланып кычкыруы, кызын жәлләп, баласын шушы хәлгә төшергән адәм имгәкләрен кармап өзгәленүе, яланбаш калып тузгыган ак чәчләренәң жилдә жилфердәве, аклы күлмәген тасма-тасма телгән канлы камчы эзләре күз алдыннан китмичә, һәр төн аптырата. Ә әнисен кыйнаган жирән казакны төшөндә күрә. Ул казак, төнлә күзен йомуга, Шамил янына камчысын күтәреп килеп житә. Кызгылт чәчләре, утка әйләнеп, ялкынланып торалар. Авызыннан, аждаһа авызыннан чыккан кебек, кызгылт ут бөркелә. Малай куркып уянып китә дә, урыныннан торып, йоклап яткан апалары уртасына кереп чума. Инде ничә көн шулай булды. Әнисе әле һаман аңына килә алмый: йоклый да йоклый. Күрше Каракай кереп, ул мәрткә киткәндер, бер уяныр әле, дип юата юатуын. Көн дә авыз-борыны тирәсенә көзгә куеп карыйлар, анысы ни эшкәдер тагын? Барыбер үзен күрми ич инде ул. Каракай көн саен ясин укып чыгып китә. Ясин укыгач, тереләсе кеше терелә, үләсе кеше жиңел генә үлеп китә, ди. Ниткән үлем? Әнисеннән башка малай нишләр? Иртән торуга: «Әйдә, улым, тор инде. Кояш энә, әллә кайчан уянып, Урыстау өстенә менеп кунган. Бодай оныннан шундый тәмле коймак пешердем, суынганчы аша, сиңең үсә торган чагың. Суынгач, коймакның бер тәмә дә калмый аның», – дип, кем уятыр? Малай шуннан курка, тәне, эсселе-суыклы булып китеп, чөмер-чөмер итә. Шамил башын тотып, үз уйларына бирелде:

– Үлә күрмә, әнием жаным, үлә күрмә! – ди ул, үкси-үкси. Исмәгыйльләр, Хәмзәләр: «Синең әниең түгел ул, әбиең. Андый әби-әни булмый», – дип үртәсәләр дә, малайга аның әнисеннән дә матуррак әни юк! Исмәгыйльнәң әнисенә егерме сигез яшь, ә Хәмзәнең әбисе дә Фәгыйләдән күпкә яшь. Булса соң, булсын! Ә аның әнисенәң чәчләре, ак булса да, шундый матур! Ап-актан киенеп, ашка барганда, асыл хатыннары: «Бигрәк матур инде бу Фәгыйлә түти, һич картаясы юк», – дип сокланып карап калалар. Ә яулыгын артка бәйләгәндә, кояш юк чагында да жем-жем итеп торган чын зөбәржәт алкасы! Ул алканы Гыйниятулла абыйсы Ташкеннан алып кайткан иде. Ә төп-төз итеп, каеган читекләр киеп, кәз-кәз атлап йөрүләре ни тора!

Аларныкы яшь булсалар да, Хәмзәнең әбисе бөкрәйгән, ә Исмәгыйльнәң

энисе – кара шадра, битенә кара борчак сипкән күк. Шамилне: «Синең эниң – эби», – дип үрти башласалар, ул күп сорап тормый, ипи шүрлекләренә менеп төшә. Икенче көнне тегеләрнең эниләре йә эбиләре жалу белән килсәләр дә орышмыйлар Шамилне.

– Улым, – ди Хәбибулла, – ник әле син нәсел черетеп сугышып йөрисең? Алай ярамый, улым. Ни нәрсәгә дип суктың инде син ул Исмагыйльгә?

– «Синең эниң – эби» дип үртәмәсен! Тагын бер әйтсә, тагын сугам.

– Улым, йодрык белән хәл итмиләр андый эшне, телең белән ипләп кенә аңлат.

– Әйсәнә, аңламый ич алар. Үз анасының кара шадра икәннән белми ул.

– Улым, кешенә кимчелеген өстенә бәрәп әйтмә. Ул гомер буе болай да кимсенеп яши. Алай ярамый, улым.

– Ярар, эти, башка тимәм. Барыбер безнең эни иң матуры, иң яше, иемә?

– Шулай булмаган кая, балам, синең эниң иң әйбәте, иң матуры, иң яше. Улым, минем белән бер-бер хәл булса, эниңне син карарсың, яме.

– Ә синең белән нәрсә булсын суң? Эти, синең белән бернәрсә дә булмый.

– Алла боерса, диген, улым! Дөнъя хәлен белеп булмый. Иртәгә, Куканның аягын ныгытып, Кыйгасар елгасы буйларыннан әйләнеп кайтырсың.

– Ярар, эти, – ди Шамил, тәмам тынычланып.

* * *

Яңгыр туктамыйча яуды да яуды. Үзәкләргә үтеп, нечкә иләктән иләгән кебек туктаусыз явар кебек.

– Мур кыргыры, туктарга охшамаган бу яңгыр! Итәк-чабуларыгызны кожан астына рәтләп жыештырыгыз, жүешләнсәгез, начар булыр, киёмнәрегезне киптерергә жылы куышыбыз юк. Бер Аллахка гына таянырга кала, – дип, Габдрахман Зөһрәнең аякларын кожан итәкләре белән каплый төштә.

Яңгыр тора-бара көчәйде генә. Габдрахман кожанының башлыгын киеп куйса да, салкын яңгыр тамчылары битеннән муенына таба актылар. Ул:

– Зөһрә, балаларның өстенә әйбәтләбрәк яп әле, – диде, бер-берсенә куеннарына кереп йоклап киткән улларына карап. – Әйдә, рәхәтләнеп йокласыннар, уянгач, тамак ялгап алырбыз. Үзең дә черем итеп ал, бу арада рәтләп йокы күргәнебез булмады. Сина ял кирәк, карчык, тынычлап йоклап алырга кирәк. Әле алда ни буласын белмибез бит, ял ит.

Габдрахман, дилбегәсен кагып, атына чөнгереп алды. Ул ара яңгыр астында килеп чыланган сакчы Габдрахманның атына китереп орды.

– Нәрчә, үләкчә кебек чөйрәлеп барачың! Чинең арттан күпме олау-обоз килә. Күрәчеңме, барыбыз да жеп бөртекез булдук, мәчет козгыны! – дип, ата-анасын искә төшереп сүгенеп куйды. Алдырып чаптырып киткән атыннан чак кына очып төшми калган Габдрахманга бу сакау тавыш бик таныш кебек тоелды. Кем генә булды суң әле бу тешкә тия торган нечкә, тимерне тимергә ышкыганда гына чыга торган тавыш иясе? Габдрахманның миен шул сорау бораулады, һич кенә исенә төшми бит. Йөзен дә күрә торган түгел – кожан башлыгын йөзенә үк төшереп кигән, күзе генә күренерлек итеп калдырган. Кем генә шулай сакауланып сөйләшә иде соң? «Үләкчә кебек чөйрәлеп барачың», – диде. Шулкавыт баш өстеннән чакылдап саескан очып китте. Саескан! Габдрахманның күз алдына яшен тизлегә белән мәдрәсәдә укучы бер шәкертнең йөзе килеп басты, исеме ничек иде соң әле? Аңгырарак кына малай иде. «Саескан» дигән сүзне «чаечкан» дип әйтеп, шәкертләрне көлдерүе исенә

төште. Габдрахман шәкертенә укып чыкканчы шул авазны өйрәтә алмады. Башта шәкертләр малайга, үртәп (исеме дә искә төште, Мансур исемле иде бит), «Мансур дип әйт әле, сары дип әйт әле» диләр, тегесе «Манчур», «чары» дияр иде, аннан соң тегеләр хихылдап көләрләр иде. Балаларны жыеп күпме аңлатты Габдрахман хәлфә, кешенен кимчелегеннән көләргә ярамый, Аллаһы Тәгалә көлгән кешеләрнең үзләренә дә әллә нинди кайгы-хәсрәтләр китерер дип куркытып та карады. Малай көч-хәл белән хәрәф танырга өйрәнәп чыгып китте. Беренче тапкыр малаен мәдрәсәгә китергәндә, Мансурның әтисе: «Габдрахман, әйдә, әзрәк кул куярлык, акча саный алырлык булса, ярар, ите – сиңа, сөяге – миңа, туганнан ук шундый элә-танаксыз, аңгырарак булды бу улым», – дигән иде. Борын астыннан сап-сары булып маңкалары агып торган, тетеләп беткән киём-салымнан, ялан аяклары чебиләнәп беткән малайга карап: «Улым, бар, борыныңны сөрт тә, малайлар янына кереп утыр», – дип кертәп жибәргән иде мөгаллим малайны. Хәлиуллага: «Хәлдән килгәнчә тырышып карармын, үзеннән тора, тырышса өйрәнәр, Алла боерса», – дип җавап биргән иде.

Шул көчкә-көчкә укырга-язарга өйрәнәп чыгып киткән малай бүген Габдрахманга: «Мәчет козгыны, үлөкчә», – дип, атына китереп орды. Бу аның үзенең аңгыра булып тууы өчен дөньядан үч алуымы әллә? Әллә мине танымадымы? Юк, мәчет козгыны, диде бит, димәк, танып әйтте. Бу сакчыларны шундыйрак аңгыралардан, наданнардан, жинаятьчеләрдән жыйганнар, күрәсәң. Берсендә дә иман заты юк, күзләре нурсыз.

Габдрахман атының кисәк юыртып китүеннән сискәнгән Зөһрәсенә дәште:

– Карчык, энә теге атка китереп орган малай – Хәлиуллага улы Мансур, миндә ничә ел укып, көчкә хәрәф танытып чыгарган идем, – дип уфтанып куйды.

– Сиңа әйтәм, Хәлиуллага белән Миңләсма шундый да тәртипле кешеләр иде, балалары да ару гына, бу яхшыдан яман туган нәрсә ник шундый яман булды икән, гөнаһ шомлыгы? – дип куйды. – Балаң шундый булса, Алла сакласын! Үзәбезгә андый тәрбиясез балалар күрергә язмасын! Олыны – олы, кечене кече итә торган балалар туарга язсын, тәртипле булып үссеннәр! Ярар, әтисе, ул үзенең эшлэгән яхшылыгы өчен дә, яманлыгы өчен дә үзе җавап бирәчәк. Аның өчен бер дә кайгырма, – дип, сүзен тәмамлады Зөһрә.

* * *

Фәгыйлә карчык бер атнадан гына аңына килде. Төнлә белән кучкарда яндырып куйган бишле лампаның филтәсе кысып куелган, йортны сүрән генә яктырта. Хәбибулла карт, атна буге аңсыз яткан хатынының уянуына тәмам өметен өзеп, әрнеп, күзләрен яшьләндереп ята. Сүрән саргылт ут карчыкның аксыл йөзен әллә нинди сагышлы итеп күрсәтә. Хәбибулланың йөрәге гомер иткән ипле, акыллы карчыгын жәлләп телгәләп, әгәр уяна алмыйча үлеп китсә, улы һәм үзе белән ниләр буласын күз алдына да китерә алмыйча өзгәләп иде. Инде йокыга куерып кына барганда, ничә төннәр шым гына яткан Фәгыйләнең «ай, ай» дип ыңгырашканына уянып китте.

– Әй Аллам, карчык, карчык, уяңдың бит, уяңдың. Раббым, Аллам, рәхмәт сиңа, төпчегебезне жәлләдеңме? Минә картаймыш көнемдә ялгыз булмасын, дидеңме? Йә Аллакаем, Раббым, Аллакаем, – дип каударланды.

– Ай, жылкәм яна, жылкәм сызлый, су бирегез, су, – дип ыңгырашты Фәгыйлә.

– Хәзер, хәзер, сиңа күп эчәргә ярамый, – дип, Хәбибулла кашык белән самавыр борыныннан агызып, карчыкның авызына су салды.

Фәгыйлә, кипкән иреннәрен чылаткач, акрын гына:

– Зөһрәләр кая? – дип сорады.

Хәбибулла дәшмәде.

– Куганнар, тәки Себергә куганнар, нәгаләт төшкерләре! Ай, жилкәм яна, жилкәм, – дип, Фәгыйлә күзләрен йомды һәм тагын тынып калды.

Хәбибулла карчыгын яны белән әйләндерде дә доктор калдырган май белән камчы эзләрен мул итеп майлап куйды.

– Тән ярасы төзәлер, карчык, жан ярасы мәңгелек. Бер дә кайгырма, тән ярасы төзәлер. Нәфисәбез кайларда икән? Япъ-яшь кыз бала. Кайларда гына каңгырып йөри икән? Әнисе соңгы көннәрен йөри, ничекләр, кайларда баласын табар? Малайлар нишләп бетәр?

* * *

– Сина әйтәм, Маһруй, син Фәгыйлә түтинен хәлен белеп кайт әле. Кичә Хәбибулла абзыйны күргән идем. «Аллага шөкер, аңына килде. Әй, шундый куркытты, Габделхәй, шундый куркытты, атна буге аңына килмәде бит, бернәрсәләр дә белмичә жатты. Инде, мин әйтәм, кече малаем – Шамилем бигрәк яшь бит, безне ятимнәр калдырып китепләр бара икән дип, котым чыкты, Габделхәй, билләһи котым чыкты. Картаймыш көнөндә хатынсыз калу ирләр өчен бик авыр. Хатын-кыз ул бала чүпрәге юып, бишек тирбәтеп утырырга булса да, балаларына сыя, ирләргә читен», – дип, минем яннан китеп барды. Артыннан карап калдым. Һай, бетеренсә дә бетеренер икән кеше. Жилкәләре салынып төшкән. Гөрнадир кебек кеше иде бит. Фәгыйлә түти белән икесе дә шундый пар килгәннәр дип, артларыннан сокланьплар карап кала торган идем. Нәселләре белән шәп, чибәр, акыллы, үзләренә генә бертөрле асыл зат булып аерылып торалар иде. Сөяк тота белә торган нәсел! Теге юкка чыккан кызларын әйтәм, Нәфисәне, аның турында ниләр генә сөйләмиләр?! Аннан суңы, кайсы кеше сөйли, кояш баюга, Нәфисә зиратта ап-ак кош булып, агач ботагына куна да, яшь балалар кебек үксегән тавышлар чыгарып, бер елый, бер көлә, ди. Галәү хатыны әйтә икән, утны сүндереп йокларга ятуга, яныма Нәфисә килеп ята, мин аның сулышын тоям, дип әйтеп әйтә, ди. Аннан сун, таң атканда, Нәфисә кыяфәтендәге сылу кызга әйләнә дә, Зөһрәнен ак шәлен бөркәнәп, үтә күренмәле ефәк ак күлмәк киеп, күккә аша. Шуннан сун Кыягасар елгасы өстендәге томанда эреп юкка чыга икән. Каравыл өендә әллә ниләр сөйләләр. Мин әйтәм, зиратка мәче башлы ябалак ияләнгәндер, алар бит төннәрен бала елаган тавышлар чыгарып ухылдыйлар, тик берсе дә миңа ышанмый, бөтенесенен телендә Нәфисә өрәге генә.

– Жук инде, Габделхәй, – ди хатыны. – Үз күзләре белән күргән кешеләр бар, ди бит. Зөһрә апа рәнжеше инде бу, Габдрахман хәлфә рәнжеше! Болай да, кояш баегач, Кыягасар елгасы яныннан үтәргә ярамый дип, гомер буге сөйләшәләр иде бит. Ул урынны кояш баеганчы узарга кирәк дип. Зимагур Шиап та куркуыннан чүт кенә ыштанын юешләтмәгән: «Нәфисә өрәге әллә никадәр артымнан ияреп килде! Лә хәүлә вә лә куәте дип белгәннәремне укыгач кына, зират эченә кереп югалды», – дип әйтеп әйтә, ди. Хәзер төнлә кече йомышын үтәргә дә урамга чыкмый икән.

– Ник, анасын ияртеп чыга микәнни? – дип авызын ерып көлгән Гарәфи, Гарәфине беләсәң, теленә шайтан төкергән.

– Кит аннан, Шиап Аллага ышанмый ич ул. Эчә-эчә күзенә күренә башлагандыр. Кеше ышанмаслык сүзне чын булса да сөйләмә, дигән

борынгылар. Тузга язмаганны сөйләп утырасың. Дөрөс сөйләшмисең, – дип ачуланды Габделхәй.

– Дөрөс әйтәм инде, шул хәлләрдән суң тотлыга торган булып калган Зимагур Шиһабетдин, көчкә сөйләшә, ди.

Маһруйбикә, күчтәнәчләрен алып, Хәбибулла карт йортына юл тотты. Үзенә ияреп, альъяпкыч итәгенә ябышкан кызы Нуранияне никадәр генә аерып калдырырга тырышса да, әнисе кызың кулын альъяпкыч итәгеннән ычкындыра алмады.

– Барыйм инде, эни, мин өйләренә дә кермәм. Аларның Куканнары бозаулаган, ди. Инде тасна да бер айлап булып, дип, жырчы Сөләйман әйтеп әйтте. Шундый да матур тай, ди. Аякларына ак «оекбаш» кигән, ди.

– Ну шушыны, башка балаларым бар, дисәң, бара, кал, дисәң кала, бу, әжәткана, әйткәнне дә тыңламый, шуның кадәр бабаңа охшап киребеткән булырсың икән, үз дигәнәнне итмичә туктамыйсың, рәхмәт жаугыры! Ат бозаулымыни? Сыер бозаулы, атка тайлаган дип әйтәләр. Кеше алдында мондый сүзгә сөйләп күрмә! Габделхәйнең олы кызы акылга жиңел икән, диарлар, – дип йомшый төшөп, Маһруйбикә Хәбибулла карт йортына таба атлавын дәвам итте. Нурания, куып кайтармаганга сөөнә-сөөнә, Алансуның тузанлы юлында әнисенәң галош эзләре кырыеннан нәни яланаяк эзләрен пичәтләп калдырып, Куканның колынын карарга Шамилләр йортына таба теркелдәде. Бөтен авыл балаларының теленнән төшмәгән Куканның ак «оекбашлы» таен күрергә баруына сөөнде.

Маһруйбикә килеп кергәндә, Фәгыйлә сәкедә ята иде, ишек ачылган тавышка елмайгандай итте. Елмаюы да әллә нинди мескен, кызганыч, кеше күңелә булсынга гына елмайган сыман килеп чыкты. Үзе торып утыра алмавына гафу үтенгәндәй, юаш тавыш белән:

– Әйдүк, әйдүк, Маһруй, нихәлләрәң бар? Рәхмәт яугыры, ничекләр киләсе иттең? Гаиләң ишле, балаң кечкенә, вакыт табып, минем хәлне белешүң өчен Аллаһның рәхмәте яусын сиңа, гомерең буге рәхәт күрәп яшә, – дип, Маһруйбикәгә сәке кырыенда урын тәкъдим итте.

– Нихәлләрәң бар суң, Фәгыйлә түти? Бик авыртынмыйсыңмы? Нәфисәңнән, Зөһрәдән хәбәр-хәтер жукмы? – дип, Маһруйбикә күчтәнәчен почмак якка кертәп куйды.

– Әй Маһруйбикә, юк шул, бернинди хәбәр-хәтер юк, үзем дә бик борчылам. Безнең хәлләрне сорама инде син. Хәлләр сорарлык түгел. Балаларымны, төрлөсән-төрлө якка таратып, тузгытып бетерделәр. Зөһрәм нишләр, баласын ничек табар? Рәнжим дә суң, бөтен дөньясына рәнжим. Аркамның сызлавына чик-чама жук. Анысына да түзәр идек, тән ярасы бер төзәләр, жөйләнер. Жан ярасы мәңгегә әрнеп торыр. Нәфисәм, оныгым өчен бер борчылсам, Зөһрәмнең гаиләсә өчен мең борчылам. Бернинди хәбәр-хәтер жук бит. Нишләргә дә белмичә, төннәр буге керфек тә какмый сызланыптар ятам. Атна буге аңсызланып ятканмын икән. Хәбибулла әйтә: «Сине, карчык, атка салып алып кайттык. Берни белешмичә яттың, карчык, мин инде тәмам өметемне өзгән идек. Өннәрем алынды, ташлап китәсең дип курыктым. Теләчедән килгән дуктыр, терелүе икеле, йөрәгә таза булып кына айный алса, дип әйтте, ди, инде әлхәмдүлиллаһи, биргәнәнә мең шөкер, Аллаһы Тәгалә сораганның ишетте, сине миңа кайтарды. Каракай да, синең яныңа кергәч, жиде ясин укып чыкты», ди. Хәбибулла сөйләгәч кенә, үземнең аңсызланып жатканымны белдем. Әй Маһруйбикә, жылкәмнең сызлавына

түзеп булмый. Теләче дуктыры әллә нинди май калдырган, шуның эзрәк сихәте тигән күк, йомшатып жибәрә.

– Әйтмә дә генә инде, Фәгыйлә түти! Нишләп кенә бетәрбез? Безнең әткәйләргә дә тентү керде. Тиздән өйләреннән дә куып чыгарачаклар. Әнкәйне авыл куштаны кыйнаган көнне әткәй йөрәге тотып егылды. Аллага тапшырдык. Өйдәге мал-туарны, мендәр-ястыкларын, өстәл-урындыкларын, әткәйнең барлык эш коралларын – бөтен әйберләрен, казаннарына хәтле язганнар. Наһар каенсеңлем Зәкиянең бизәнү әйберләренә кадәр алып чыгып киткән. Каенанамны камсамуллар төртеп егып, башын тишкәннәр, эшләре харап, Фәгыйлә түти, иртәгә өйләреннән куып чыгарасылар, ди. Мунчаларын әлегә калдырып торганнар. Үзәбезгә чакырган идек, әткәй үз нигеземдә үләм дип карыша. Нәрсәләр генә булып бетәр, Аллага тапшырдык!

Шамил өйдә эңиләре сөйләшкән арада ишегалдында басып калган зәп-зәңгәр күзле, ап-ак йөзле, кояш ашаган салам көлтәсе шикелле дулкын-дулкын чәчләрен үреп, зәңгәрсу тукумадан теләп алынган тасма белән бәйләп куйган алаңаяклы кызны күреп алды да:

– Синең исемең Нурия бит, иемә? – дип куйды.

– Ие, – диде кыз, – ә мин синең исемеңне беләм, Шамил синең исемең, Шамил.

– Каян беләсең? Син урамның теге башында торасың бит, мин бу очта. Минем сине күргәнем дә югы. Безнең очта синең күренгәннең дә юк бит.

– Сине кем белмәсен, ди, Сабантуйда Куканың белән гел беренче киләсең. Әле атың бозаулаган икән, әй, тайлаган. Ялгыш әйттем.

Шамил, елмая төшөп, аяк очларына төбәлөп, оялып кына сөйләшкән кызга карап торды да:

– Бозаулаган, син үзәң бозаулаган, ат бозаулы, димени? Безнең Кукан бит ул – чабышкы ат. Беләсеңме – нинди тай алып кайтты?! Ак «оекбаш» кигән тай. Шундый матур, күрше Йосыф бабай әйтә, колынны хатын урынына кочаклап ятарлык, билләһи, ди. Мә, алма аша, бу – көзгә алма, алмаларны жыеп бетердек инде. Ату кырау ала. Әни, кәгазьгә берәм-берәм төрөп, әржәләргә тутырып куйды. Безнең унбиш төп алмагачыбыз бар. Яз көне галәмәт матур була безнең бакча, шау чәчәк! Алмалар шундый күп коелалар, бакчада гел алма исе тора. Ө көз көне әни, әржәне өйгә алып кереп, алмаларны төрөп куйган кәгазьдән чыгаргач, күрсәң, алма исе исертә, башлар әйләнә! Кыш көне дә нәкъ жәй көне кебек инде менә, чат жәй!

Нурия Шамил биргән алмага тешләрен батырды. Алмадан тәмле әчкелтем сок агып чыкты. Кыз, алма тәменнән рәхәтләнеп, күзләрен йомды.

– Әй тәмле бу, Шамил, әй, Шамил абый, ие, минем мондый тәмле алманы гомеремдә дә ашаганым югы, билләһи дим, ашаганым югы. Мин алманың яртысын Саниягә алып кайтам. Әни, ипигә кушып, имезлеккә чәйнәп салыр, тәмле булыр. Аннары суң әни дә сөенер. Әнием ютәлли минем, гел ютәлли. Брачлар бронхит авыруы дигәннәр.

– Ярар, алып кайтырсың, мин сиңа тагын алма бирермен әле, яме. Әниң дә терелер, минем әни дә терелер.

Шамил, «абый» дигән сүзгә күңеле булып:

– Син миңа гел «абый» диген, яме, ату минем сөңлем юк бит, мин үзем төпчек. Әни әйтә, и улым, без сине күәс төбе кырып кына апкайттык инде, ди. Мин анысын аңлый алмыйм әле, үсеп житкәч белермен. Син минем сөңлем булырсың, яме. Синең абың бармы сун? Абың булса, рәхәт инде ул.

– Жук, мин үзем апай кеше. Әйдә күрсәт инде колыныңны, бик мактанган идең, мин шуны күрергә килдем. Теге жырчы Сөләйман әйтте, колыңнары шундый матур, Алансуда андый колын жук, диде.

– Мин мактанмадым, әйттем генә. Ә колыныбыз матур, нәкъ Кукан шикелле.

Бакча яктагы абзар артында арата белән бүлөп куелган зур гына загонда, Куканның имиләренә борынын төртеп, үзе жирән, тамак астыннан күкрәге буйлап ап-ак тасма сузылган, аякларына ап-ак «оекбаш» кигән, нәзек аяклы, әллә ниткән нечкә билле, бу яктагы тайларга һич охшамаган, тиреләре елкылдап торган колын басып тора!

– Ай матур! – диде Нурания, шаккатып, – кара, маңгаенда йолдызы да бар. Исеме ничек сун моның?

– Белмим әле, уйламадым. Әти, үзең сайла, диде, бәлки әле, Жирән булыр. Өнә, төсө жирән бит. Әле мин исеме турында жүнлөп уйламадым да, – дип, яңадан кабатлап куйды Шамил абыйсы.

– Кит, булмаганны, Жирән дигән ат буламыни? Безнең очта Жирән Вәли бар, аның да чәче тайныкы төслә кызгылт-жирән. Әйдә без аңа Йолдыз дип исем кушыйк. Өнә, маңгаенда йолдызы да бар, таң атканда яна торган йолдыз кебек. Әти ул йолдызны Чулпан дип атый. Әйдә, Йолдыз дип, йә булмаса Чулпан дип кушыйк...

* * *

Фәгыйлә карчык азрак рәтләнеп, яралары тартылып йөри башлаганга күп тә үтмәде, Үзбәкстаннан олы улы Гыйниятулланьң басмачылар тарафыннан үтерелүе турында хәбәр килеп житте.

Картлар өнсез калды: «Ничек?!» Бер ай эчендә кызын, «дошман» хәлфә хатынын, Себер кудылар, Нәфисә юкка чыкты, Фәгыйлә карчык үзе өнсез күпме ятты, менә хәзер сөлөк шикелле Гыйниятулласы шул блачны яклап хараплар булган. Югыйсә, Үзбәкстанда басмачлар хәрәкәтен жиңгәннәр дә иде кебек. Төрлө жирләрдә качып калганнар, димәк. Шулар житкәндер дә Гыйниятулланьң башына.

Гыйниятуллага Алансуда гашыйк булмаган кыз юк иде. Балыклы авылына аулак өйгә барса, кызлар: «Бүген Гыйният килә, матуррак киёмнәрне киик», – дип, мутланып, аулак өйләргә жыеналар иде. Нигәдер егет кенә, беркемгә дә карамыйча, Үзбәкстаннан кайткан авылдашының улы Гатауллага ияреп китеп барды. Аннан соң аның зур бер нәчәлникнең кызына өйләнүе, үзенә дә соңыннан әллә нинди зур түрә булуы турында хәбәрләр ирешеп торды. Авылдашлары аһ итте. Өйләнер дә шул! Патша кызын алырлыгы бар иде чукынмышның! Чибәр, укымышлы егет Гыйниятулла! Гыйният чыгып киткәч, күпме гашыйк кызлар елап калды!

«Әжәлләреңне генә эзләп чыгып киткәнсең икән, балам! Кемнәр генә башкайларыңа житте?» – дип өзгәләнде Фәгыйлә карчык һәм олы улын күмәргә кече улы Шамил белән чыгып китте. Большевиклар башлыгы Гыйниятулла Муратовның әнисен Үзбәкстанга китереп житкерер өчен, Алансуга солдат жибәргәннәр иде.

Озын юллар үтеп, алар Үзбәкстанга килеп життеләр.

Улының табуы янында жиңнәренә кызыл тасмалар бәйләгән мылтыклы дүрт адәм басып тора. Фәгыйлә, үзәкләре өзәлеп, инде еларга күз яшьләре дә калмыйча, улының мәрмәр кебек ап-ак йөзенә карап:

– Әй балам, никләргә генә мине ташлап киттең? Бигрәк гаярь, башбирмәс идең шул. Жәһәннәм тишекләренә әжәлеңне эзләп китмәсәң, Алансуда каберен булса да калыр иде. Ни гөнаһларым өчен үземнән алда баламны күмдем?! Бу кечкенә генә йөрәк ничек чыдасын? Нәфисәм турында бер хәбәр юк. Анысы кайларда йөри икән? Зөһрәм нихәлдә, инде баласын тапкан булырга тиеш. Бу мылтыклы адәмнәр ник дүртәүләп басып торалар, эшләре беткәнме? Үлгән кешене урламастар иде инде. Бу кадәр кеше кайлардан жыелган? Әллә бөтен үзбәк жыелып беткән инде? Чыгалар да сүз сөйлиләр, чыгалар да сүз сөйлиләр. Дога укыгыз, минем балама хәзер дога гына кирәк. Пычагыма кирәкме аңа сезнең буш сүзегез? – дип өзгәленеп, эчтән генә белгән догаларын укыды. Аннары: – Раббым, бер Аллам, жәннәтләреңне насыйп әйлә балама! Бәлшәвик булып динсезләнеп йөрдә дип, аны тәмуг утларына салма. Ул бит яхшы ата баласы, дине өчен түгел, көне өчен, Сәвит бачы өчен көрәшеп йөргәндер. Иленең асты-өскә әйләнгәч нишләсен, кайларга гына барсын? Кичер, Ходаем, бер Аллам, улымны, тәмуг утларына утын итмә! – дип ачыргаланды.

Улын күмәргә алып чыгып киткәндә, Фәгыйләнең котын алып, әллә ничә мылтыктан аттылар.

– Пли! – дип, берсе кычкыра, икенчеләре ата. Агач башында жыелышып утырган кошлар, котлары алынып очып киттеләр. Улының рухын рәнжетеп, ни өчен мылтыктан аталар – Фәгыйлә аңлый алмады.

Фәгыйлә карчык янына әллә нинди затлы киёмнәр кигән килене килде. Ул кара күлмәктән, башына кара яулык бәйләгән.

– Айда, әни, к нам поехали, – дип, Фәгыйләне үзләренә чакырды. Бигрәк чибәр, затлы киенгән иде килене. Тик никтер кара киём кигән, ак киеме булмагандыр, күрәсәң. Күзләре елап шешенеп беткән. Шулай да матурлыгын жуймаган. Римма бик зур профессорның бердәнбер кызы икән. Яннарына зур кара машина килеп туктауга, Фәгыйләгә утырырга булышты.

Фәгыйлә, өйләренә килеп кергәч, өнсез калды. Ике катлы йорт, жиһазларының чите алтынлап эшләнгән. Идәннән түшәмгә хәтле көзгеләр. Ул келәмнәр, ул ялтырап торган зур-зур лампалар, доңгылдап сугучы кәнәфи хәтле сәгать, шаккаткыч инде!

Римманың әтисе, татарча исәнләшеп, карчыкны түр башына утыртып, зурлап кунак итте. Нәфисә Үзбәкстанда күренмәгән булып чыкты. Фәгыйлә елый-елый, беренче тапкыр күргән кодасына соңгы айда ниләр кичергәннәрен сөйләп биргәч, тегесе:

– М-да, – дип, бик озак кына сүзсез торды да Фәгыйләдән Нәфисәнең исем-фамилиясен, туган елын сорап алды: – Иртәгә мин сиңа бер язу язып бирермен, ул язуну сез ничек булса да, оныгыгыгызга тапшырыгыз, болай гына ул монда килеп житә алмас, ә мин биргән справка аңа булышыр, – диде. – Ә монда исән-сау килеп житә алса, мин аңа ярдәм итәргә вәгъдә бирәм, кайгырмагыз. Замечательным зятем был ваш сын! Сезгә зур рәхмәт за сына! – дип, Фәгыйләне кочаклап алды.

Шулай Үзбәкстан якларында калды Хәбибулла белән Фәгыйләнең улы.

* * *

Кара төндә Нәфисә белән Яков агай юлга жыендылар. Яков жирән карт алашаны жигеп, арбага мул итеп печән түшәде, арбага эшнәләренә бирер өчен сөтен, маен, катыгын куйды. Анна түти юлга төче күмәч пешереп, Нәфисәгә

тоттырды. Кәгазьгә төргән тозлы дуңгыз маен күмәчләр янына куям дигәндә, Нәфисә тиз генә кулын артка яшерде.

– Нет, нет, Анна апа, грех! – диде ул, куркынып.

Анна да, исенә килеп:

– Да, я совсем забыла, вы же свинину не едите. Ладно, Яков поест, – дип, дуңгыз маен аерым кәгазьгә төрдә дә иренә сузды. – А мы конину не едим, так положено, – дип, Нәфисәне кочагына алды. Ул, кызга үзенең сырмасын кидереп, өстеннән иске брезент кожан каплады.

Жирән алаша төн карасында мондый төндә юньле хужа этен дә урамга чыгармый дигән кыяфәттә акрын гына, ялкау гына тау өсләтеп Теләче ягына таба атлады.

* * *

Солтангәрәйнең эти-әнисе дә атналар буге таң атканда гына кайта торган улларына аптырап, шикләнеп карыйлар. Ләкин үз эченә бикләнгән улларын сорау-мазар биреп бимазаламыйлар. Тик нәрсәнедер сизенүләре йөзләренә чыккан. Уллары Нәфисә турында нәрсәдер белә. Чөнки таң атканчы кайда йөрергә мөмкин? Әгәр авыл тирәсендә берәр кыз белән йөрсә, иртәнге өчләргә кадәр нинди кыз, үз данын чыгарып, егетләр белән йөрсен? Андый хәлнен авылда ишетелгәнә юк. Димәк, Нәфисә янында. Димәк, кызның кайда икәнен Солтангәрәй белә! Димәк, кыз исән!

Бүген Солтангәрәй Яков агай белән сөйләшергә булды. Нәфисәне кайчан, ничек Үзбәк якларына озата икән? Бәлки әле, үзе дә Нәфисә белән бергә үк чыгып китәр. Нигә сузып торырга?! Инде Нәфисә уналтынчы яше белән бара. Барып житкәнче, гомер узар, әле эшкә урнашасы бар. Аннары аның үзен генә поездга утыртып жибәрергә дә куркыныч – тел белмәүче япъ-яшъ кыз бала ничек барып житәр? Юк, мин аның белән бергә китәргә тиеш. Ни булса шул булыр. Миңа аннан башка яшәү юк. Бүген Яков агай белән сөйләшәм дә, эти-энидән рөхсәт алып, Үзбәк ягына чыгып китәм. Төп йортта калырга энекәш бар, бер дә кайгырасы юк. Эти-энигә дә мәшәкать азрак булыр. Олы малайны башка чыгарып торасы булмас.

Ул шундый уйлар белән Көличкә килеп житте дә сакланып кына, кече яктагы кыз йоклый торган караңгы тәрәзәне чиртте. Ләкин бу юлы, тәрәзә пәрдәсенен чите күтәрелеп, кызның тулган айдай балкып торган ап-ак йөзе күренмәде. Егет катырак шакып караса да, өй эчендә жанлану сизелмәде. Әллә барысы да үлем йокысы белән йоклайлар инде дип уйлап, олы як тәрәзәсен шакыды. Йортта ут элендерделәр дә, Анна түтинен:

– Кто там? – дигән йокылы-уяулы тавышы ишетелде.

Тәрәзә шакучы:

– Иты я, Султангәрәй, – диюгә, Анна түти, тиз генә утны сүндереп, егетне өйгә кертте.

– А, Султан, это ты? Только зря ты пришёл, сынок. Сегодня рано утром они уехали в Казань. Дядю Нафисы убили. Ведь здесь её надолго не спрячешь. У нас такие дела творятся, просто ужас! Каждый день людей то в тюрьму забирают, то в Сибирь отправляют – опасно. Ладно, не расстраивайся, сейчас иди домой, когда всё уляжется – приедешь. Яков тебе даст новый адрес Нафисы.

...Солтангәрәй, йөрәгенең иң нечкә бер кылы өзелүен тоеп, пыскып, яңгыр явып торган шомлы караңгылыкка таба атлады.

Гыйният абыйны – Солтангәрәйнең һәрвакыт күз алдында торган

пәһлевандай гәүдәле, чибәр, кечкенә генә кара сакал-мыеклы, гел елмаеп йөри торган көләч йөзле ир-егетне – басмачлар атып үтергән. Нәфисәнең соңгы сыеныр урыны да юкка чыккан. Кыз нишләр?! Казанда бер генә танышлары да юк лабаса, кайларга барыр, кемнәрдә торыр?

* * *

Котдус картның балалары әйберләренә язарга кәргән активистлар күрми калган тарантасны сүтеп, жиргә күмделәр. Тиз-тиз, тавыш-тынсыз гына эшләделәр.

– Барыбер черер инде, бер эшкә дә ярамас, тик, этләргә калганчы, жирдә чересен! Балалар, тиз генә жыеныгыз да чыгып китегез. Без әниегез белән ничек тә яшәрбез, кайгырмагыз. Инде яшисен яшәгән, ашыйсын ашаган. Жәяүләп, Казанга хәтле шактый озак барасыгыз булыр, ашарга күбрәк алыгыз. Анда урам себерергә урнашсагыз да ярый. Зәкиябану берәр жирдә йә бала карап торыр, йә савыт-саба юарга урнашыр. Үземнең бер дә кәефем юк, күрешмәсәк, бәхил булыгыз, – диде Котдус карт.

Балаларын озаткач, ул карчыгы Нәзифәгә:

– Сина әйтәм, урын әзерлә әле, бер дә рәтем юк, ятасым гына килеп тора, йөрәгем туктый-туктый тибә. Китеп барсам, Габделхәйгә күчәрсен, әгәр өйдән куып чыгарсалар, диюем. Син, карчык, бәлшәвик Даутны тыңламаганга миңа үпкәләмә инде. Кермим мин ул калхузга. Ничек инде бөтен нәрсә уртак булсын, ди! Жыен ялкау хәерчеләр белән бергә яшәп була, димени? Дөрөс түгел бу! Шуның өчен кояш чыкканчы, таң атканчы ук торып, көнне төнгә ялгап, балаларыбызга ал-ял күрсәтмичә эшләдекме? Әнә, берәм-берәм балаларыбызны башка чыгардык, һәрберсенә йорт салып керттек, мал-туарлы иттек. Нинди матур итеп яшәп яталар иде лабаса! Намаз саен хәерле гомерләр теләгәндә, балаларыбызны тәүфыйктан аерма, мөселман динендә, намазлар укып, тыйганнан тыелып яшәсеннәр дип, аз теләдекме икәнни суң?! Кайсы наданның башына килде икән бу эшли торган, жирне жаны-тәне белән яраткан крәстияннең каймагын юкка чыгару?! Нәгаләт төшкән бәндәләр! Тиздән мәчет манарасын кисмәкчеләр, ди. Әлегә балта, пычкы тотып, манарага менәргә теләүчеләр юк. Шәрәфи котырына икән: «Сез нинди Сәвит благын яклаучылар, шул манарага да менә алмагач, бәрәңге кәлжемәләре», – дип, тагын әллә нинди мин әйтергә ояла торган сүзләр белән яшьләренә сүгә икән. Инде кәнсәдә иртәгә кисәргә дигән карар чыгарганнар, кешеләрен дә билгеләгәннәр: Камал Кадиме белән Шәрәфи менәргә уйлаганнар. Тик Кадимнең әнисе: «Кадим, әгәр бу эшне эшләсәң, сиңа имезгән хәләл сөтем хәрәм булсын, мин сине күкрәгемне чыгарып каргыйм! – дип, алдына килеп тезләнгән. – Эшләмә, улым, андый эшне, жиде буын нәселебез, кичерүне сорап намаз укыса да, Аллаһы Хак Тәгалә кичермәс. Үзең төшмәсә, балаларыңа, оныкларыңа рәнжеше төшәр, мәңге рәхәт күрмәсәң, бөтен нәселне бетерерсең!» – дип ялынган. Улы каршында әнисе тезләнеп торган вакытта этисе килеп кәргән дә Кадимне эт итеп дилбегә белән ярган: «Әле син, маңка малай, әниңне тезләндереп торасыңмы?! Мәсҗет хәтле мәсҗеткә менеп, манара кисеп, бөтен авылыбызга игелек таратып, иман биреп, нур чәчеп торган айны бәрәп төшерергә уйлайсыңмы?! Йә Раббым, шушы Шәрәфигә иярмәсәң! Ул – гомер буге мич башында бал әчетеп, исереп, намаз укымыйча, динне бар дип белмичә, кеше сатып, үзеннән яхшырак, баерак кешеләрнең өстеннән, көнләшеп, әләк хатлары язып, аларның балаларын зар-интизар елатып калдырып, өтермәнгә утырткан кеше! Шуңа иярдеңме?!

Ул Шәрәфине дөньяга яралтканчы, бер таш яралткан булса, ул таш Аллахка рәхмәт укып, зикер әйтеп утырып иде. Әле шуңа әйбәт кенә хатын кияүгә чыккан иде, хатынын да туктаусыз кыйнап тора, диләр. Рәхмәт яугыры, ул хатын ничек чыдап торадыр? Хәер, кая барсын инде, нихәлләр итсен?! Балалары ишле, чыгып китсә, ояларга – оясы, кунакларга колгасы юк. Әти-әнисе дә егерме беренче елда ачылыктан шешенеп үлеп киттеләр. Өйләре дә терәүдә генә тора иде, ишелгәч, Шәрәфи утын итеп якты. Ул хатын бу денсезгә тамагым тук булыр дип чыккандыр инде. Ачлык заманда өйләнештеләр бит. Кызның әтисе, бер тамак булса да, ким булыр, дип уйлагандыр, күрәсен. Бер генә күрим шул имансыз янында йөргәнәңне, аягыңны сугып сындырырмын, хөрәсэн!» – дип, кара күмергә калдырып ярган улын. Яхшы ата баласы югыйсә, Кадимне әйтәм, ә шулай да шайтанга ияргән. Өлегә, Аллага шөкер, мәсҗетезебезгә тими торалар, Аллах саклый торгандыр. Минем, карчык, бу дөнҗада торасым да килми, динемне саклап, үзем теләгәнчә яши алмагач, нәрсәгә дип яшәргә бу дөнҗада? Әлхәмдүлиллаһ, синең белән бик матур итеп, мул тормышта яшәдек. Син дә, карчык, мин киребеткән белән сабыр итеп, кеше теленә менмичә, балаларыбызны дәрәс итеп тәрбияләп, мине санлап тордың. Чаялыгың бар инде анысы, ярап, адәм фәрештә булмас! Балалар Казанда Макаронный урамындагы Чир Зәйнәбә кызы Хәжәргә барып керерләр, әдрисен биреп жибәрдем. Алла ярдәме белән үз юлларын табарлар. Әнә, киленебез Маһруйныкылар: Сәйфетдин, Хәдичә, Бибикамал, Мофуаза Ташкенга чыгып качканнар. Безнекеләрне эзләргә тотынсалар, шунда китәрләр. Аларга авылда калырга ярамый, иманым камил, бетерәчәкләр, Себер жибәрәчәкләр. Үземнән бер генә дә рәтем-чиратым юк, син миңа бәхиллегәңне бир инде, карчык! Мин сиңа риза-бәхил! – Котдус карт әйтсә сүзләрен шулай озаклап сөйләде дә, күкрәген тотып, ухылдый-ухылдый, карчыгы жәеп куйган урынга менеп ятты.

* * *

Хәбибулла тәмам йончып, ерак юлдан кайткан хатынына ни әйтергә, ничек юатырга белмичә аптырап карап торды да акрын гына урыныннан кузгалып:

– Әйдә, чәй куеп жибәрәм, арыгансыңдыр, – дип, сап-сары итеп көзгедәй ялтыратылган самавырга шаулатып су салып жибәрде. Күкәйләрне юып, марляны самавыр эченә жәйдә дә пешерергә куйды. Кучкарда теләп куелган чырага ут элдәрәп жибәрде. Озак та көттермичә, жиз самавыр үзенә генә хас монсу бер көйгә әллә нинди бер жанлылык, моң таратып жырлый ук башлады.

– Карчык, шулкадәр бетеренмә! Гыйниятуллубызны кайтарып булмас, ул юк инде. Күрәчәкне күрми, гүргә кереп булмый. Безгә әле төпчегебезне күтәрергә кирәк, бигрәк яшә. Бу болгавыр заманда безсез дә калса нишләр? Үзеңне сакла, – дип, чалгы пычак белән күкрәгенә терәп, түгәрәк ипине мул гына итеп өстәлгә кисеп куйды да, зәңгәрләнәп торган башлы шикәрне келәшчә белән ватып, вак шикәр кисәкләрен савытка салды. – Ипине үзем салдым. Күрше Гайниҗамал пешереп кертим дигәние, бәрәңге ала торган вакыт бит, мәшәкәтләр торасым килмәде. Ничек камыр куясын сораштым да тәвәккәлләдем. Синекә шикелле кабарып ук пешмәсә дә, хәйран ару гына килеп чыкты, ашамаслык түгел. Хәзер баздан сөт, май алып менәм, – дип чыгып китте.

Кулына чүлмәгә белән сөт күтәрәп кергән каргының: «Шамилебез каядыр чыгып та чапкан, чәй дә эчеп тормаган», – диюенә:

– Бала гына бит әле, Үзбәкстанда ниләр күргәнән дусларына сөйләсе киләдер. Ул андагы жиләк-жимеш! Вәйт яшәп карый икән анда халык! Ул

кодаларның өйләрен күрсәң, шаккатмалы. Ул андагы байлык! Ул келәмнәр, ул идәннән түшәмгә чаклы аяклы көзгеләр, ул алтынланган савыт-саба дисеңме, безнең төшкә дә кермәгән шкаплар, шаклар катып кайттым. Шамил әйтә: «Әни, бу жәннәтме?» – ди. Мин шуңа аптырыйм, сиңа әйтәм, ник аларны Себер кумыйлар, бәлшәвикләргә бай булса да ярыймы икәнни? Аларның ике катлы йорт-жирендәге байлык безнең бөтен авылның байлыгыннан да күбрәк! Гыйниятулламны күмгәндә, кырыенда беләкләренә кызыллы-каралы тасма бәйләгән сакчылар гел алмашынып тордылар. Ул Үзбәк ягында мәетләренә урлылар, ахрысы. Аларны урлап нишләтәләр икән сүң? Ни эшкә ярый икән ул үлгән кеше? И жаным, мылтыктан атып, балакаемның рухын рәнжетеп, агач башында утырган кошларны куркытып, жанга тиделәр. Бер дога кылган кеше жук, Хәбибулла! Чыгалар да сөйләләр, чыгалар да буш сүз сөйләләр. Миңа ниәмә аларның буш сүзләре? Шамил әйтә: «Әни, әйдә без шушындагына калыйк, гел жимеш кенә ашап ятарбыз. Әгәр авылга кайтып, бу турыда сөйләсәм, син чәйгә сала торган кара жимеш белән сары жимешне агачыннан өзеп ашадым, дисәм, миңа берсе дә ышанмас инде, әни, имә, калыйк мондагына, әти дә монда килсен», – дип аптыратып бетерде. Менә кодалар күпме күчтәнәч төяп озаттылар?! Гыйниятулланы бик ярата идек, харапларгына булды, ике баласы ятим калды дип, улы белән кызын, бигрәк матур балалар, минем кырыема китереп бастырдылар. Балалары үзбәкчә сөйләшә. Уллары өчдүрт яшьлек, кыяфәтендә сиңең чалымнарың бар. Кызлары киләнгә охшаган. Алар безнең оныклар бит инде. Без аларны башка күрә алмаячакбыз. Нинди генә дөнья инде бу? Менә син, әтисе, үз оныкларыңны бер тапкыр да күрә алмаячаксың. Безнең нәселебез Үзбәк якларында югалып чәчелеп калачак. Әй Аллакаем, онытыллар торам икән, кода Нәфисәбезгә тапшырырга дип язу язып жибәрде. Бу язу белән оныгың бер каршылыксыз килеп житәр дип, шушы пичәтле кәгазьне бирде, тик Нәфисәне кайдан табарбыз икән сүң? Кияү бит аны: «Кешегә әйтә күрмәгез. Мин кызымны Үзбәкстан ягына, Гыйниятуллага озатам», – дигән иде. Улыбыз юк, шулай да кода: «Монда килеп житсә, үзем булышам, кайгырмагыз, бездә торыр. Эшкә йә укырга урнаштырырмын», – дип, бик күнелемне юатып жибәрде. Инде кайлардангына Нәфисәне эзләп карыйк икән, исәнме икән ул? Кайлардагына тилмереп йөри икән ул бала? – Фәгыйлә, елап, кулындагы тастымалы белән күзләрен каплады. – Тагын ниләр күрәсебез бар икән? Кайгы бер килсә, капкаңны бикләп кенә котылырмын, димә, диюләре хак икән. Бер баламны жәһәннәмдә калдырып кайттым. Миңа нәрсәгә аларның улымның үле гәүдәсе янында мылтык тотып саклап торулары! Жанымны яралап, шарт-шорт мылтыктан атулары, ярты Үзбәк иленең озатырга килүе! Миңа улым тере килеш кирәк! Кызымның, менә-менә баласын табарга торган багырь жимешемнең, оясын тузгыткан денсез блачны яклап үлгән улым теге дөньяда мәңгелек тәмуғ утларында янамсы? Балакаем, нәрсәләр генә уйлап чыгып киттең икән? Үзбәкстан якларына әжәлең тартып китергәндер инде, балам. Инде кызым баласын таба алыр микән? Бер хәбәрләре дә юк ичмасам! Шул яклардан искән жилләр дә хәбәр китерми. Алар исән-саумы икән? Шундый да хәтәр, куркыныч хәбәрләр килеп ирешеп тора. Имеш, әгәр чын булса, муллаларны, попларны баржага төяп озатканнар да әллә нинди зур сулыкта бикләп батырып үтергәннәр, ди. Йөзләп кеше, газаплар чигеп, тончыгып үлгәннәр, ди. Аллага тапшырдык, әтисе, без бернәрсә дә кыла алмыйбыз. Безгә бары Аллаһтан сораргагына кала. Менә бу пичәтле язуны ничекләр генә итеп Нәфисәгә тапшырырга инде? Барып житсен иде Үзбәк

иленә. Абыйсы каберенә барып, дога кылучы булыр иде. – Фәгыйлә, шул рәвешле сөйли-сөйли, эчен бушатты.

Хәбибулла дәшмәде. Тез өсләренә куйган, авыр эштән тупасланып, бирчәеп беткән кулы әллә нинди вак калтырау белән калтырый, үзе, иреннәрен кысып еламаска тырыша. Гаҗизләнеп, нишләргә, ни кылырга белмичә гасабиланып, хатынын юатырга бер генә сүз дә таба алмыйча, баеп баручы кояшка карап, тирән уйга талган.

* * *

– Мәчет манарасын кисәргә энә камсамуллар менсен, алар яңа тормышны, дин сөрөмәннән арынып, ач-ялангач, хәерчеләрне яклый торган блачка хезмәт итүдән башласыннар. Хәерчеләр тәнәнә кандала кебек кадалган кулакларны, корткычларны жир йөзәннән себереп түгәргә кирәк. Аннан суң без җакты киләчәгебезне, үзебезнең блачыбызны булдырыбыз, Сәвитләр блачын. Ату мәдрәсәдә балаларыбызга дин сабагы, тагын адәм баласы аңламаган телдә әллә ниләр укытып, миләрен черетәләр. Шәп булды әле, Габдрахман хәлфәне Себер җибәрделәр, кызы да каядыр китеп олакты. Алар инде мәңге Алансуга әйләнеп кайтмаячаклар, шунда аларның башлары бетәчәк! Авылга мин баш булачакмын, – дип сөйләнеп, Шәрәфи канатланып йөри.

Шәрәфи, арлы-бирле йөрөнөп, комсомолларны көттә, тик берсе дә күрәнмәде. Ул:

– Минем блач алдында җавап тотасым бар, кая олакты суң болар, селәгәйләр? – дип, янында басып торган Шиһабетдингә дәште. – Әйдә, Шиһаб, икәү менәбез, кадалсыннар шунда, кайткач, миңа кереп сыйланырбыз, мин сиңа бер ярты куярмын. Жебегәннәр, куркаклар, болар белән җаңа блач төзеп буламыни?! Жу-ук, болар белән хәерчеләрне җаклый торган блач төзеп булмый, аналарын корт чаккыры, хәерсезләр!

– Юк, – диде, зиратта Нәфисә өрәген күрөп кайтканнан соң, әче бал белән самогонны авызына да алмыйча, әнисеннән догалар өйрәнүче Шиһабетдин, – башым әйләнә минем, Шәрәфи туган. Бу арада башыма әллә ни булды, эчәндә чикерт-чикерт итеп чикерткә сайрап тора, егылып төшәрмен дип куркам. Билләһи, җәй көне салган баштан Айба тавы буенда йоклап киткән идем, шунда колакка чикерткә кереп калган, инде менә баш миенә кадәр барып җитте, көне-төне сайрап тора. Бигрәк биек бит мәчет манарасы. Егылып төшәрмен дип куркам. Үзең генә мен инде син, Шәрәфетдин, – дип, Бикәмәтләр тыкрыгына таба кыякланды.

Шәрәфи өч катлы итеп сүгендә, чөнки соңгы өметә имансыз Шиһабта иде.

– Башы әйләнә, имеш. Әйләнәр дә шулкадәр эчүең. Эчә-эчә, баш миен шулпаланган инде синең, ми урынында шулпа гына калган, йөзең зәңгәрләнгән, шуна күрә күзең җыен өрәк күрәнә, әй хөрәсэн, әй хәшәп! – дип, кара кысык күзләре белән булышырга кеше эзләде. Шунда аның үткән күзләре, кеше-кара күрмәсен дигәндәй, халык төркеме артында посып торган Кадимне күрөп алдылар. – Кил монда, малай актыгы, пила башын тотарга кеше кирәк. Берүзем генә кисә алмыйм лабаса! Ул динсез, алласыз киләчәкне сезнең өчен төзим дип тырышам түгелме?!

Егет, сихерләнеп, елан авызына кергәндәй, Шәрәфигә таба атлады. Әнисе, халык арасыннан чәчрәп чыгып, малаена асылынды:

– Улым, тотынма, бар, өйгә кайт, анда эшләр күп. Атаң үтерә, жаныңны ала, бабаң салган мәчет бит, мине дә, сине дә үтерә атаң! Алла каршында ничекләр

жавап бирербез? Менә күрмә, улым, рәнжим! Житмеш буын нәселең көне-төне Алладан сораса да, бу гамәлеңне юып бетерә алмаслар!

– Әнә чакыра бит, блач шулай куша, – дип, егет пычкы, лом тоткан Шәрәфигә таба атлады. Әнисе мәчет коймасына ятып, үкерең елап калды – Кадим тыңламады.

Авыл өстендә пычкы тавышы, нәрсәнедер каерган, жиимергән тавышлар, каен башларында жыйнаулашып утырган, кайгының үзе кебек кара каргалар төркемен куркытып, әллә ниткән ят тавышлар яңгырады. Мәчет тирәсендә жыелган халык елап, сыктап, Шәрәфине каргады:

– Башың бетсен, нәселең корысын, манарасыз калган мәчет сиңа ләгънәт укып торсын! Күрерсең әле, күрәчәгең алда! Аллаһы Тәгалә газизеңне алып сыный ул!

Котдус карт шомырт төбенә үзе ясап куйган артсыз эскәмиягә чыгып утырды да, өнәннән китеп, гажизләнеп, бакча башыннан ике генә йорт аркылы булган мәчет тирәсендәге тамашаны шуннан гына күзәтте. Өзек-өзек ишетелгән каргыш, рәнжеш сүзләре каядыр өзелеп калдылар, пычкы тавышлары, лом белән чыелдатып нәрсәнедер каерган тавышларны күмеп, гөрселдәп, манара килеп төште. Каен башында, томшыкларын канат астына тыгып, бу тамашаны күзәтеп утырган кара каргалар өере, каркылдап, кара хәвефкә әйләнеп, һавага күтәрелделәр. Алансу өстендә, йөрәкләрне ярып, карга тавышы яңгырады: карр-карр.

Шул ара әллә кайдан гына давыллап жил чыкты да, жен өермәсе мәчет урамы буйлап Ялантауга таба өерелеп тәгәрәп китте.

– Әстәгъфирулла, манарасыз, мәчетсез авылга женнәр ияләшә дигәннәре хак икән, инде менә тик торганда, шундый кояшлы көндә, мәчет манарасын кисүгә килеп тә життеләр, – дип сөйләнде Алансу халкы.

Шунда Котдус картның күкрәк турысын нидер яндырды, әйтерсең утлы шөшле тыгып куйганнар. Ул, түзә алмаслык әрнү-авыртудан аңын югалтып, үзе ясаган эскәмия төбенә авып төште. Зәп-зәңгәр күкне канатлары белән теләп-теләп, авыл өстенә шом таратып, кара каргалар озак очтылар. Шәрәфи исә, мәчет манарасын кисеп төшкәннән соң, ярым айны эзләп, мәчет тирәсендә йөз әйләнде – таба алмады. Манара такталары Шәрәфинең аяк астында әллә ыңгыраштылар, әллә елаштылар.

– Кая гына китеп олакты суң бу ләгънәт төшкере ай? – дип карганып сүгенде Шәрәфи. – Миңа бит районга барып жәвит итәр өчен кирәк ул ай. Айны илтеп бирсәм, шәп буласы иде дә бит, табып кына булмый каһәрне.

Авыл халкы, урамны иңләп, тыкрыкларга таралышты. Телләрендә бары тик манарасыз калган мәчет, гомер бакый илгә-көнгә иминлек теләп торган мәчеттән башка авыл ничек яшәр дип борчылу, хафалану иде.

Шәрәфи, үзе турында әйткән сүзләрдән, халыкның аннан куркуыннан күңеле булып:

– Минем дә шундый дәрәжәгә менәсем бар икән! Хәзер телегездә Шәрәфи дә Шәрәфи генәме?! Котыгыз чыгып торамы? Әле мин сезне абзагыз Шәрәфине хөрмәт итәргә өйрәтермен! Менә элек старостадан, муллалардан курыксагыз, хәзер Шәрәфи абзагыздан куркыгыз, иманыгызны укытам әле мин сезнең! – дип, таралып яткан манара такталарын шыгырдатып, изеп-таптап, өенә, хатыны янына юл тотты. Авылга ямь биреп торган мәчет, башы киселгән пәһлеван кебек, нәүмизләнеп, моңаеп калды. Халык әйтерсең миңгерәүләнгән, диваналанган. Инде куыласылар куылып,

үтерелергә тиешлеләр үтерелеп, таланасы таланып беткән. Авылга хәерчеләр, куштаннар, икейөзлеләр, динсезләр хужа. Алансу әллә нинди хәвеф көткән кебек тынып калды.

* * *

Габделхәй өйләренә кайтты да, гажизләнеп, тәрәзә кырыена килеп утырды. Жанында – әллә ниткән тынычсызлык, аптырау, бу дөнъяны аңлый алмау! Янына балалары тезелделәр. Олы кызы Нурания, әтисенә куенына кереп, ничек сүз башларга белмичә аптырап утырды да:

– Әти, ник кистеләр мәчет манарасын? Апайлар ник еладылар? – дип йөдәтә башлады.

– Аптыратма әле, кызым, үзем белсәм икән, энә бабанны йөрәге тоткан. Бар, әниенә әйт, Санияне имезсен дә, бабаңнарға барабыз, – дип, кызының башыннан сыйпап куйды. – Борчылма, кызым, үскәч, барысын да аңларсың әле, барысын да вакыт үз урынына куяр. Сөз үсеп житкәндә, барысы да үзгәрер, тик иманлы булып үсә күрегез. Аллаһы Хак Тәгалә гаеплеләргә жәзасын бирер. Алла үзе белә ул, тәкә түгел, сразы сөзми, – дип, авыр адымнар белән урыныннан кузгалды.

Баласын имезеп утырган хатыны янына килеп:

– Әйдә, тизрәк мыштырда, әти янына барыйк. Бу хәлләрне күтәрә алмыйча, әтинең йөрәге тоткан, – дип, алар кечкенә Санияләрен күтәрәп, төп йортка юнәлделәр.

Нәзифә карчык күршеләре белән Котдусны сәкегә алып кереп салганнар. Зур чуар ястык өстендә картның сызланудан, газаптан сытылган ап-ак йөзе куе зәңгәр жирлектә кызыл чәчәкләр төшкән ястыкта тагын да аграк булып, мекен булып күренә.

Габделхәй керде дә, әтисенә авыр эштән кәкрәеп, тамырлары бүртеп торган сөякчел кулына үзенә көчле кулларын салып, акрын гына дәште. Котдус, көч-хәл белән күзләрен ача төшеп, агарып калган иреннәрен тибрәтеп: «Кисте-ләр-ме?» – дип сорады. Үз соравына үзе үк җавап та бирде: «Кисте-ләр!»

Габделхәй дәшмәде. Мәчет манарасын кисү хәсрәтен сырхау йөрәге күтәрә алмыйча газәпләнып яткан әтисенә җавап тапмады, җавабы юк иде. Шулай да, йөзәнә жанлану, сөенү галәмәте чыгарып:

– Әти, бер дә кайгырма, мин мәчетнең аен алып кайттым, беркем дә күрми калды. Манара килеп төшүгә, мәчетнең ае бер читкә атылды. Мин аны алып, тиз генә чабуыма тыктым. Менә – куенымда. Әле Маһруйга да әйтмәдем, хатын-кыз күп сөйләүчән була. Берәрсенә әйтеп ычкындырып дип курыктым. Шәрәфи әй эзләде инде, әй эзләде, таба алмады. Аның өстенә катлы-катлы итеп сүгенә. Кадим белән икәүләшеп кистеләр. Азәпләнып та карадылар инде. Камсамулар качып беткәннәр, берсе-бер калмаган. Гөнаһысыннан курыкканнардыр, күрәсен.

– Кадимнең бабасы белән минем әти салган мәчет бит инде ул, улым. Бабасы рәнҗеп ятадыр, ә син, улым, булдыргансың. Әйбәт булган, улым, ерак яшер. Яңа мәчет салгач, үз кулларың белән манара башына менгереп куярсың, Алла боерса. Мин үлгәч тә терек булырмын, улым, син куйган айны күрәп, сөенеп ятармын. Улым, мин үлгәч, әниенә үзәң кара, яме! Әйбәт итеп тәрбиялә әниенә. Игелекле булыгыз! Әниегез күпне күрдә, картлык көнендә рәхәт яшәсен!

– Әй әти, тузга язмаганны сөйләмә, кирәкмәгән сүз сөйләсең. Яшибез әле, әти! Энә, оныкларың ишәя бара. Киленә тагын бәби алып кайтырга жыена.

Ишәябез! Ә син үлем турында сөйләп ятасың! Әле туачак оныкларыңны күрәсең бар.

– Юк инде, улым, тынычлап үләсем килә. Әллә нинди блач килде. Сезгә дә шаукымы тияр, балаларың күп дип тормаслар. Авылны кырдылар, таркатып бетерделәр. Мин үләрмен дә котылырмын, сез ничек яшәп бетерерсез икән? Сак бул, улым, бигрәк авыр заманнар житте. Мин үлгәч, әниеңне рәнжетә күрмә! Жәннәт аналарның аяк астында ул, улым! Сеңелләреңне дә рәнжетмә, сеңелләрдә аналар хақы бар. Кыз туганнарыңның йорты яныннан узганда керә алмасаң, чыбыркыңны шартлатып булса да кит, дигән борынгылар. Бу – минем сиңа соңгы васыятем. Намазларыгызны качып булса да укыгыз. Мәңгелектә фирдәвес жәннәтләрендә яшисегез килсә, намазны калдырмагыз! Үз балаларыңны да дин кануннары буенча үстер, улым. Аллага ышанган кеше жинаятые була алмый, улым, иманлы кеше эти-әнисен дә, туганнарын да, күршеләрен дә рәнжетми.

* * *

Яковның тәмам йончыган аты Яңа Бистәнең әле йокыдан уянып та житмәгән таш урамында, ару гына капкалы, ике катлы, чарлаклары чәчәкләп-чуклап эшләнгән йорт янына килеп туктаганда, инде яктырган, яңгыр туктаган, кояшның көзгә сүрән нуры, моңсуланып, Казан каласының таш йортларын үзенең кызгылт нурларына күмгән иде. Кыңгырау тавышына басуга, әллә эзерләнеп көтеп торган, әллә кая да булса барырга жыенган тулы гына гәүдәле бер татар капканы ачты. Эчтән әбәләнә-әбәләнә өргән көчек тавышы ишетелде.

– А, Яков, доехали, айда проходите, – дип олы капканы ачты да пыскый-пыскый явып торган көзгә яңгырда озын юл үтеп тәмам йончыган атны ихатага кертте. Яков солы салынган капчыкны атның башына элгәч, кызга үзе белән ийрергә ишарә ясап, инде шактый тулылана башлаган, озын гәүдәле, пөхтә генә сакал-мыеклы ир артыннан керде. Шыгыр-шыгыр килеп торган агач баскычтан икенче катка күтәрелделәр.

Юл буе килеп арыган, туып күшәккән Нәфисәгә тизрәк жылы өйгә үтеп, жылынырга, юрган астына кереп ятып, бөтен тәненең, жанының вак калтыравын басарга кирәк иде. Әллә авырый башлаган, әллә арыган – бөтен тәне уттай яна, бу минутта аңа берни кирәкми, тик бу юеш, авыр сырманы салып ыргытып, коры киёмнәр киеп, ап-ак итеп агартылган, әнисе куены кебек жылы мич башына менеп, пәси кебек бөгәрләнеп ятасы, Ялантауның сап-салкын шифалы суын эчәсе иде. Юл буе йокы күрмичә килеп, куе керфекләре кургаш кебек авырайганнар, сөяк-санаклары үтереп сызлый. Тамагы төкерек йотканда да авырта.

Ирнең исеме Закир икән. Авыр ишекне ачып, өйгә үттеләр. Ишекне ачканда, кыңгырау чылтырап куйды.

– Мәүлия, – диде хужа, – менә кунаклар килде, чәеңне яңартып жибәр, көне бигрәк салкын, юллары озын, күшәккәннәрдер.

Алдагы яктан таза гәүдәле хатын бүселеп килеп чыкты. Йөзе чытык, әллә нинди ялтырап торган тукумадан тегелгән аллы-гөлле чәчәкле, тубыгына чаклы төшөп торган озын халат кигән. «Бу авыл гыйбатларыңнан тәмам гарык булдым» дигән кыяфәт чыгарып, аш-су бүлмәсе ягына чыгып китте. Ул арада Закир ишек төбөндә үтәргәме-үтмәскәме дип аптырап басып торган Нәфисәнең сырмасын салырга булышты. Яланәс калган кызның сылу гәүдәсен, кызарып янып торган йөзен күрәп:

– Сөбханалла, – дип куйды. Аннан: – Ай Алла, чат су булган бит сырмаң, күлмәкләренә дә үткән. Мәүлия, тиз генә чык әле, үзеңнең коры киёмнәреңне бир. Бу бала тәмам тунган, бөтен киеме юеш, авырый күрмәсен, – дип, хатынына дәште.

Нәфисә, Мәүлия чыгарып биргән жылы халатны киеп, кара күн диван кырыена килеп утырды. Юан хатын: «Хәзер мәтрүшкәлә сөтлө чай китерәм», – дип чыгып китүгә, Нәфисә диван чатына башын куеп йоклап киткән сизми дә калды. Тәмам арыган, йончыган иде.

Төнлә күзләрен ачып жиберсә, үзенә кайда ятканын аңламыйча аптырап калды. Өйнең почмагында кечерәк кенә мичкә охшаган әйбер тора. Тик ул никтер агартылмаган. Әллә нинди чынаяк тәлинкәсә шикелле тәти белән тышланган. Ап-ак булып ялтырап торган тәтинәң урта бер жирендә көнбагыш чәчәкләре рәсеме төшкән шундый ук чынаяклар. Ә ул ята торган диван кырыенда сүрән генә яшел яктылык сибеп торган куыксыз лампада ут яна. Идәндә зур келәм. Стеналарында да түшәмнән идәнгә кадәр Нәфисәнең моңарчы күргәнә булмаган затлы келәмнәр. Чатта шкаф хәтле сәгать тора. Өнә ул доңгылдатып сугып куйды. Әле соңыннан да сәгать суккан аһәң әллә нинди бер аваз чыгарып зыңгылдап торды. Нәфисә утның керосины бетмәсен дип өрөп сүндерергә уйлаган иде, тик жаен таба алмады. Аннан, аптырап, лампа кырыендагы кнопкага басып караган иде, ут сүнде дә куйды. Нәфисә шаккатты. Әтисе сөйли торган крачинсыз лампа шушы микәнни?! Аның иртән, йокыдан уянгач, лампа куыкларын чистартып, ялтыратып жаны чыга иде бит! Крачин лампасының крачины бетә башласа, бигрәк корымланып яна, куыгы корымлана. Аннан соң саргылт крачинның исе дә зәһәр, януы да әллә нинди генә, зәңгәрсуланып торган крачин ару. Ә бу лампаның исе дә, өрөп сүндерергә куыгы да юк.

– Бу кала хатыннарының эше рәхәт икән, – дип уйлап куйды кыз. – Болар мичләрен дә агартмыйлар, су да ташымыйлар, мал-туарлары да күрәнми. Хәтта лампа куыгын чистартасылары да юк.

Тик аларның авылдагы ярты йортны алып торган мичләре Нәфисәгә нигәдер жан жылысы шикелле тоелды. Нәфисә ап-ак итеп агартып куйган мич, салкыннарда туңып кайтканнан соң, өйгә жылылык, әллә нинди яктылык, бәрәкәтлө бер тынычлык таратып, нур чәчеп утыра. Әтисенә, өстәл өстенә Коръән китабын куеп, куе калын тавыш белән Коръән укуы, әнисе белән икәүләшеп йон эрләүләре, оекбаш, бияләй бәйләүләре, чигү чигүләре, жылы мичкә жилкәләрен терәп утырганда, хәтта мич моржасыннан әллә нинди тавышлар чыгарып жил улавы, салкыннан бүрәнәләрен шарт-шорт атуы да үзәнә күрә бер күңел тынычлыгы бирә, жанны иркәли иде.

Бу чынаяк тәлинкәлә мич әллә нинди, салкын, жансыз.

– Кызым, – дияр иде әтисе, – һәрбер йортның үзенә жаны бар. Догалы, намазлы йорт жансыз була алмый. Үзәң дә күрә торасың, кайбер йортка килеп керсәң, анда синең бер минут та торасың килми, тизрәк чыгып китәсең килә, ә кайсыбер йортта жанга рәхәт. Ул нигездән тора. Нигездә иманлы кеше яшәсә, йорт нурлы, жанлы була. Шуңа күрә яшәү дәверендә тыелганнарыннан тыелып, намус белән яшәү кирәк. Тавыш-гаугалы нигездән фәрештәләр чыгып кача. Күңеләң кара икән, изгелекнең ни икән белмисең икән, көнче, кара эчлө кеше икәнсең, синең укуган намазыңнан, тоткан уразаңнан ни файда? Аны Аллаһы Сөбханәкә Тәгалә барыбер кабул итми. Кеше рәнҗетмичә яшәргә тырышыгыз, оланнар! Өнә, әби-бабаларыбыз турында әле дә ничек

яратып, мактап искә алалар. Сез дә, нәселгә тап төшермичә, матур итеп яшәргә тырышыгыз!

«Әй эти жаным, кайларда гына йөрисез икән инде сез?! Әнием, энеләрем нихәл икән? Бу хакта кайлардан гына белим? Әллә мине аерып калдырып дөрөс эшләмәдегез инде? Ни күрсәк тә, бергә күргән булыр идек. Себер салкыннарына да, чебен-черкиләренә дә түзәр идем әле. Ә болай – билгесезлек. Таң аткач, ни булачак?» – дип уйланды кыз.

Бу Закир дигән абзый ниндирәк икән? Болай үзе миһербанлы адәмгә охшаган. Хатыны гына – әллә нинди, кеше сөйми торган кеше. Нәфисәгә коры киёмнәр биргәндә дә, йөзенә елмаю әсәре чыгармады. Зур чынаякка мәтрүшкәлә чәй әзерләп куйган үзе. Нәфисәнең арып-талып йокыга киткән күрәп, уятып тормаган. Эчелмәгән сөтлә мәтрүшкәлә чәй өстенә аксыл-көрән элпә капланып суыган. Кызның өстенә кемдер юрган япкан. Нәфисә боларның берсен дә белми. Бер уянымчы йоклаган. Әле уянып киткәч тә, үзенә кайда ятканын исенә төшерә алмый аптырап бетте.

Салкын чәй эчеп алгач: «Мәгънәлә кешеләр икән», – дип уйлап куйды Нәфисә. Күзенә йокы эленмәде. Акрын гына торып басты да, тәрәзә янына килеп, калын төнгә пәрделәргә күтәрәп, урамга карады. Урамнар да авыл урамнары кебек түгел, якты. Ара-тирә ялкау гына этләр өргән тавышлар ишетелә. Әнә, тарантас дисәң, тарантас түгел, әллә ниткән каплаулы арбага жигелгән ат узып китте. Бик үк тигез булмаган таш урамның төнгә тынлыгын бозып, дыңгыр-дыңгыр тәгәрмәч тавышы ишетелде. Хужаларның эте, уянып, бер-ике тапкыр гына һау-һаулап, ризасызлык белдереп, ялкау гына өрәп алды да тынып калды. Озак басып торды кыз тәрәзә кырыенда.

Бу – аңа таныш булмаган бөтенләй башка дөнья. Билгесезлек, ятимлек... Иртәгә нәрсә булыр? Кайда яшәр? Нинди акчага тормыш көтәр? Белми. Солтангәрәй, аны эзләп, Көличкә килгәндер. Нәфисәне таба алмагач, кире Алансуга таба, туктаусыз яңгыр сибәләп торган караңгылыкка таба атлагандыр. Нәфисәнең үзенә дә бер генә дә китәсе килмәгән иде. Көндезләрен чоланда бикләнеп яшәгәндә дә, кыз бернинди кыенлык сизмәде. Анна түтидән китап сорап алды да чоланда кечкенә генә тәрәзәдән саркылып кергән яктылыкта китап укып утырды. Китаплар урыс телендә булып, күп сүзләргә мәгънәсе аңлашылмаса да, ул укуын дәвам итте, ташламады. Этисе аңа гарәп имлясы белән бергә урыс хәрәфләрен дә өйрәткән иде.

– Кызым, дөнья булгач, кирәге чыгар, белемле булу бик мөһим, белгән һөнәрнең зыяны тими аның, – диюе хак булган икән.

Нәфисә, шулай китап белән матавыкланып, кыска көзгә көннәрдә кич житкәнән сизми дә кала иде. Әле аның өстенә, Анна түтинең йон эрләп утырганын күрәп:

– Дауай я, – дип, йон бәйләгән кабасын сорап алды да, әнисе өйрәткәнчә, нечкә генә итеп йон эрләп утырды. Анна түтинең осталыгы житеп бетмиме, әллә вакыты тарга ашыгамы, эрләгән җепләре калын, тигезле-тигезсез, кайбер урыннарында җепкә әйләнеп бетә алмаган йоннары кабарып-кабарып тора. Нәфисәнең нәфис кулларында исә орчык шундый да матур итеп зырылдый, нәзек җепләр, озын матур бармак араларыннан агып чыгып, орчыкның уртасына тип-тигез итеп җыелалар.

Яков агай күзлек читеннән генә кызны күзәтә икән:

– Ай Нафиса, как хорошо ты прядёшь! Можно подумать, что ты всю жизнь только этим и занималась. Татары – очень трудолюбивый,

чистоплотный народ. Вот почему я и люблю татар, – дип, кызның күңелен күтәреп жибәрде.

Анна түти дә, шаккатып, Нәфисәнең иңнәреннән сыйпап үтте.

– Да, Нафиса, ты молодец, не зря Султан влюбился в тебя, он себе хорошую спутницу по жизни нашёл, будьте счастливы! – дип мактады.

Әле шул йомшак язгы сузма йоннан эрләнган жептән Анна түтигә беләзек турыларын телле-телле итеп бияләй дә бәйләп биргәч:

– Нафиса, научи меня, как ты это делаешь? – дип, хатын кич бие нечкә итеп йон эрләргә, нәфис жептән шулай телле итеп бияләй бәйләргә өйрәнде.

Нәфисә, ун көннән артык Көличтә яшәп, урыслар тормышына да ияләшә төште. Чоланның кечкенә тәрәзәсеннән моңарчы ул күрмәгән кыска аяклы, кечкенә кәкре койрыклы, әллә ниткән ямьсез борынлы жиде дунгызны күзәтеп утырды. «Боларны ничек ашыйлар икән?» – дип аптырады. Алар пычрак сазлыкта рәхәтләнеп ауныйлар, үзләре, вак-вак атлап, бер-берсе артыннан Анна түти чыгарып салган ризыкка таба йөгәрәләр дә борыннары белән әллә ниткән «мырк-мырк» дигән тавышлар чыгарып, чәчә-чәчә ашыйлар.

Ә калганы нәкъ Алансудагыча: иртүк торып, сыер савалар, мал-туар карыйлар, каз-үрдәкләр ашаталар. Шундый ук тормыш, тик башкачарак – тәрәзәләрдә ап-ак пәрделәр түгел, чәчәкле тукумадан тегелгән, бер генә якка жыела торган чаршау кебек әйбер. Стеналарда кашагалар да, кызыл башлы сөлгеләр дә юк. Бер почмакта әллә ниткән икона дигән әйбер тора, шуңа шәм яндырып куялар да, тезләнеп: «Господи, помилуй», – дип, дүрт почмакларына төртәләр. Мичләрен дә ап-ак итеп агартмаганнар. Жәкәү агай мич каршына килеп утыра да, авызына әллә ниткән трубка кабып, аңа чырадан ут элендерә, аннары мул итеп төтен чыгарып тәмәке тарта. Озак итеп тарта да буылып-буылып ютәлли башлый. Шулай ютәллисе булгач, ул төтенне ник суырырга кирәктер инде? Моңы кыз аңлый алмый аптырый. Болар нигәдер, урамда йөргән аяк киеме белән өйгә кереп, идәнне таптап, изеп йөриләр. Идәннәре жир төсендә. Анна түти аны чыра пычагы белән башта кырып пычрагын жыя, аннан соң гына юып чыгара. Хатыны юып алуға, Жәкәү агай чүчинкәсә белән тагын кереп таптый. Ник ул аяк киemen салып кереп булмый микәнни? Аптыраш.

Нәфисә, үз өйләрендәге чисталыкка өйрәнгән кыз, беркөнне Анна түти кулыннан мунчаласын алды да:

– Дауай я, – дип, төн бие, әллә ничә чиләк суны алыштыра-алыштыра, идәннәрен юып чыгарды. Идән Алансудагы шикелле аксыл-сары төскә кереп бетә алмаса да, өйдә һава алмашынган кебек булды, сасы тәмәке исе дә кимеп китте. Ә иртән йокыдан торына идәндә кап-кара итек эзләрен күреп, исе китте кызның. Әтисенен:

– Кеше хезмәтен санларга кирәк. Менә минем кызым ничек булган, бөтен өйне ялт иттереп куйган, – дип, аяк киemenнән салып, ап-ак йон оекбашлардан суккан паласлар өстеннән акрын гына атлап йөрүен күз алдына китерде дә, бит очларын чоқырайтып, үзәлдіне елмаеп куйды Нәфисә. Рәшит ташбаш, онытылып китеп, аяк киеме белән өйгә керсә, әтисе малайның маңгаена чиертеп алыр иде. Матчаның бер почмагында сыек чыбык тора. Аны һичкайчан кулланганнары булмаса да, Рәшиткә һәрдаим искәртеп торалар: тыңламасаң, энә күр, янәсе, ул чыбыкның төмен татып карарсың.

Шул рәвешле кыз инде бу тормышка да ияләнеп килә иде. Чөнки кыска гына көн үтеп китә дә, кич житә. Бу кичләр – Солтангәрәйле, бөтен кыенлыкларны оныттыра торган сихри төннәр: пыскып сибәләп торган көзгә яңгырлар да

Солтангәрәй кочагында, ышыкта, үзенә күрә шул кочакның жылылыгын арттырып, туктамый явалар сыман.

Алансуда булса, мондый иркенлек булыр идеме икән? Әти-әнисе:

– Кызым, кеше теленә менә күрмә, бер абруенны жуйсаң, беттем, диген. Намусынны югалта күрмә, – дип тукуп тордылар.

Ә монда исә урыс кызларын, татар кызлары кебек, бик тар кысаларда тотмыйлар, күрәсең. Төннәрен егетләрнең-кызларның жыр тавышлары яңгырап тора. Хужалар да Солтангәрәй килгәнгә сүз әйтмиләр, күрмәмешкә, белмәмешкә салышалар. Нәфисә егеткә:

– Бар, кайт инде, кайтыр юлың ерак, – дисә дә, үзенә егеттән аерыласы килми, Солтангәрәйнең үзе янында озаграк торуйн жаны-тәне белән тели. Алар вакыты-вакыты белән озак кына сүзсез утыралар. Икесе дә, үз уйларына чумып, бу ләззәтле кичләрнең тиздән бетчәген, котылгысыз аерилу минутларының килеп житчәген уйлап газапланалар иде.

Караңгы тәрәзәләрдән төнгә Казан урамына карап торганда, менә шулар турында уйлады кыз. Солтангәрәй соңгы килүендә:

– Иртәгәгә кадәр, жаным, алай түгел инде, тиздән таң атар, бүген кичкә килермен, – дигән иде. Тик Жәкәү агай кызны иртән-иртүк, әле кызның керфек очларына йокы эленгәнче үк уятты.

– Вставай, доченька, мне плохую новость передали. Дядю твоего в Узбекистане убили. А здесь тебе оставаться нельзя. Наверное, заметили и доложили, что у нас кто-то живёт. Надо уезжать. Не дай Бог, к нам с обыском придут.

Нәфисәнең үзгә өзелде: бәхилләшә алмады Солтангәрәй белән! Югыйсә йөрәге нидер сизенгән иде ләбаса.

Ул акрын гына күн диванга килеп ятты да, коты чыгып, куркып, иртәне көтте.

* * *

Закир янында жәйрәп йоклап яткан хатынының симез кулларын үзенә жылкәсеннән алып куйды да, торып, аягына йомшак башмакларын киеп, ашсу бүлмәсенә үтте. Кичәге табак-савытлар юылмаган. Совет власте килгәч, асрауларын шунда ук чыгарып жибәрделәр. Ә хатыны Мәүлия – Иске Татар Бистәсенә бай сәүдәгәр кызы – эш рәте белеп үсмәгән, шуна күрә өйдә рәт-чират юк. Закир әллә нәрсәгә генә хатыныннан суынып бара. Атлап йөрүләренә, май баскан гәүдәсенә сырланып-сырланып торуларына, йокларга яткач, мышмыш килеп үзенә сарылуына ничектер чирканыбрак карый.

Өйләнгәндә дә яратып өйләнмәде ул. Әти-әниләре Закирга кәләш сайлаганда, яучы карчык Заһирә, бөтен Иске Татар Бистәсенә кияүгә чыгарлык кызларын барлап чыкканнан соң, Мәүлиягә тукталды. Кыз инде егермедән узган, Закирдан ике яшыкә өлкәнрәк. Шулай да әти-әнисе: «Утырган кыз торулы, урын-жире корулы», – дип, кызның артыннан ияреп киләсе малмөлкәтен уйлап, уларын Мәүлиягә өйләндерергә ният иттеләр. Закирның:

– Ул кыз миңа ошамый бит, әткәй. Яратмыйм мин аны, ничек торыйм, ди мин аның белән? – дигән сүзенә әтисе:

– Торырсың, байлык ялаштыра, хәерчелек талаштыра ул, – дип кырт кисте.

Гөрләтеп туй итеп, сәүдәгәр кызы Мәүлия белән тормыш башлап жибәрде Закир. Ике катлы, чарлаклы, зәңгәрле-аклы төсләргә буялган бай йорт никтер егетнең жанына ятып бетмәсә дә, тук, житешле тормышка ияләнде. Асраулары – Саба якларынан килгән Өммегөлсем барында да ярый иде әле, өе жыелган,

ашарына пешкән. Ләкин, асрау тотарга ярамый башлагач, тормышның тәмам рәте китте. Мәүлиясе дә, эшсезлектән интегеп, бистәдә яшәүче үзе шикелле бай кызлары белән бер-берсенә кунакка йөрешеп, табындаш булып күп утыруданмы, әллә әнисе кебек нәселдән килгән тазару чире бар идеме, ит бүкәнәнә әйләнде дә куйды. Кичә Яков әшнәсе белән ияреп килгән сырмә өстеннән кожан кигән Нәфисәгә әллә ни игътибар итмәсә дә, сырмасын салдыргач, кызның өзәлеп торган билән, зифа буен, чулпылар таккан озын кара толымнарын күреп, авызыннан «сөбханалла» дигән сүзнең очып чыкканын сизми дә калды. Кашларына кадәр тиеп торган керфекләре, моң-сагыш тулы кара күзләре, уймактай авызы, уңайсызланып кына елмайганда, бит урталары чокыраеп торган ап-ак йөзә, йокларга яткач та, Закирның күз алдыннан китмиçә аптыратты. Урынга ятар алдыннан гажизләнеп арып, үзә дә сизмиçә йоклап киткән кызның өстенә юрган япканда, аның самими, садә йөзәнә сокланып карап торды. Йокы бүлмәсенә кергәч, ап-ак челтәрлә йокы күлмәгә кигән бичәсенәң сарылуына коры гына:

– Бәйләнмә, зинһар, жаным, мин бүген шулкадәр арыдым, тәмам тетелеп беттем, жеп өзәр хәлем дә калмады, әйдә, иртәгә назланырбыз, – дип, Мәүлиянең дерелдәп торган биләннән сыпыргандай итте.

– Синең шул булыр инде, эш-эш дип, хатының турында уйлап та карамайсың. – Мәүлия, күзләрен яшьлөндөреп, икенчә якка әйлөнөп ятты.

– Нинди сүз сөйлисең, бәгърем, арыдым, дим бит, шундый арылды. Мин бит тормыш куам, акча эшлим. Үзәң беләсең, әтиең, мал артыннан куарга кирәк, ди-ди, колак итемнә ашап бетерде, – дип, хатынын юатыйм, дисә, Мәүлиясе пыф-пыф итеп йоклап та киткән, аның ишеленгән гәүдәсә, бер күтәрелеп, бер төшөп, Закирның әрнеп торган жанын гасабиландыра, ачуын китереп ята. Закир да Мәүлиягә артын куеп ятты. Күзәнә йокы эленмәде. Инде ниçә ел яшиләр, ичмаса балалары да юк. Шул нарасыйларга сөенеп яшәрләр, тормышларына мәгънә өстәләр иде. Инде аерылышыр дәрәжәгә житкән чагында бабасы әйтте:

– Әле монда кемдә гаеп икәнә билгесез, бәлки, син, кияү балакай, үзәң орлыксыздыр, минем жиләктәй кызым синең арканда интегеп баласыз яшидер, – дип, Закирның әрнеп торган яралы йөрәгенә тоз сипте. «Әйе, жиләк, тәмам өлгереп черегән жиләк. Син үзәң минем хатыннан да юанрак әвен кочаклап яткач та, мине гомер бакый шулай яшәр дип уйлыйсыңдыр. Әле мин түзгәч тә, син бит, бабай, үзәң читкә йөрергә дә күп сорамыйсың. Вакыты житәр, безнең урамга да бәйрәм килер», – дип уйлап куйды Закир. Менә ул теләгән, ул көткән кыз бүген үз аяклары белән Закир өнә килеп керде һәм, ирне алгысытып, әллә нинди ләззәтлә, инде күптән онытылган хисләр уятып, аны йокысыз калдырды. Ул күршә бүлмәдә, моннан ике генә адымда, күптән нуры сүнөп, жансыз калган зиннәтлә йортларына нур кабызып йоклап ята.

Закир, Нәфисә йоклаган бүлмәгә кереп, кызга тагын бер генә тапкыр күз сиреп алырга күпме генә талпынса да кермәде, үзән тыйды.

(Дәвамь киләсе саннарда.)

Ильяс Баһауов Азнакай районының Мәсгут авылыннан. Башлангыч белемне туган авылында алган, урта мәктәпне Кәкре Елгада тәмамлаган.

Хәзерге вакытта КФУның журналистика факультетында өченче курста укый. Әдәби конкурсларда катнаша. Клара Булатова премиясенә лаек булган, «Илһам» конкурсының проза номинациясендә 2нче урынны алган.

Ильяс
Баһауов

ФӘРЕШТӘ БӘХЕТЕ

ХИКӘЯ

Жир, дөнья, галәм – чиксез, диләр... Бу чыннан да шулай. Кеше күзенә күренми торган сәер һәм кызыклы әйберләр күп ул. Менә хәзер дә күккә күз салсак, без анда ямьле кояш һәм чиксез болытлардан башка берни күрмәячәкбез... Ә анда шундый күркәм һәм мөлаем мөжжиза әһелләре яши. Әнә, күрәсезме: болытта, аякларын салындырып, канатларын кояшка таба сузган бер Фәрештә утыра. Ул үзе саклыйсы кешесен көтә.

Жирдә яңа туган бала аваз бирде. Хәтта күкләргә кадәр ишетелде бу тавыш. Башкалардан олырак болытта утырган бер Фәрештә, канатларын кага-кага, өскә очып менде.

– Ишеттегезме? Йә, кем төшә? – диде, башкаларның күзләренә карап.

Фәрештәнең күзләре яшел иде. Бу – аларның ниндидер бер тынычландыра һәм сокландыра торган билгесе булса кирәк.

Кечкенә канатлы һәм күзләре уттай янган бер Фәрештә болыт эченнән очып чыкты.

– Мин төшсәм, ярыймы, апа? – дип сорады ул. Инде җавапны белсә дә, сорады.

Апа фәрештә уйлап та тормады.

– Әлбәттә. Ләкин кара аны, бу яңа туган сабийга син тормышы дэвамында ярдәм итеп килергә җаваплы, син аны бер мизгелгә дә ташламаска тиеш. Кешегә һәрдаим, һәр адымында ярдәм көчен сизеп торырга кирәк. Хәтта

аңардан якыннары аерылса да, син аны ташлама, үз көченә ышанырга булыш. Кеше һәрчак ярдәмгә мохтаж.

– Сүз бирәм.

Болытлы Фәрештәнең күзләре шул минутта ук үзгәрде: ниндидер бер житди төс алды. Әйе, кешегә ярдәм итү – зур һәм авыр эш.

– Йә, ул сине көтә, оч, – диде Апа фәрештә. Кечкенә Фәрештә яшен ташыдай жиргә атылды.

Менә тагын бер бала дөньяга аваз салды, менә икенчесе, менә тагын...

Фәрештәләр алар санынча бер-бер артлы жиргә атыла тордылар.

Аякларын салындырып утырган кечкенә Фәрештә торып басты. Ул әле оча белми иде шул, шунлыктан кардай ак болытка акрын гына басып, Апа фәрештә янына килде. Бу вакытта анысы жирне күзәтеп утыра иде.

– Фәрештә апа, ә без ник кирәк? – дигән сүзләре белән кечкенә бала апасының тынычлыгын бозды. Кызыксынып күзәткән жирдән карашын кечкенә Фәрештәгә күчерде. Бу күзләрдә бернинди ут чаткысы да сизелми иде. Бары төпсез тирәнлек...

– Фәрештәләр, балам, кешеләр өчен кирәк. Кеше бу дөньяда явызлык тудырмасын өчен. Яхшылык ул – рәхәт. Кешеләр шул рәхәтнең ни икәнен онытмасын өчен без кирәк.

– Ә кешеләр безне күрәләрме, беләләрме? – диде кызыксынучан кечкенә Фәрештә.

– Әлбәттә, беләләр (бу сүзләрендә шатлык сизелә иде), ләкин кешеләр могжизага ышанудан инде күптән туктадылар.

Апа фәрештәнең әлегә сүзләрдән соң канатлары салына төште, күзендәге тирәнлеккә моңсулык өстәлде. Ә кечкенә Фәрештә һаман сораулар бирүен белде.

– Нигә алар могжизага ышанмыйлар? Без нигә аларга күренә алмыйбыз? Минем алар белән сөйләшсәм, аралашасым килә.

Апа фәрештә авыр сулап куйды.

– Кешеләр көннән-көн явызлана бара. Бер-берсеннән качалар, өйләренә, үз эчләренә бикләнәләр. Алар үзгәрешләренә, яңалыкларны яратмыйлар. Кеше заты, гомумән, сәер һәм чит эйберләргә сак карый. Өнә, күр әле, – дип, Фәрештә диңгезгә төртеп күрсәтте. – Бу диңгез төбендә кеше күзенә күренмәгән нинди генә балыклар, су жәнлекләре йөзми. Төпкәрәк төшкән саен сәеррәкләре арта. Өгәр дә алар өскәрәк менсәләр, кеше аларны ауларга керешер иде. Безнең белән дә нәкъ шулай булыр. Өгәр дә күренсәк.

– Ә балалар?

– Балалар?!

– Нигә балалар безне күрәләр? Болыттан күпме күзәтеп утырганым бар: балалар үз фәрештәләрен күрәләр, алар белән сөйләшәләр һәм моны олыларга әйтәләр, аңлатмакчы булалар. Күңелләре ятмәгә эләккән олылар моны бер әкият итеп кенә кабул итәләр, – диде кечкенә фәрештә, апасының тирән күзләренә карап.

– Балачакта кеше күңеле чиста, аяз. Бала дөньяны башкача күрә, кабул итә. Аның өчен жир якты төсләр белән бизәлгән, ә үсә төшкәч, бу якты төсләр тоныклана, сорылана, кайчак карала да. Апа фәрештә Фәрештәкәйне кулыннан тотып, болытлар буйлап алып китте. Күктән дөнья икенчеләй күренә иде. Юк, икенчеләй түгел, ул бөтенләй башкача иде.

– Күрәсеңме, балам, кешеләр байлык артыннан куып, аның ничек тиз

үткәнән дә сизмичә дә калалар. Алар үз-үзләренә читтән карый белмиләр. Кешеләр читтән бәхет эзлиләр, әмма бәхетнең янәшәдә генә булганын белмичә үлеп тә китәләр.

Кечкенә Фәрештә гел каядыр чабучы кешеләргә карап, аларны аңламый торды.

– Апа, аларга бу көндәлек божрадан чыгарга ярдәм итә алабызмы?

Апа фәрештә көлеп куйды. Бу тынгысыз жанның сораулар бирүе аңа ошый иде.

– Кешеләр ышану көчен инде күптән югалттылар. Аларда горурлык хисе чамасыз артты. Бу жан ияләре бер-берсенә ышанмыйча яши. Бер-берсенә дә ышанмагач, алар безгә ничек ышансыннар инде?

Ләкин кечкенә Фәрештә барыбер моны аңларга теләмәде. Аның өчен бу аеруча сәер иде. Ничек инде кеше бер-берсенә ышанмый?!

Офыкта жирдән кайтып килүче Фәрештә күренде. Аның канатлары кояш баешы төсен алган иде. Ләкин болытларга якынайгач, бу бернинди дә кояш нуры түгел икәнә аңлашылды. Бу кан кызыллыгы иде. Апа фәрештә тизрәк аның янына ашыкты. Ә кечкенә Фәрештәнең йөзенә курку кунды. Аның әле фәрештәләргә мондый ук хәлдә күргәнә юк иде. Жирдән күтәрелгән фәрештә хәлсез иде. Жайлап кына болыт өстенә яткыргач, Фәрештәнең күзендә яшь тамчылары күренде.

– Ул үлдә, – диде фәрештә, кадерле кешесен югалткандай.

Фәрештәнең яшьләре бик сирәк чыга иде. Бу тамчылардан аның бар жаны айкалганы сизелде.

– Ул үлдә. – Очып килгән Фәрештәнең тыны кысыла башлады: – Бу кан – аныкы. Ул ахыргача көрәште, бирешмәде.

– Фәрештәкәй, сөйлә, – диде кечкенә Фәрештә, әсәренеп.

Жирдән әйләнеп кайткан Фәрештә тирән итеп сулыш алды да сүзгә кереште:

– Бу хәл дөньяның бер почмагында килеп чыкты. Анда сугыш бара. Бер халык икенчесенә каршы. Жансыз сугыш. Минем кешем дә шул сугышка үзе теләп китте. Үтерер өчен түгел, аның бары тик якыннарын саклайсы килде. Дошман бүген балалар укыган мәктәпне ут белән куркыта башлады. Ә кешем отряды белән читтә кала алмады: мәктәпкә таба чапты. Ләкин мәктәп юлында бары Кешем генә исән калды. Туктамады, чапты. Арткы ишектән бар баланы чыгарырга өлгерде, ләкин... үзе чыга алмады: дошман пулясы аны жибәргәде, тотып калды. Ул минем канатларымда үлдә. Мин аны туганнан бирле саклап килдем, ә хәзер көчем житмәде.

Апа фәрештә кешеләрнең бу адымы турында берни әйтә алмады. Ул тик сүзсез калып, сагышлы жиргә текәлдә. Күкләрне инрәткән «Туктагыз!» сүзенә жирдә бомба шартлаулары кайтаваз иде...

– Син үз бурычыңны үтәдең. Син Кешең белән ахыргача булдың. Ул батыр булып үлдә, – диде Апа фәрештә апа, яралы Фәрештәнең канатын сыйпап. Бу хәлсез Фәрештәне яралы фәрештәләр болытына күчәрделәр.

– Әйдә, киттек, – диде Апа, кечкенәсенә кул белән ишарәләп.

Алар болыт буйлап юлларын дәвам ителәр. Кечкенә Фәрештәнең күз алдынан шәфәк төсәндәге канат китмәде.

– Апа, ә нәрсә ул сугыш?

Әллә аңлата алмаганга, әллә теләмәгәнә, Фәрештә апа ишетмәмешкә салышты.

– Апа, – диде тагын бер кат кечкенә.

– Сугыш ул – дөньядагы иң куркыныч эйбер. Кешеләр аны бер-берсен юк итәр өчен уйлап тапканнар. Күп чакта жир бүлү өчен эшләнә.

Кечкенә сәерсенеп куйды.

– Жирдә жир азмы әллә?

– Кил, балам, – апасы жиргә төртеп күрсәтте, – дөньяда жир бик күп, ләкин кешегә һәрчак нидер житми. Дус-тату яшәү урынына бер-берсенә мылтык төзиләр, пуля жибәрәләр. Юкса әле иясез жир энә күпме!

Кечкенә фәрештә чак кына болыттан егылып төшмәде, апасы тотып калды.

– Чү, йөрмә болытлар читендә, әле канатларыңа таяна белмисең бит.

– Бу кешеләргә шундый матур, гүзәл жир бирелгән, шунда бергәләшеп яшәргә генә кирәк, ә алар...

– Иң куркынычы бу түгел әле. Туганнар жир өчен көрәшә-көрәшә, чит кешеләргә әйләнеп бетәләр, туганлык хисе бетеп бара жирдә... Менә куркыныч кайда.

– Туганнар? Жир өчен? Нигә бергә яши алмыйлар?

Бала өчен бу бөтенләй ят иде.

Фәрештә апа моңа ни дип җавап бирергә белмәде, ул кечкенәсен кулыннан тотып, тагын ераккарак алып китте.

Кечкенә Фәрештә очарга талпынып карады, әмма канатлары аны тыңламады. Ул күзләрен мөлдәтәтеп, апасына карады. Апасы шунда ук аңлап, аны юатырга ашыкты.

– Елама, Фәрештәкәй. Син очарсың, әйтте диярсен! Әмма онытма: һәр эшнең үз вакыты. Үз көчәң ышанырга кирәк. Әгәр үз-үзең ышана алсаң, алдындагы биек-биек кыялар да бер кагылуга уалып ком тавына әверелер.

Кечкенә Фәрештә тагын бер кат канатларын өскә таба күтәреп карады – үзгәреш сизелмәде. Алар мамык болытларга утырдылар. Жир никадәр тузан белән капланса да, барыбер гүзәл иде.

– Апа, синең кешегә ярдәм иткәнең бармы?

Фәрештә апа нидәндер курыккандай, сискәнеп куйды.

– Бар, – диде тонык һәм ышанычсыз өн белән.

Күзләреннән үткәнне искә төшерәсе килмәгәнлегә күренеп торса да, кечкенә Фәрештәдә моны аңлар сәләт юк иде әле.

– Ә хәзер ул кайда?

– Мин ул Кешем белән тугач ук якынлаштым. Ул миңа ышанып яшәде, мине тойды, сизде. Авыр чакларында миннән ярдәм сорады. Мин аны бер минутка да ташламадым... – Апаңың тавышы үзгәрде. – Әмма үсә төшкәч, аның хәле авырайды. Ул жылылык житмәүдән зарланды. Кешеләргә карата салкынайды. Ышану көчен югалтты. Монда мин гаепле. Кешене һәрчак үзенә ышандырып килергә кирәк, ә мин моны булдыра алмадым. Ул шундый сәләтле бала булып үстә, әмма олылар дөньясында адашты. Аңа эшендә «юк, булдыра алмыйсың» ди башладылар, ул ышанды. Аны кешеләр батырды. Ул эчә башлады... Һәм шешәгә ияреп китеп барды..

Апа жөмләне зур нокта белән бетерде, янадан искә алмыйм диюе иде, ахры.

– Ә нәрсә эчте соң ул?

– Хәмер, – Апа фәрештәнең йөзә агарды, – шуның белән агуланып, кешенә күзләре томаланды, кая юл тотканын онытты. Үзе моны дәрәс дип уйлый ул – менә нәрсә куркыта. Килчәккә ышанып, үрләр яуларга ашкынып үсәләр дә, ә аннары хыялларына богау салалар.

Кечкенә фәрештә дәвамын ишетергә теләмәде, чөнки аның өчен хыялны

богаулау сәер иде. Ничек инде кеше үз ихтыяры белән хыялын чәлпәрәмә ватсын?

– Апа, апа, э үл нишли? – дип сорады кечкенә Фәрештәкәй, жиргә карап.

Анда затлы киенгән, муенында калын гына алтын чылбыры күренеп торган берәүнең кыйммәтле машинасын кемдер юып тора иде. Теләмичә юа, куркуы йөзәнә чыккан.

– Кешенөң олы кимчелеге ул, балам. Кемдер үзен башкалардан өстен саный, өстен куя... Үзен күпкә сәләтле тоя. Дөнья ана гына карап бара дип ышана. Нәр кешенөң бер үк хокукка ия булуы башына да керми. Юкса бер жирдә яшиләр, бер һаваны сулыйлар, бер суны эчәләр... Әмма... – Апа фәрештә сүзен әйтеп бетермичә туктап калды.

Кояшның бары тик бер кыерчыгы ғына күренеп калды. Ул йокларга ашыга бугай. Аның кып-кызыл нурлары дөньяны яңарышка әзерләгән кебек. Жіһан бұйлап, аның яктылығы тарала.

Дөнья нидер көткөндэй, тынып калды... Тынлык... Бер мизгел тынлык...

Бу тынлыкны әле генә дөньяга туган кечкенә сабый бозды. Шул мәлне кечкенә Фәрештәнең канатлары әкрән генә өскә күтәрә башлады. Ул, шатлыгыннан, кычкырып жибәрде.

— Мин очам, апа, мин очам.

Апа фәрештә ягымлы елмаеп:

– Димәк, вакыт житкән. Оч Жиргә, Кешең сине көтә. Аңа хәзерге минутларда син бик кирәк. Соңгы сулышына кадәр аның канатлары бул, аны очарга өйрәт. Дөньяны ничек бар, шулай яратсын. Аны үзгәртәргә тырышмасын. Табигатьне, суны, күкне гади матдә итеп кенә кабул итмәсен, ә бер сихри дөнья икәннән аңласын. Шул сихри дөньяның бер өлеше булырга тырышсын һәм үзенң ярдәмчесе – фәрештәсе барын һәрчак сизеп торсын. Оч, фәрештә, оч!

Шатлыгыннан Фәрештәкәй болытларны урап чыкты. Озак та үтмәде, ул инде Жиргә якынлаша иде. Ә Апа фәрештә аңа күктән елмаеп калды.

Сабый бала канатлы булды...

ИЛЬЯС БАҢАУОВ. «ФӘРЕШТӘ БӘХЕТЕ»

Әдәбиятның төп үзенчәлеге – хыял ярдәмендә яңа дөнья тудыруда, диләр. Әлеге яңа дөнья ике төрле була ала: без яши торган тормышка охшаган, аны кабатлап тергезә торган, һәм киресенчә – аңа бөтенләй охшамаган, хыял ярдәмендә тулысынча уйлап табылган... Әгәр барлык әдәби әсәрләрне олы бер диңгез итеп күзалласак, икенче төр әсәрләр аңа килеп кушылган нәни елга рәвешен алып. Ягъни аларның саны күп түгел. Әмма мондый әсәрләрнең әдәбият тарихында үз урыны, үз әһәмияте бар.

Икенче төркемгә керә торган текстларны, гомумиләштереп, шартлы-метафорик әсәрләр дип йөртәләр. Әлеге атама мондый әсәрләрнең төп сыйфатларын исеменә үк сыйдырган: алар тудыра, кабат кәгазьдә тергезә торган дөнья – шартлы; һәм шушы шартлы дөнья тормышка читләтеп, метафора рәвешендә бәя бирә. Кабат торгызыла торган дөньяның характерына карап, мондый әдәбиятны өч төркемчәгә бүләләр: әкияти, мифологик һәм фантастик шартлылык. Без таныша торган хикәя, Ильяс Баһауовның «Фәрештә бәхете» әсәре өченчә төркемчәгә карый. Ул фантастик дөнья сурәте: фәрештәләр тормышын тудыра, бер көн эчендә бала фәрештәнең тормышы хакыйкатенә төшенүен сурәтлән. Шушы эчтәлектә кешеләр тормышына бәя бирә.

Шартлы-метафорик әсәрләр язучының үз тәртибе, үз таләпләре бар. Аларны еш кына «башка», «чит» («другая») проза дип тә атыйлар. Беренчедән, язучы хыялы белән тудырыла торган дөнья кеше аңы күнеккән тормыштан тамырдан аерылып торырга тиеш.

Хикәягә мөрәжәгать итик. Ильяс сурәтлән торган дөнья – күк йөзә, анда *«болытта, аякларын салындырып, канатларын кояшка таба сузган бер Фәрештә утыра. Ул үзә саклыысы кешесен көтә»*. Бу сурәт шактый детальләр итеп укучы күз алдына бастырыла: фәрештәләрнең *«күзләре яшел»*, алар – кешеләргә ярдәм итүчеләр *«кеше һәрчак ярдәмгә мохтаж»*; *«әйе, кешегә ярдәм итү – зур һәм авыр эш»*; *«кеше бу дөньяда явызлык тудырмасын өчен. Яхшылык ул – рәхәт. Кешеләр шул рәхәтнең ни икәннән онытмасын өчен без кирәк»*. Әлеге детальләр Ильяс Баһауовка укучыны күзгә күренми торган хыялы дөньяның барлыгына ышандырырга ярдәм итә.

Бу урында, икенчедән, шартлы-метафорик әсәрләргә сайланган сюжетның, дөньяның әле беркем тарафыннан да әдәбиятта тудырылмаган булуы шарт икәнне билгеләргә кирәк. Хәтта мифологик төркемчәгә кереп, билгеле мифны файдаланган очракта да. Әйттик, Альбер Камюның «Сизиф хакында миф» («Миф о Сизифе») әсәре 1942 елда языла. Шуннан соң дөнья әдәбиятында шушы мифны файдаланган йөзләргә шартлы-метафорик әсәрләр иҗат ителә. Татар әдәбиятында И.Газиенң «Юл өстендәге таш» (1959) хикәясе дә шул жөмләдән. Әмма бу очракта һәрвакыт беренчә тапкыр сюжетны файдаланган язучы исемә телгә алына! Бу яктан, Ильяс Баһауов мөрәжәгать иткән хыялы сюжетның укучыга таныш булуын (дөнья әдәбиятынан, сериаллардан, кинолардан, хәтта кечкенә видеолардан) билгеләргә кирәк. Ягъни шартлы-метафорик әсәрләр язарга алынганда, язучы тудыра торган дөньяның моңарчы беркем хыялында да жанланмаган булуы яхшы. Мондый төр әсәрләр кеше хыялының, күзаллавының чиксезлеге, көтелмәгән үзенчәлеге белән шаккаттырырга, гажәпләндерергә тиеш булып чыга.

Шушы хыялы фонда мондый әсәрләрдә кешеләр дөңьасы бәяләнә. Әдәбият турындагы фән, гомумән, әкияти, мифологик яки фантастик дөңьаның – кешеләр тормышын бәяләү, аңа көтелмәгән ясылыкта күз ташлау сыйфатын беренчел саный, аларда кешелек жәмгыятендәге ярала гына башлаган яки колачлы бәяләнмәгән күренешләрне укучыга күрсәтергә мөмкинлек табылу иң әһәмиятлесе дип билгеләнә.

Әйitik, күренекле әсәрләрден Т.Толстаяның «Кысь» (2001) романы атом бомбасы шартлаганнан соң исән калган кешеләр тормышын тергезе, шушы контекстта кеше асылын, аңа хас сыйфатларны барлай. Яки Ф.Искәндәрнең «Кролики и удавы» («Куянар һәм буар еланнар», 1982) повесте совет чынбарлыгын тоталитар режим буларак бәяләгән беренче әсәрләрден була. Шуңа да фантастик дөнья сурәте тергезе торган шартлы-метафорик әсәрләр еш кына антиутопия буларак иҗат ителә.

Без карый торган хикәядә дә кешеләр дөньясына хас кимчелекләр, аны җаңгыга, бетүгә илткән сыйфатлар күрсәтелә: *«ләкин кешеләр моңаҗизага ышанудан инде күптән туктадылар»*; *«кешеләр көннән-көн явызлана бара. Бер-берсеннән качалар, өйләренә, үз эчләренә бикләнәләр. Алар үзгәрешләрне, яңалыкларны яратмыйлар»*; *«балачакта кеше күңеле чиста, аяз. Бала дөньяны башкача күрә, кабул итә. Аның өчен җир якты төсләр белән бизәлгән, ә үсә төшкәч, бу якты төсләр тоныклана, сорылана, кайчак карала да»*; *«кешеләр байлык артыннан куып, аның ничек тиз үткәнән дә сизмичә дә калалар. Алар үз-үзләренә читтән карый белмиләр. Кешеләр читтән бәхет эзлиләр, әмма бәхетнең янәшәдә генә булганын белмичә үлеп тә китәләр»*. Моннан котылу юлын хикәя авторы кешеләрдә үз-үзенә ышаныч хисен ныгытуда күрә.

Аннары бу фикерләр мисалларда ныгытыла. Канга баткан, кешесе сугышта һәлак булган фәрештә болай ди: *«сугыш ул – дөньядагы иң куркыныч әйбер. Кешеләр аны бер-берсен юк итәр өчен уйлап тапканнар. Күп чакта җир бүлү өчен эшләнә»*. Кечкенә фәрештәнең апасы сугыштан да куркынычрак күренеш дип *«туганлык хисе бетеп баруы»* күрсәтә. Үз-үзенә ышанычын жуйганнарның хәмер белән мавыгуы; үзен башкалардан өстен куйганнарның тирә-юнендәгеләргә кайгы-хәсрәтләр китерүе дә телгә алына.

Әйткәнбезчә, өченче төркемчәгә карый торган шартлы-метафорик әсәрләр еш кына антиутопия төсен ала, роман яки повесть жанрында иҗат ителә. Бу яктан, Ильяс Баһауовның тәҗрибәсен хушларга кирәк: ул заманның чирләрен зур булмаган текст эчендә әйтеп-билгеләп куярга өлгергән.

Әмма тагын бер таләп ителә торган сыйфатка аерып тукталырга кирәк, ул – бигрәк тә мондый кимәлдә иҗат ителгән кече күләмле проза әсәрләрендә эчке көй-музыка булу, сүзләр сайланышына, сөйләмнең эстетик матурлыгына аерым игътибар бирү. Татар әдәбиятын искә төшерсәк тә, М.Кәбировның шартлы-метафорик кимәлдә язылган «Канатлы кеше», «Дүртенче үлчәм», «Мин яратам сине» хикәяләре моңа мисал була ала. Ильяска да без текстларның лирик-эмоциональ этәлгән барлыкка китерү, сүз-сурәтләрнең матурлыгы белән укучыны җәлеп итү турында уйланырга киңәш итәр идек. Яшь авторның моңа көче житәр кебек тоела.

Инде гумиләштереп карыйк. Хикәянең идеясе миңа бик тә ошады: канатлы булу өчен, башкаларга ярдәм итәргә омтылыш, эзерлек кирәк, ди ул; ярдәмләшеп яшәүнең тормыш хакыйкәте икәнлеген искәртә. Ильясның нәни фәрештәсе, шушы хакыйкәткә төшенүгә, канатланып, үз кешесе янына оча, аның теләге тормышка аша! Шуңа рәвешле, хикәя хыял белән фәлсәфәне уңышлы тоташтыра, мин Ильяска шушы агымда эзләнүләрен дәвам итүен теләр идек.

Шушы идеяне Ильяс фантастик сюжетка төрә: фәрештәләр дөньясы иҗат итә. Әмма бу очракта мин кабатлану күрдәм. Шуңа ук вакытта хыялда тергезелгән дөньяның детальләре язучының үз, беркемне дә кабатламый торган хыял дөньясын тудыра алырлык көче-егәре булу хакында сөйли.

Дания ЗАҺИДУЛЛИНА

КҮҢЕЛЛӘРДӘ БАБИЧ ҺӘЙКӘЛЕ

Шәехзадә Бабич (1895-1919) атлы шагыйрь исеме менә 100 елдан артык инде укучы күңелендә сөелеп кабатлана. Бабич... Шәехзадә!

Татарда, башкортта гына түгел, казакъта, хәтта бөтен төрки дөньяда яңгырый бу исем. Юкка гына шагыйрь үзе дә мәшһүр Фарабига багышланган «Канун тыңлаганда» шигырендә аны «төркем, каным» дигән сүзләр белән олыламый бит! «Галия»дә (Уфада) укыган елларында ук шәрикләре арасында татар, башкорттан кала казакътан, үзбәктән, нугайдан, хәтта чиркәстән дә дуслары булган. Шулардан иң күренеклеләре – казакъның бөек шагыйре Магжан Жомабәев, әдип Баәмбәт Майлинны, үзбәктән Жолкынбай (А.Кадыри исеме белән билгеле, «Үткән көннәр» исемле атаклы роман авторы), сонрак яшә Башкортстан хөкүмәтендә эшләгәндә душлашкан Чулпан кебек олуг шагыйрьләренә атап үтү кирәктер. Укытучылары да – Галимжан Ибраһимов, Зәки Вәлидilər кебек бөекләр бит! Кардәш халыкларның бу әдипләре төрки телнен барлык шивәләрендә иркен сөйләшкән, аңлашкан, язганнарын да үз телендә укып белгән бәхетле чор бу! Һәм никадәр акыл, асыл сүрәтләрдә фикер һәм рухи уртаклыгы арткан, ныгыган бу елларда. Шул ук Магжан, Чулпан, Бабичларны чагыштырып укыганда гына да аларның бер-берсенә көчле тәсирен тоймый калмыйсың. Эзләнүләр, шагыйрь-пәйгамбәрләр чоры, Аллаһ һәм Иблис уртасында булып, өзгәленеп үз юлын эзләнүләр, төрки кардәшләрнең фольклорын, халык дастаннарын, жырларын ижади өйрәнү (бусы – Тукай мәктәбеннән, дип аңлыйбыз), шул ук вакытта ил, дөнья үзгәрешләренә – «жилләргә колак салып» язган элгәрләрдән (Г.Тукай, Дәрдемәнд, С.Рәмиев) үрнәк алу, алар аша Европа әдәбияты белән танышу һ.б. Бабичка килсәк, аның ижатында татар, башкорт, казакъ халыкларының авыз ижатын, бигрәк тә мәкальләрен, жырларын, кобаерларын өйрәнүе ачык чагыла. Тинсез лирик булуы өстенә ул яңа чорда Тукай традицияләрен үстергән көчле көлү һәм һөжү (сатира) остасы да. Кыска гына гомердә! Узган елның жәендә Уфаның биек – Салават Юлаев монументынан ерак түгел – жирендә Бабичка һәйкәл куелды. Фажигале үлеменә 100 ел һәм тууына 125 ел тулу алдынан зур вакыйга булды бу Башкортстан халыклары өчен. Шуннан берничә ай гына элек Уфада «Нур» татар театры каршында Тукаебызга да күптән көтелгән һәйкәл калыкты. Тукай һәм Бабич кебек бөекләре аша халыклар, әдәбиятлар дуслыгының зур традицияләренә давамы булды бу тантана – без аны шулай кабул итәбез. «Башкортстан исән кала, дисән, бер жаным миллион үлем бир!» – дип Тәңрегә дога белән чыккан шагыйрь чыннан да күп үлемнәр аша узды, онытылуга да дучар ителеп торды, ләкин исеме дә, ижаты да халыклар күңелендә һәйкәл булып яшәүдән беркайчан да туктамады. Нәкъ менә Магжаннар, Чулпаннар кебек. 1917 елда «Кер, татар, башкалар белән бер катарга (сафка)», дип язган, халыкларның канлы көрәшләре аша яулап алган Татарстан, Башкортстан кебек милли-мөстәкыйль дәүләтләр турындагы хыялын да, алар тирәсендә хәзер, 100 елдан соң тынмаган сүз, бәхәсләрнең булачагын да күзаллаган, ахры, пәйгамбәр шагыйрь Бабич:

Жәһәннәмнәр аша узмаенча

Оҗмах табармын, дип ышанма.

Әнә шулай дип тә кисәткән ул – жирдә әле «Газизил»ләр яшәгәннән, явызлыкның бетмәгәннән искәртеп. «Китабеннас» китабы да нәкъ йөз ел элек булган мохит-хәлләрнең бүгенгедә кабатлануын тәкрарлап тора. Төрки дөньяга кабат-кабат эндәшә кебек шагыйрь, «изге сат»ка, «изге кан» ватанына – туганлык һәм дуслыкка тугры калырга чакыра... Шуна да классик шагыйрьбез, Сибгат Хәкимнең: «Дөньяга килергә ярый – укыр өчен Бабичны!» дип язган шигъри юллары бүген мәгънәсен көчәйтә генә бара шикелле. Ә Хәсән Туфанның: «Без Тукайга фәкать Бабич аша гына кайтабыз» дип,

эле узган гасырның егерменче елларда язып чыкканы? Яки Зөлфәтебезнең: «Шәехзадә, бөек яшытәшем син, Тукта, легендага күчми тор!» дигән эндәше? «Хәзрәти Бабич!» дип, Мөдәррис Әгъләмнең язганы?! Бу юлларны язучы да Бабичка багышлап, шактый күп «сәтырьләр»ен язды.

Ышанам, бүгенге яшьләр дә Тукайны олылаган кебек, Бабич ижатына да кабат-кабат кайтачаклар эле. Туган телләребез генә яшәсен. Ә «теле юкның халык булырга да хагы юк». Бусы да бөек шагыйрь сүзе!

Рәдиф ГАТАШ,
Татарстанның халык шагыйре

Шәехзадә Бабич

Хөррият бүләге

Исте жил... Сүнде бар ялган шәм,
Таралды һәм болыт, һәм томан.
Калыкты чын кояш, кипте яшь,
Капланды «кара көч» йөзтүбән!

Ябылды капусы сәкарънең¹,
Ачылды жәннәте Ватанның,
Чәчелде хуш хава, хөр хава...
Бу иде көткәне татарның!..

И татар, калдың хөр һәм азат,
Хөрлеккә, көрлеккә алдың хак.
Артыңны – салкынны онытып,
Алга бак, кальбең як, ялкынлат!

Юлыңның артын яп – төрлесен,
Алдын ач – ак көннәр күренсен;
Өч йөз ел изелгән ак жаның
Терелсен, терелсен, терелсен!

Аяклан форсатта, хөр чакта,
Канатлан як-якта нур чакта!

Житәрлек изелдең, яньчелдең,
Бәйләндең тозакка кол чакта!..

Өч йөз ел аһ ордың, Ватан дип,
Жан кыйдың, кан койдың, Ватан дип,
Шулай да ертылды намусың,
Сүгелдең: «Былычрак татар!» – дип.

Житәрлек ертгылар йөзеңне,
Черттеләр золмәтга² үзеңне.
Син хәзер Ватанның хөр углы,
Моннан соң ачык тот күзеңне!

Көн туды караңгы Ватанга,
Юл бетте хакларны таптарга...
Ватаның Русия – уртақ мал,
Кер, татар, кер, татар, катарга³!..

Ябылды капусы сәкарънең,
Ачылды жәннәте Ватанның,
Чәчелде хуш хава, хөр хава...
Бу иде көткәне татарның!..

1917

¹ Сәкаръ – тәмуг, жәһәннәм.

² Золмәт – караңгылык.

³ Катарга – катына, бу очракта илнең башка халыклары сафына дигән мәгънәне белдереп килә.

«ЧОРЛАР РУХАНИЕ»¹

*Әдип вә галимнәре булмаган халык бәхетсез;
мәшһүр кешеләргә оныткан халык сакланмас;
әдәбияты булмаган халык рухсыз.*

Р.Фәхретдин. «Асар»

Миндә бабайлар йөрәгә юкмины?

Н.Исәнбәт

Татар әдәбияты тарихында Нәкый Исәнбәт (1899-1992) шәхесеннән дә серлерәк язмышлы әдип юктыр ул. Бер яклап, фольклорчы, тел һәм әдәбият белгече, әдәби тәнкыйтьченең фәнни хезмәтләре тюркологиядә аның какшамас урынын тәмин итсә (М.Галиев, Ф.Ганиев, М.Госманов, Ә.Еники, М.Мәһдиев, Х.Мәхмүтов, Г.Рәхим, С.Сафуанов, Б.Урманче, С.Хәким һ.б.), икенче яклап, татар әдәбияты тарихын классик язучының драматургиясе, шигърияте, тәржемәләреннән башка күз алдына китерү мөмкин түгел (А.Әхмәдуллин, Г.Арсланов, Т.Галиуллин, Р.Рахмани, Ф.Миңнуллин, Н.Ханзафаров, Г.Шамуков һ.б.). Н.Исәнбәт гомеренең егерме елын педагогик эшчәнлеккә багышлаган: мөгаллим, методист, БАССР һәм ТАССРда укытучы булып эшләгән, дәрәслекләр төзүче булган.

«Халык академигы»ның фидакарлырча эшчәнлегә нәтижеләре сокландырырлык: «Татар халкының балалар фольклоры» (1941), «Татар халык мәкальләре» 3 т. (1959, 1963, 1967), «Татар халык табышмаклары» (1970), «Татар теленең фразеологик сүзлегә» (1989-1990). Язучы дүрт томда «Аңлатмалы сүзлек» (200 басма табак), «Этнологик сүзлек» (50 басма табак), «Мифология һәм ырым-юраулар, йолалар» (50 басма табак), «Татар мәдәнияте тарихы» (50 басма табак), дүрт томда «Борынгы татар әдәбияты тарихы буенча хезмәтләр һәм хрестоматияләр» (200 басма табак) бастырып чыгарырга планлаштырган, ләкин өлгерми калган².

Н.Исәнбәт татар комедиясен («Һижрәт» (1923), «Портфель» (1929), «Хужа Насретдин» (1940-1946), «Жирән чичән белән Карачәч сылу» (1942), «Зифа» (1955), «Хәйләкәр Дәлилә яки «Мең дә бер кичә»дән бер кичә» (1956)), тарихи трагедия һәм драманы («Спартак» (1931), «Миркәй һәм Айсылу» (1936-1946), «Идегәй» (1941), «Муллаһур Вахитов» (1946), «Гөлҗамал» (1944), «Мәрҗәм» (1941)), «Рәйхан» (1948), «Муса Җәлил» (1956)), балалар драматургиясен («Кырлай егете» (1965)) үстерүгә зур өлеш керткән. *«Драматургиянең һәр жанрында – комедия, трагедия һәм драмада – Исәнбәт үзен бер үк дәрәҗәдә зур оста итеп күрсәтте. Нәкъ сәхнә таләп иткәнчә, эчке интонациягә бай, үткер сөйләм теле, индивидуаль характерларга ия чын кеше образлары, оста һәм тыгыз үрелгән конфликт – менә аның һәрбер әсәренә хас сыйфатлар», –* дип бәяли аның ижатын Ә.Еники³.

Нәкый Исәнбәт турында татар мәдәниятендә урын алган мифлар ике аксиологик позициядән торып билгеләнә. Беренчесе: Н.Исәнбәт – татар халкының даһие, татар, хәтта ки төрки мәдәниятегә өйрәнүгә зур өлеш керткән энциклопедик галим, фольклорчы, классик язучы (югарыда күрсәтелгән галим һәм язучылар фикерләрен карагыз). Икенчесе: явыз, аның «әләкләре» аркасында репрессия елларында татар мәдәниятенә күп кенә эшлеклеләре кулга алынып һәлак була, репрессияләнгән галимнәрнең хезмәтләрен үзенеке итеп чыгарган «әдәби карак» (Р.Мостафин⁴, Р.Харис⁵, Р.Мөхәммәдиев⁵).

Безнең тикшеренүнең максаты – татар мәдәниятендә Исәнбәтнең семiotик комплексын ачыклау. Әлеге комплекс формалашуда энциклопедик галим, классик язучының үзенең автобиографик мифы мөһим роль уйный. Биографик миф күп яклап, Н.Исәнбәтнең үзе тарафыннан, шулай ук аның ижаты, яшәү рәвеше, имиджы

¹ Рәхим Г. Чорлар рухание // Рәхим Г. Сайланма әсәрләр 5 т. – 1 т. – Казан: ИЛһАМ нәшр., 2012. – 374-375 б.

² Нәкый Исәнбәт (1899-1992) // Әдипләребез: Биобиблиографик белешмәлек, 2009. – 614 б.

³ Еники Ә. Нәкый Исәнбәт // Хәтердәге төеннәр – Казан: Татар. кит. нәшр., 1983. – 3-7 б.

⁴ Мустафин Р. «Опасная профессия» // Казанский альманах. – 2010. – №6. – С. 106-122.

⁵ «Кырын эш кырык елдан соң да беләнә». // URL: https://intertat.tatar/tatar_world/kyryn-esh-kyryk-eldan-soda-belen-l-kchel-rne-dist-ellar-tk-ch-t-fash-it-rg-kir-kme/; «Татар башын татар ашар» // <https://intertat.tatar/madaniyat/tatar-bashyn-tatar-ashar-yazuchylar-rinat-m-kh-mm-dievne-donoschy-n-kis-turyndagy-s-ren-b-ya-birde/>.

ярдәмендә тудырылган һәм моңа аның әйләнә-тирә мохите, замандашлары булышлык иткән. Биредә сүз Н.Исәнбәтнең татар шигъриятендә һәм прозасындагы әдәби образы турында бара. Исәнбәтнең семиотик комплексының өченче компонентын «тарих тексты» тәшкил итә, ягъни тарихи-мәдәни чынбарлыкны өйрәнми торып, әлегә әдәби образны адекват кабул итү мөмкин түгел.

Язучының тәржемәи хәлен һәм ижатын өйрәнәп, без, академик басмаларга («Театральная энциклопедия» (1963), «Большая советская энциклопедия» (1972), «Татар энциклопедиясе» (2005), «Башкирская энциклопедия» (2007)) керсә дә, хакыйкәткә туры килмәгән шактый мәгълүматларга юлыктык. Күрәсен, Н.Исәнбәт карьера белән артык мавыкмаган, шуңа да үзенең фәнни биографиясен язу аның кызыксыну даирәсеннән читтә калган. Ул үзен бөтенләе белән фәнни һәм әдәби ижатка багышлаган. «Халык академигы»ның тормышында әледән-әле кубып торган низаглар рухи һәм физик куәтен алса да, ул үз алдына куйган бурычларыннан бер адым да чигенмәгән.

Н.Исәнбәт «Бәби чак» автобиографик әсәрендә үзенең автомифын эпик герой архетипына ярашлы корә. Беренчедән, «могжизалы бала» мифологемасы. Мәгълүм булганча, язучы биш яшенә кадәр бик чирләшкә булган, хәтта ки йөри дә алмаган, шуышып кына хәрәкәтләнгән. Язучының әнисе Таибә абыстай бу турыда болай хәтерли:

«Син шулкадәр ябык идең, шул кадәр куркыныч идең, күрше хатыннар күрсәләр, миңа карарга куркалар, иманнарын укый, «тәүбә әстәгъфидулла»ларын әйтә башлыйлар иде, синең аяк-кулларың эсеп кебек, ул бөтен сөякләрең үтә күренеп тора, тәнеңдә ит әсәре юк иде, һәркем сине кулына ала алмый, мин генә сөякләрең бөтенләй таралып китмәсен дип, гәүдәңне кулың белән курыштырып, тотып, күтәрәп ала идем»⁶. Күршеләре Мөхәммәтдиннең хатыны үләннәр белән дөвалаучы булып, бәләкәй Нәкыйгә аксырак төнәтмәсә эзәрләп бирә: «Бу балага икенең берсе: ия терелсен, ия төрмәслек булса, үлөп, үзен дә, сине дә коткарсын»⁷. Шулай итеп, Н.Исәнбәт эпик герой кебек балачакта беренче тапкыр Үлемне «алдый».

Язучы үзенең образын шигърьләрендә, чәчмә һәм публицистик әсәрләрендә тудыра. Н.Исәнбәт фамилиядә ата-бабалар белән бәйләнешләргә сакраль ачыкч күрә. 16 яшьтә паспорт ясаганда, ул жиденче буын бабасының исемен ала һәм Нәкый Сиражетдин улы Исәнбәт булып йөри башлый⁸. Шуңа рәвешле язучы үзенең автомифын булдыруда беренче адымын ясый. 1911 елга кадәр яшә шагыйрь шигърьләрен дәфтәрләрендә Нәкый Закири дип имзалый. 1914 елдан матбугатта әсәрләре «Дәрвиш», «Кабил», «Мәргән», «Мәлгунь», «Каплан», «Башы бозык», «Күк таш», «Н.И.», «Кара сакал» имзалары белән басыла⁹. Язучының псевдонимнары да аның турында кызык мәгълүмат тудыра.

Н.Исәнбәт «Хәсәния» мәдрәсәсендә укыганда – татар җәмәгәтчелегендә үзгәрешләр барган чорда шигърьләр яза башлый. Шәкертләр арасында ул тиз арада «шигырь чыгаручы» булып таныла¹⁰. Аның өйрәнчек шигърьләренә замандашлары да игътибар итә. Мәсәлән, «Галия» мәдрәсәсе шәкерт Шәехзадә Бабич (1895-1919). Шулай бервакыт ул эш буенча дуслары белән «Хәсәния»гә килеп чыга һәм шунда шигърьләрен калын дәфтәргә күчереп утырган Н.Исәнбәткә игътибар итә. Ш.Бабич Уфада билгеле шәхес була инде. Ул кулъязма рәвешендәгә «Кармак», «Парлак» журналларын чыгаруда, «Милли көйләр, сәхнә һәм әдәбият түгәрәге»н оештыруда катнаша¹¹. Мәгълүм булганча, Ш.Бабич 46 багышлау язган. Безгә шуларның язучылык таңында язылганының берсен күрергә насыйп булды. Ул да булса, Н.Исәнбәткә адресланган «Яшә, Нәкый!» исемлес¹². Милләтнең бөек улларының чит кеше уңышына сөенә алырлык күңел кинчленгән ия булулары сокланырлык! Шәкертлек елларында ук «әдәби көчләр сафына баскан» Ш.Бабич¹³ Н.Исәнбәтнең беренче шигърьләрендә үк олы талант чаткысын

⁶ Исәнбәт Н. Бәби чак // Мирас. – 1999. – №12. – 96 б.

⁷ Шунда ук. 96 б.

⁸ Исәнбәт Н. Бәби чак // Мирас. – 2000. – №1. – Б. 94.

⁹ Нәкый Исәнбәт әсәрләренә библиографик белешмә // Шамуков Г. Нәкый Исәнбәт. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1959. – 53-68 б.

¹⁰ Нәкый Исәнбәт (1899-1992) // Әдипләребез: Биобиблиографик белешмәлек, 2009. – 610 б.

¹¹ Бикбаев Р.Т. Творческий путь Шайхзады Бабича в памяти родного народа (к 120-летию со дня его рождения) // Проблемы востоковедения. – 2014. – №4 (66). – С.38.

¹² Бабич Ш. Зәңгәр жырлар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – 38 б.

¹³ Бикбаев Р.Т. Творческий путь Шайхзады Бабича в памяти родного народа (к 120-летию со дня его рождения) // Проблемы востоковедения. – 2014. – №4 (66). – С.38.

күреп ала. Әлеге жор телле шагыйрьнең фельетончы даны булуын да онытырга ярамый: замандашлары аның тәнкыйтенә элэгүдән куркып торган. Ш.Бабич Н.Исәнбәттә фикердәш, көрәштәш, милләтенең тугры улын күргән.

1960 елда басмага өч томлык «Сайланма әсәрләр»ен, 1989 елда дүрт томлык «Әсәрләр»ен эзерләгәндә, Н.Исәнбәт аларга Уфада «Хәсәния», Казанда «Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә укыган чаклары тасвирланган ике шигырен дә кертә. Ул анда үзен ирек сөючән шәкерт буларак мәңгеләштергән. «Иттифак жиң» шигыре (1909) шәкертләрнең рәис Зөфәр Касыймов белән торак шартлары аркасында бәрелешенә багышланган¹⁴. Күрсәң, алар 1905-1907 еллардагы Инкыйлаб чорында Уфа һәм Казан мәдрәсәләрендәге баш күтәрүләр белән илһамланып, үз хокуклары өчен көрәшә башлый. «Мәдрәсә истәлегә» шигырендә Н.Исәнбәт кулдан чыгарылган юмористик журнал аркасында «Мөхәммәдия» мәдрәсәсе мөгаллимнәре белән каршылык турында сөйли. Кичтән парталарны тентиячкәләрен белеп, яшь шагыйрь партага хәлфәләргә дип, язу кыстырып калдыра, анда ул үзенең жинаятьче түгеллеген әйтә (*«бер хаин дип уйлыйлар»*): *«Сөйми һич иркән әсәним зиндан, богау һәм тикшеру; / Ак күңел мин, ят миңа, бу арт күзәтәп эш күрү»*¹⁵.

Н.Исәнбәт үзенең остазы дип Г.Тукайны саны: *«Без Тукай шигырьләрен укып үстек. Ул язган шигырьләргә ышанып укый идек. Аның «Балалар күңеле» дигән китабындагы шигырьләргә яттан укып, көйләп үстек без. Бу хәл минем башлангыч иҗатымда чагыла»*¹⁶. Шулай ук вакытта Н.Исәнбәт үзенең иҗат иреге принцибы С.Рәмиев белән Г.Ибраһимов йогынтысында формалашты дип билгели: *«С.Рәмиев, Г.Ибраһимов шигъри хис тәрбияләү, иҗат иреге таләп итү ягыннан зур йогынты ясadyлар»*. Үткәннәргә кайтып, Н.Исәнбәт дәвернең сәнгать өлкәсендәге төп тенденцияләрен болай характерлый: *«С.Рәмиев, Г.Ибраһимов сәнгать – сәнгать өчен дисәләр, Г.Тукай сәнгать – халык өчен дигән карашлар заманы иде. Халыкчанлык өчен Г.Тукай ошаса, кысаларны ватарга өндәүче С.Рәмиев тә күңелгә ошаган»*¹⁷.

Н.Исәнбәт өчен Г.Тукай – йолдыз: *«Нур иде, йолдыз иде, аһ!»*. Мәдрәсә шәкертә шагыйрьне туган телнең бөтен байлыгын күрсәтә алуы өчен данлый: *«Ул матурлап, безгә күрсәтте туган илнең телен»*¹⁸.

Н.Исәнбәтнең агарту эшчәнлегә аның дөньяга карашларының эволюциясә өчен закончалыклы һәм зарури баскыч була – ул дини карашлардан татар мәҗрифәтчелегенә ин яхшы традицияләргә нигезләнгән агарту-мәгариф эшчәнлегенә кадәр юл үтә (Х.Фәезханов, Ш.Мәржани, К.Насыри, Г.Тукай, Ф.Әмирхан, Г.Камал). Язучы яшьлегендә Г.Камал, Ф.Әмирхан, М.Фәйзи иҗатлары белән таныш булуы турында яза: *«Г.Камал, Ф.Әмирхан, М.Фәйзи иҗатлары белән дә таныш идем»*¹⁹.

«Ак юл» журналында басылган «Кем?» шигырендә мин өч мөкатдәс нәрсә турында – Алла, ана, ата турында язганмын. Димәк, 1915 елда әле мин Аллага ышанганмын, – дип уйлана Н.Исәнбәт үзенең хатирәләрендә. *– Ышануым, үземчә «фәлсәфи» мәгънәдәрәк булса да, булган һәм бу ышану 1917 елга кадәр дәвам иткән. Әмма шулай ук вакытта, 1916 елда, минем инде тәңрегә карата үземне бәйсез тоту шигырьләремдә чагыла. Мәсәлән, 1916 елда «Аң» журналына бирелеп тә басылмыйча кире кайтарылган «Мин ачуландым» шигыре шундый. Анда мондый юллар бар: «Кит әле, ялган кеше, / Мин сөймимен беркемне дә, / Сөймимен җир-күк, кояшны, / Сөймимен тәңремне дә»*²⁰.

Н.Исәнбәт Казаннан туган ягына шигырьләре өчен даими рәвештә гонорарлар килеп торган шагыйрь булып кайта (гонорарлар килә башлагач, әтисе бик гажәпләнә): *«Минем бар омтылышым шагыйрь булу, эти ул эшемә каршы түгел, әмма җитди эш итеп карамый иде. Әмма 16нчы елда Казанда «Аң» журналында басылган поэмаларыма гонорар килеп төшкәч, бик гажәпләнде, ничек, шигырь язганга акча түлиләр?»*²¹. Н.Исәнбәт шигъри Парнаска Гомер, Байрон һәм Тукай дәрәжәсендә менү турында хыяллана: *«Зур шагыйрьләрдән Тукаев булса хәлфә, мин – шәкерт»*²².

¹⁴ Исәнбәт Н. Әсәрләр 4 т. – 1 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – 14-15 б.

¹⁵ Исәнбәт Н. «Сайланма әсәрләр» 3 томда – 1. т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1960. – 71, 450 б.

¹⁶ Ханзафаров Н. Нәкый Исәнбәт драматургиясе. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. – 12 б.

¹⁷ Шунда ук. 12 б.

¹⁸ Исәнбәт Н. «Сайланма әсәрләр» 3 томда – 1. т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1960. – 25 б.

¹⁹ Ханзафаров Н. Нәкый Исәнбәт драматургиясе. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. – 12 б.

²⁰ Шунда ук. 13 б.

²¹ Исәнбәт Н. Бәби чак // Мирас. – 2000. – №1. – 99 б.

²² Исәнбәт Н. Әсәрләр 4 т. – 1 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – 27 б.

Н.ИсәнбәтнҖнҖ халыкчылык турында карашлары Г.Тукай йогынтысында формалаша. *«Язучы булгач, халыкның рухын белергә кирәк. Халыкның рухи байлыгы нидән гыйбарәт соң? Аның тормыш һәм гадәтләре, күңел таләпләре, табигате, акылы-фигыле нинди һәм ул аларны нинди чаралар белән тәгъбир итә – боларны якыннан һәм чыннан белми-сизми торып, мин шул халыкның язучысы булуымның мәгънәсен аңламыйм. Шунуң өчен дә мин аның тел байлыгы, авыз иҗаты белән танышырга, шулар аша халкымның рухи байлыгын, дөньяга караш һәм ышануларын, эчке дөньясын белергә материал эзләү өстендә эшләдем»*²³.

1916-1917 елларда булса кирәк, Н.ИсәнбәтнҖнҖ дөньяга карашларында үзенә күрә бер кискен борылыш була: Сиражетдин мулла улы толстойчы анархистка әйләнә. 1917 елның май аенда Малаязда Н.Исәнбәт Мәскәүдән I Бөтенрусия мөселманнар съездыннан кайткан хөр фикерле мулла, галим Мөхәммәтһади Сәгъди (1883-1933) белән таныша. Н.Исәнбәт Кыйгыда кыска вакытлы курсларда рус телен өйрәнгән бер вакытта тагын очрашалар. Һади Сәгъди имтиханнарда энесе – әдәбият белгече Габдрахман Сәгъди (1889-1956) белән килә. Алар Н.Исәнбәтне Атау (Тайми) мәктәбенә эшкә чакыра. Һ.Сәгъди яшь мөгаллимнән 15 яшкә өлкәнрәк булса да, алар дуслашып китә. Н.Исәнбәт бер ел буена дустанда фатирда тора һәм аннан гарәп, төрек һәм фарсы телләре буенча дәресләр ала. Язучы Һ.Сәгъдине бик жылы сүзләр белән искә ала: *«Ул Көнбатыш әдәбиятын яхшы белә иде. Бу интеллигентлар семьясында мин күп нәрсәләр белдем. Философия турында да күп сөйләшә идек, бәхәс оештыра идек. Толстойны да күп укый идек. Һ.Сәгъди белән бергәләп, 1917 елда хикмәтле сүзләр җыйдык. Афоризмнар җыелган дәфтәрләрдә Гегель, Демокрит, Платон һәм һинд, иран галимнәренең сүзләре бар иде»*²⁴. Атау (Тайми) авылында революциягә кадәр үзешчән татар театры эшли. 1917 елда Н.Исәнбәт аның артисты була.

«1917-1925 елларда Нәкый Исәнбәт татар поэзиясенең югары үрләре дәрәжәсендә торучы, милләт мәнфәгатләре белән яшәүче шагыйрь буларак житлегә. Язучы «кеше канын агызуны, үлемне, ерткычлыкны кабул итми. Ул – пацифист»²⁵, – дип яза Т.Галиуллин. Л.Толстой кешелек тарихында иң төп авызлык кешенең кеше өстеннән көч куллануы аркасында килеп чыга, бу исә азчылыкның күпчелекне коллыкка чыгаруына китерә дип санаган. Н.ИсәнбәтнҖнҖ бөтен игътибарын татар халкының фольклорын өйрәнүгә юнәлтәп, ни өчен гомере буена дәүләт структураларыннан читләшергә тырышуы менә шушынан аңлашыла да. Л.Толстой фикерләренә таянып, Н.Исәнбәт кешелекнең тәрәккыягә әхлаклы шәхесләрнең саны артуга турыдан-туры бәйле, дип ышана. Шәхеснең әхлакый яктан үз-үзен камилләштерүе – җәмгыятьне тулаем тәрәккыяткә китерә дип уйлый.

Н.ИсәнбәтнҖнҖ шигырьләрендәге лирик герой милләткә хезмәт итү идеясе белән яна («Милләтем»(1913))²⁶. Шагыйрь үзенң җырлары тәрәккыят эшенә хезмәт итсен дип хыяллана. ИсәнбәтнҖнҖ тарихи фикерләве Идел һәм Болгар, ата-бабаларның героик үткәне турында уйлануларында чагыла («Моңланам мин...») (1913)²⁷, «Иделдә» (1914)²⁸, «Болгар ярларында көймәдә» (1915)²⁹, «Болгар харабәләре»()³⁰. Соңрак үзенң тарихи драмаларында һәм трагедияләрендә язучы милли каһарманнарның тулы бер галереясен тудыра, алар башкаларга да әхлакый үрнәк була ала дип саный.

1920нче елларда Н.Исәнбәтне «мистик буржуа шагыйре», «вак буржуа юмористы», меҗан тәнкыйтьчесе³¹, «совет культура төзелешләребездән явыз рәвештә көлеп, кабахәт памфлет языу белән танылган юлаучы әдип»³², 1930нчы елларда – «жидегәнче»³³, 1940нчы елларда «татар халкының тарихын бозучысы»³⁴, 1950нче

²³ Гайнуллин М. Олы каләмдәшебез турында // Әдип һәм галим. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. – 5 б.

²⁴ Ханзафаров Н. Нәкый Исәнбәт драматургиясе. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. – 23 б.

²⁵ Галиуллин Т. Егерменче еллар татар шигърияте // Шигърият баскычлары. – Казан: Мәгариф, 2002. – 72-73 б.

²⁶ Исәнбәт Н. Әсәрләре 4 т. – 1 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – 24 б.

²⁷ Шунда ук. 24 б.

²⁸ Шунда ук. 28 б.

²⁹ Шунда ук. 36 б.

³⁰ Шунда ук. 37 б.

³¹ Нәжми К. Бер бозык чыгыш турында // Безнең юл. – 1928. – №3-4. – 30-31 б.

³² Нигъмәти Г. Магбугат һәм әдәбиятка юлбашлыкта ауру яклар // Кызыл Татарстан. – 1928. – №77. – 3 апрель.

³³ Вәлиев Р., Мәһдиев М. Болганчык еллар авазы // Казан утлары. – 1992. – №1. – 153-165 б.

³⁴ Шафиев Н. Тарихи чынлык өчен // Совет әдәбияты. – 1944. – №10. – 3-8 б.

елларда – «милләтче»³⁵ дип бәялиләр... Ә.Еники «халык академигы» язмышы турында уйланганда, шундый нәтижәгә килә: *«Нәкый Исәнбәт – кайнар темпераментлы, тынгысыз язучы ул. Иҗат юлы аның тап-такыр да шоп-шома гына булмады. Заманыбызның катлаулы чорлары аша узганда, ул сөртенеп, тайгалап та куйгалады. Моның өчен каты тәнкыйтьләрен дә ишетте. Кайбер очракларда исә нахакка да кыйналды. Әмма нинди генә сынауларга дучар ителмәсен, Нәкый Исәнбәт һәрвакытта туган халкына итагатьле, халкының бөек максатларына турылыклы булып калды. Исәнбәт – көчле кеше»*³⁶.

Татар шигъриятендә Н. Исәнбәткә багышлаган байтак шигърьләр бар. Әхмәт Фәйзи «Көзгә урман» (1957) шигърендә дустан, елларны санамыйча, бөтен игътибарны эш-гамәлләргә биреп яшәргә чакырган: *«Юк, картайдым, димә! Иҗат утың / Янган чакта әле күңелдә, / Балкы бөтен ярсу ямең белән! / Биреп бетер барын! Үкенмә!»*³⁷.

Хәсән Туфан 1959 елда Нәкый Исәнбәт язмышы турында уйлана: *«Бәхетле син, / Әгәр таләпчән Ил / Сөя алса сине тулаем»*³⁸.

Мостай Кәрим үзенә шагыйрьгә багышлаган шигърендә аны иҗат кырын берүзе эшкәртүче игенче белән чагыштыра: *«Халык өчен алтын иген урган, / Алтын ашлык суккан игенче»*³⁹.

Сибгат Хәким «Исәнбәт» шигърендә (1960) язучының төп казанышын авыллар буйлап чачелеп яткан фольклор байлыгын халыкка кайтаруында күрә: *«Авыл саен йөрәп, җырын алган, / Мәкальләренә, төрлө мәзәкне. / Үз вакытында һәм артыгы белән / Ул кайтарып бирде әҗәтне»*⁴⁰.

Равил Фәйзуллин 1967, 1968, 1970 елларда «аксакалга», «ил картына», «тау ир»гә өч шигърь багышлый⁴¹. 1971 елда Гамил Афзал «гасырларның серен» тыңлаган, «Идел-Йортның ерак елларынан / Оныкларга сәлам» юллаган «яшь пәйгамбәр»гә дан жырлый⁴². 1981 елда язучы Исәнбәткә «шигъри татар акыл энҗеләрен» җыеп, яңа буыннарда бүләк иткән өчен рәхмәт укый⁴³. Рәдиф Гаташ Нәкый Исәнбәт һәм Әмирхан Еники шәхесләрен «үз-үзенә тугры кала алганнар» дип бәяли⁴⁴.

Рафик Юныс Исәнбәтне үз шигърендә (1983) Данте⁴⁵, ә Рашат Низамиев – «халыкка һәйкәл» салган «оста сынчы»⁴⁶ (1984) белән чагыштыралар.

Н.Исәнбәт образы татар шигъриятендә генә түгел, прозасында да мәңгеләштерелгән. Идрис Туктарның «Ике егет» (1964) романында гражданның сугышы чоры вакыйгалары торгызыла. «Авылда» бүлегендә китапханәче Шәйхи Таһиров Таулы авылына (Атау авылы исеме белән чагыштырыгыз) эшкә килә һәм жирле халык белән таныша. Араларында мулла һади белән шагыйрь Нәби Искәндәр дә бар. Ф.Фаткуллин әйтүенчә, әлегә образларның прототиплары булып һади Сәгъди белән Нәкый Исәнбәт тора⁴⁷. И.Туктар Н.Исәнбәтнең 1919 елгы портретын бик тә тәсирләр, «таныла торган» итеп тудыра алган: *«Күе кара чәчле, зур, гаять җанлы, коңгырт кара күзле, матур һәм ак йөзле, урта буйлы, өстендә соры чалбар һәм җиңле камзул, аякларына ак оекбаш кигән яшь егет тә, нәкъ һади муллача, Шәйхинең кулларын сыйлап күреште»*⁴⁸. Нәби Искәндәр рәхмәтле шәкерт буларак күрсәтелгән. Ул үзенә остазы турында зур ихтирам белән сөйли: *«Әйе, һади мулла укымышлы гына түгел, галим кеше дә ул, – диде Нәби аерым бер ләззәт һәм горурлык белән, кызу-кызу сөйләп китте. – Ул татар, рус, гарәп, фарсы телләрен ифрат яхшы белә. Аның китапханәсендә Шәйх Сәгъдинең «Гөлстан»ы, Хафиз Ширазиның «Диван Хафиз»ы вә гайри-гайриләрдән башка татар, рус, шуңа бәрәбәр чит ил әдип вә шагыйрьләренең бик күп әсәрләре*

³⁵ Батулла Р. Урыннары оҗмахта булсын. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2007. – Б. 241.

³⁶ Еники Ә. Нәкый Исәнбәт // Хәтердәге төеннәр – Казан: Татар. кит. нәшр., 1983. 7 б.

³⁷ Фәйзи Ә. Көзгә урман // Совет әдәбияты. – 1957. – №2. – 15 б.

³⁸ Туфан Х. Бәхетле син, Нәкый! // Тафан Х. Сайланма әсәрләр. 5 т. – 1 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. – 427 б.

³⁹ Кәрим М. Нәкый Исәнбәткә... // Әдип һәм галим. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. – 13-14 б.

⁴⁰ Хәким С. Исәнбәт // Казан утлары. – 1969. – №12. – 17-18 б.

⁴¹ Фәйзуллин Р. Нәкый Исәнбәткә багышлаган шигърьләрдән // Шәһри Казан. – 1992. – №173 (345). – 18 сентябрь.

⁴² Афзал Г. Ирәт генә таңнан уяным // Казан утлары. – 1971. – №5. – 122-123 б.

⁴³ Афзал Г. Калып китап ята минем өстәлемдә // Ялкын. – 1981. – №5. – 5 б.

⁴⁴ Гаташ Р. Бәхетле сез // Казан утлары. – 1979. – №8. – 86 б.

⁴⁵ Юнысов Р. Нәкый ага сөйли // Татарстан яшьләре. – 1983. – №49. (7229). – 3 б.

⁴⁶ Низамиев Р. Һәйкәл // Татарстан яшьләре. – 1984. – №67 (7403). – 3 б.

⁴⁷ Фаткуллин Ф. Сәгәдиевләр, Сәгъдиләр, Саадиляр // Габдрахман Сәгъди. – Казан: Жыен, 2008. – 283 б.

⁴⁸ Туктар И. Ике егет. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. – 49 б.

бар...»; «Әйе, үзе ул мулла да, дәһри дә. Кара каргалар арасында ак карга»⁴⁹. Нәби Искәндәр романда талантлы шагыйрь дә: ул социаль («Ак бандитлар азганнар»), сатирик лирика («Фагыйләтән...»), экспромтлар («Әнә, самовар да вар») авторы. Аның шигырьләре даими рәвештә «Чулпан» һәм «Кызыл Армия» газеталарында басылып тора⁵⁰. Баш герой белән диалогта яшә шагыйрьнең дөньяга карашы ачыла: белемгә омтылышы («Мин күнне белмим»); сәяси көрәштән читләшүе, мәселән⁵¹.

1918 елда Н.Исәнбәт икенче тапкыр Үлемне «алдый». Аның шигырьләрендә («Колчак фетнәләре») һәм И.Туктар романында 1918 елның 20 мартында Тазтүбә авылында башланып киткән «сәнәкчеләр» күтәрелеше вакытында Н.Исәнбәт белән Н.Сәгъдинен «карагүһчеләр» тарафыннан кулга алынуы турында сөйләнә. Мөгаллимнәр «кызыл» газеталарда шигырьләр бастырып чыгарган өчен атып үтерү жәзасына хөкем ителә. Жирле халык аларга ярдәмгә килеп, дуслар үлемнән котылып кала. Яшә мөгаллимнең образын төгәлләштерүдә аның исеме дә зур роль уйный: «Нәби Искәндәр» – авторның Нәкый Исәнбәткә ихтирам билгесе («Нәби – пәйгамбәр, илче», «Искәндәр – Ирләрне жиңүче» (чаг. «Искәндәр Зөлкарнәй»))⁵². Әлеге характеристика «Хәсәния» мәдрәсәсенең тарих хәлфәсе Н.Исәнбәткә биргән бәяләмә белән тәңгәл килә. «Сине хәлфә тарихтан яхшы укый дип мактады, ул мине мәдрәсәдә укытуны, мулла итү өчен түгел, син Мәржани кебек галим бул, мөчтәһәт бул, ди иде», – Казанга «Мөхәммәдия» мәдрәсәсенә укырга китәр алдыннан әтисе шундый юл теләкләр белән озаткан була аны⁵³. Мөжтәһид – илаһият галиме, Коръән аятләреннән һәм хәдис шәрифләрдән яңа хөкем чыгара белгән зур галим. Н.Исәнбәт шөхәсенә «Хәсәния» мәдрәсәсе хәлфәләре шундый офыклар юраган була!

Й.Исәнбәт фикеренчә, Н.Исәнбәтнең «Мияүбикә төше» (1974)⁵⁴ – автобиографик шигырь. Әлеге эсәрдә, ирония һәм аллегория алымнарын оста файдаланып, язучы үз язмышына бәя бирә, тормыш стратегиясен тасвирлый (Мырылдык – «тычкан халкы»)/ «кыска тәпиләр»). 1975 елда Н.Исәнбәт яшә язучы Р.Батуллага обкомның хезмәтче-колы булмаса, «йодрык закон»ына буйсынмаса кинәш бирә: «Обком мине күпме кыйнады! Ләкин мине кыйнаганнарның һәммәсе дә мине эчтән генә хөрмәт итә иде»⁵⁵.

«Идегәй» дастаны язучының кан ярасына әйләнә. 1928 елда башкорт вариантларын жыеп, фольклорист Тел-әдәбият гыйльми тикшеренү институтына тапшыра һәм 1941 елда «Коммуна» гәзитендә бастыра⁵⁶. Аннан соң татар вариантларын табу, өйрәнү һәм жыйнауга керешә. 17 чыганақ нигезендә Н.Исәнбәт төзегән жыйнамасы 1940нчы елда «Совет әдәбияты» журналының 11, 12 саннарында басылып чыга. Жыйнама текст төзүнең, «сәнгать реставраторлыгы булу ягыннан беркадәр ижади эш итеп тә каралырга тиеш» икәннән фольклорчы галим фәнни мәкаләсендә искәртеп үтә. Н.Исәнбәт 1941 елда Татар обкомының өченче секретаре С.А.Мөхәммәтов, Дәүләт комиссиясе боекы белән «Идегәй» дастанының яңа тәнкыйди текстын эзерли (ред. Х.Ярми, Ш.Маннур). ТӘСИНҖ Гыйльми советы «Идегәй» дастанының яңа тәнкыйди текстын бастыру турында карар чыгара (протокол №5, 05.09.1941).

Татгосиздат белән договор төзелә, ләкин сугыш башлану аркасында китап басылмыйча кала. 1944 ел августындагы ВКП (б) ҮК карары «Идегәй» дастанын «ханнар-феодаллар эпосы» дигән кара мөһәр сугып, фәнни тикшерүләрдән дә, халыкка житкерүдән дә 50 елга сызып ташлый. 1988-1989 елларда Н. Исәнбәтнең 1941 елгы жыйнамасын Татар китап нәшрияты (Р.Мөхәммәдиев)⁵⁷, «Казан утлары» журналы (Р.Харисов)⁵⁸ халыктан язылган вариант дип игълан ителәр. Н.Исәнбәт үзенең хезмәтен яклап Судка бирә.

Халык арасында язучы турында яңа миф туа: «Нәкый Исәнбәт нәшриятны һәм журнал редакциясен кат-кат судка биреп, «Идегәй» минем эсәр, мин жыйган, мин

⁴⁹ Шунда ук. 50 б.

⁵⁰ Шунда ук. 56 б.

⁵¹ Шунда ук. 50 б.

⁵² Саттар-Муллиле Г. Татар исемнәре ни сөйли? 1998. – 116 б.

⁵³ Исәнбәт Н. Бәби чак // Мирас. – 2000. – №1. – 99 б.

⁵⁴ Исәнбәт Н. Бәрәзә пәсие Мыраубай батыр мажаралары һәм башкалар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1974. – 177-178 б.

⁵⁵ Батуллага Р. Үз Насретдинибыз (Нәкый Исәнбәт) // Урыннары олмакта булсын. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. – 234 б.

⁵⁶ Идегәй белән Морадым / Н.Исәнбәт язм. / М.Сәндәкле тәрж. // Коммуна. – 1941. – 28, 29 апрель.

⁵⁷ Идегәй: халык дастаны. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. – 254 б.

⁵⁸ Идегәй: халык дастаны // Казан утлары. – 1989. - №1. – 1-60 б.

эшкәрткән, акчасы да миңа тиеш» дип йөри⁵⁹. Дөрөс мәгълүмат халыкка житкерелмичә кала, шуның өчен Н.Исәнбәтне кайбер кешеләр «вакчылланып йөри» дип гаеплиләр⁶⁰. Н.Исәнбәт Язучылар Союзына ярдәм сорап хат яза (02.11.1988). Язучының дөгъва гаризасында (28.11.1988) гонорар турында сүз бармый, галим үзенең жыйнамасына һәм фәнни комментарийларына үзгәрешләр кертүгә каршы чыга. Суд процессы башта Казанда (10.02.1989, 20.02.1989)⁶¹, соңыннан – СССР Югары Судында карала (21.09.1990). Татарстан Югары Судының карарын юкка чыгарып, СССР Югары Суды карары буенча, Н.Исәнбәт Эше Куйбышев Судына күчерелә. ВАПНның Идел бүлегеннән (Куйбышев) Татар китап нәшриятына, «Казан утлары» редакциясенә Татар обкомының идеология бүлеге житәкчесе О.В.Морозов исеменә Н.Исәнбәтнең авторлык хокукларын бозу турында рәсми хатлар килә, ләкин Эш туктала, чөнки әдип озакалмый авырып үлә. Бу вакыйгалар СССР таркалу һәм хокукый билгесезлек / нигилизм вакытына туры килә. Дөрөс мәгълүмат халыкка житкерелмичә кала.

Н.Исәнбәт судлашкан чорда жәмгыятьтә яңа миф тудырыла: «Исәнбәт-доносчик». Репрессияләр чорына караган чыганаclarдан нибары ике генә документ һәркем өчен ачык: «Жидегән» эше буенча М.Гайнетдинов, С.Рәхимов фәнни әйләнешкә кертәп жибәргән сорау алу беркетмәсе⁶², 2008 елда Й.Исәнбәт фәнни әйләнешкә кертәп жибәргән СССР Язучылар Союзы Генераль секретаре В.П.Ставскийга Н.Исәнбәт тарафыннан язылган аңлатма (19.11.1937)⁶³. Әлеге документлар – Н.Исәнбәт белән Г.Ибраһимов һәм аның шәкертләре арасындагы каршылык нәтижәсе. Болар арасындагы каршылыкның тамырларын Уфадан эзләргә кирәк. 1913 елда Г.Тукайның үлеменә ике ай кала Г.Ибраһимовның «Татар шагыйрьләре» дигән китабы чыккан⁶⁴, Н.Исәнбәт белән Ф.Бурнаш, бу хезмәтне татар халкының бөек улына карата хөрмәтсезлек билгесе дип бәяләп аның авторына дөгъва белдерәләр. Н.Исәнбәт 1928 елда Уфада «Галимжан Ибраһимов ижаты»⁶⁵ дигән аналитик мәкалә чыгара һәм шуннан соң Г.Ибраһимовның һәм «галимжанчыларның» кан дошманына әйләнә. К.Нәжми белән Г.Нигъмәти үзләренең укытучыларының шәхси контроле астында «мулла улы», «юлаучы», «совет власте казанышларыннан усал көлеп язучы сатирик», «вак буржуаз мистик шагыйрь»гә каршы бер генә тапкыр көрәш уты ачып калмый (карагыз: 1928 елда Г.Ибраһимов юбилее, «Портфель» пьесасы тирәсендә дискуссияләр материаллары, «Жидегәнчеләр» Эше материаллары (1930-1931)).

1930 елларда Н. Исәнбәт яңа Үлемне алдый. 1930 елда аны «академик эш» буенча Уфада кулга алырга тиеш булалар, ләкин ул Казанга качып китә һәм бер-ике айдан «Жидегәнчеләр» эшенә килеп каба. Г.Ибраһимов К.Нәжмигә язган хатында (23.01.1931) Ф.Бурнашны «солтангалиевче», ә Н.Исәнбәтне «кара контр жидегәнче» дип бәяли һәм бу «күп еллар буена туктаусыз өргән Бурнаш-Исәнбәтләр» белән эш-көрәш программасын тәкъдим итә⁶⁶. Ләкин «Жидегән» эше 8 айдан соң дәлилләр житмәү аркасында туктатыла. Язучы яңа Үлемне алдый.

Н.Исәнбәткә һөжүмнәр үзгәреш чорында да дәвам итә. Р.Мостафин аның әләкләве аркасында Г.Ибраһимов кулга алына дип гаепли⁶⁷, «Жидегән» эше турында объектив булмаган материаллар бастыра⁶⁸. Гәрчә чынлыкта татар язучыларының лидеры төрмәдә 1937 елның 29 августыннан бирле утыра, ягъни 1937 елның 19 ноябрәндә СССР Язучылар Союзы генераль секретаре В.П.Ставскийга язылган эш хатына кадәр байтактан бирле. Кызык: Р.Мостафинның «Һәммәсен исемләп искә алыяк»⁶⁹ китабында (2014) «Икенче дулкын» исемле бүлек редколлегия инициативасы белән кертелмәгән. Н.Исәнбәтнең әлеге хатында искә алынган эшлеклеләр асылда ике эре процесс

⁵⁹ Гыйләжев А.М. Сайланма әсәрләр 6 т. – 5 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. – 287 б.

⁶⁰ Гыйләжев А.М. Сайланма әсәрләр 6 т. – 5 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. – 287 б.

⁶¹ Гыйләжев А.М. Сайланма әсәрләр 6 т. – 5 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. – 295 б.

⁶² Ю.Исанбет «В Казани литературно-общественная атмосфера нездоровая» // Гасырлар авазы. 1997. №3/4. С. 139-171.

⁶³ Исанбет Ю. Насколько правдива критика. – Казань: ЗАО «Новое знание», 2008. – 54 с.

⁶⁴ Ибраһимов Г. Татар шагыйрьләре. – Оренбург, 1913. – 102 б.

⁶⁵ Исәнбәт Н. Галимжан Ибраһимов әдәбияты : (20 еллык хезмәте буенча) // Яңа авыл. – Уфа, 1928. – 10 (№ 30), 14 (№ 31) март. Исәнбәт Н. Галимжан Ибраһимов әдәбияты // Мирас. – 2006. – №5. – 48-57 б.

⁶⁶ Бу хатның кыскартылган варианты А. Шамов «Совет әдәбияты»нда (1956, №10) бастырган, тулы варианты кар.: Ибраһимов Г. Сайланма әсәрләр 9 т. – 9 т. – Казан: Фикер, 2000. – 163-165, 408-410 б.

⁶⁷ Мустафин Р. Опасная профессия // Казанский альманах. 2010. – №6. – С. 118.

⁶⁸ Мостафин Р. Һәммәсен исемләп искә алыяк – Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. – 153 б.

⁶⁹ Мустафин Р. Поимённо вспомним всех. – Казань: Татар. кит. нәшр., 2014. – 213 б.

кысаларында кулга алынган: «Крестьян иттифагы» эше (1933) һәм контрреволюцион троцкийчы-террористик төркем эше (суд процессы 1937 елның 3 августында башлана).

Массакүләм репрессиялар механизмы ВКП(б) Үзәк Комитетының 1937 елда 25 февральдән 5 мартка кадәр үткән пленумында башланып китә. Шуннан соң репрессияләнергә тиешле «халык дошманнарын» эзләү башлана. СССРда беренче исемлек 1937 елның 27 февралендә төзелә. Анда 479 кешенең фамилиясе теркәлгән, атып үтерергә хөкем ителгән. Озакламый төбәкләрдә дә актив эш алып баручыларга каршы процессларга әзерлек башлана⁷⁰. Мәсәлән, татар әдәбияты өчен төп максат итеп, 1917 елда Уфа губернасының татар сул эсерлары, татар һәм төрки интеллигенция лидеры Г.Ибраһимов билгеләнә. Аңа каршы материалларны НКВД 1937 елның мартынан жыя башлый⁷¹.

Н.Исәнбәт 1937нче елның октябрь аенда П.М.Керженцевка, Әдәбият һәм нәшриятлар эшләре идарәсенә (ГЛАВЛИТ) сәнгать эшләре комитетының репертуар комитеты башлыгына, ике пьесасын экспертизага алып килә («Болак арты республикасы», «Октябрь»). Язучы, Мәскәүдә яшәп, ике ай рәсми рөхсәтне көтәргә мәжбүр була. В.П.Ставский Н.Исәнбәтгән Үзәк Комитетының февраль-март пленумының карарларының ТАССРда үтәлеше турында мәгълүматлар бирүне сораган. Н.Исәнбәтнең әлеге аңлатмада искә алынган эшлеклеләр асылда ике эре процесс кысаларында кулга алынган: «Крестьян иттифагы» эше (1933) һәм контрреволюцион троцкийчы-террористик төркем эше (1936-1938). Репрессиялар өстен төшкән план буенча бара. Аларның кулга алынуында Н.Исәнбәтнең гаебе юк, аның В.П.Ставскийга язган аңлатмасы бер Делого да теркәлмәгән (андый чыганаك тапмадык). Мәсәлән, Р.Мостафин, Г.Ибраһимовның Делосы белән танышкан, бу турыда язмый⁷².

Күренекле татар шагыйрьләре 1990нчы елларда Н.Исәнбәткә карата нахак сүзләр айткан чорда ярдәм кулы сузып, матбугатта эсәрләрен бастыралар. Илсәяр Иксанова «Нахактан сакла!» исемле шигырендә (1989): «Барыбер хаклык кала» дип фикерен белдерә⁷³. 1990 елда язучының катлаулы язмышы турында уйланганда, М.Әгъләмов, Хужа Насретдин мифын торгызып, «Ил саклаган Нәкый жүләрне», «татар халкы аны / Үз күкрәге белән каплаган» дигән нәтижәгә килә⁷⁴.

Гәрәй Рәхим «Чорлар рухание» шигырендә (1990) «Халкыбызның рухи мәйданында / Тарихларны алган иңенә» «карт могокан»га дан жырлый. Язучы Н.Исәнбәтнең әдәби-фәнни эшенә бәйле суд турында үз фикерләрен ачык белдерә:

*Шигырькәем, тизрәк
Ташлап кит лә мондый уенны.
Һәм кереп кач горур Исәнбәтнең
Бүлмәсенә.
Анда сафлык...
Тын...
Диванында энә карт могокан
Сулап ята тарих һавасын⁷⁵.*

Бик күп шигырьләр 1992 елда – Нәкый Исәнбәтне соңгы юлга озаткан – язылганнар. Марсель Галиев «Исәнбәт тәрәзәсе» (1992) исемле шигырендә хөрмәт итеп, Н.Исәнбәтне «*Ап-ак чәчле Вақыт*», «*Чал чәчле күрәзәче*» дип баяли. Галим эшчәнлеген алдында соклануын яшерми: «*Үткәннең көлен аралап, / Уятып тавышларын, / Тыңдый ул халык багырен, / Киләчәк язмышларын*»⁷⁶.

Мөдәррис Әгъләмов «Исәнбәтле милләт» «мәңгелек!», «Исэн» дигән фикерне яклап, Н.Исәнбәтнең текстолог хезмәтенә дан жырлап чыга⁷⁷.

М.Хөсәен «даһи академикка», «дөньякүләм абруй алган галим»гә хөрмәтен белдерә⁷⁸. Рашат Низами «Һәйкәл» шигыренә яна редакциясендә Н.Исәнбәт

⁷⁰ Мертвым небольно. Больно живым. – Казань: Б.И., 2000. – 372 с.

⁷¹ Мостафин Р. Галимжан Ибраһимовның соңгы көннәре // Мертвым небольно. Больно живым. – Казань: Б.И., 2000. – 262-274 б., Мостафин Р. Заметки на полях сражений // Республика Татарстан. – 2002. – 10 января.

⁷² Мостафин Р. Галимжан Ибраһимовның соңгы көннәре // Мертвым не больно. Больно живым. – Казань: Б.И., 2000. – 262-274 б.

⁷³ Иксанова И. Нахактан сакла! // Мәдәни жомга. – 1995. - №24. – 29 декабрь.

⁷⁴ Әгъләмов М. Нәкый Исәнбәт // Ватаным Татарстан. – 1993. – №153-154. – 6 август.

⁷⁵ Рәхим Г. Чорлар рухание // Казан утлары. – 1990. – №9. – 4-5 б.

⁷⁶ Галиев М. Исәнбәт тәрәзәсе // Шәһри Казан. – 1992. – 18 сентябрь

⁷⁷ Әгъләмов М. Исәнбәтле милләт исән! // Ватаным Татарстан. – 1992. – №184-185. – 18 сентябрь. – 1 б.

⁷⁸ Хөсәен М. Нәкый Исәнбәт истәлегенә // Ватаным Татарстан. – 1992. – №184-185. – 18 сентябрь. – 2 б.

ижатының мәңгелеге турында уйлана: *«Халыкның үзеннән алып / Жырны, сүзне, фикерне, – / Үзенә дә һәйкәл салды / Оста сынчы шикелле»*⁷⁹.

Роберт Миңнуллин да «татарның иң затлысы»на, «бөркеткә», «биек тау»га багышлап, «Исәнбәт» исемле шигырь (1997) яза⁸⁰. Г.Саттар-Муллиле «Даһи Исәнбәт»кә шигырь багышлый: *«Шигырьдә дә, драмада да, / Гыйлемдә дә чын олпат, / Гали иҗат калдыручы / Даһи Нәкый Исәнбәт»*⁸¹.

Р.Батулла 1997⁸², 1999⁸³, 2007⁸⁴ елларда Н.Исәнбәт тормышына кагылышлы мазәкләр, хатирәләр бастыра. *«Нәкый агага, халык авыз иҗатын җыеп, әллә нинди фән-гыйлем институтлары да эшли алмаган эшнә берьялгызы башикарган, аны мөһәммәл системага салган, томнар артыннан томнар чыгарган шагыйрь, драматург һәм үлемсез комедия «Хужа Насретдин»ны язган шахескә, иң олы дәрәҗә – «татар халкының Хужа Насретдин» дигән исем килешеп тора. Шулар өстенә, Нәкый аганың кешеләр белән сөйләшкәндә, хәйләкәр күзләрен елтыратып, ара-тирә төртмә сүз кыстырып куюлары да аны Хужа итә», – дип, нәтиҗә ясып әдип.*

Ринат Мөхәммәдиев Н.Исәнбәт турында 1990нчы елларда туган мифны яңартып, 2019 елда проза әсәрән тудыра. Язучының «Ак кәгазь нидән саргая» романында (2019)⁸⁵ Нәкиснең җыелма образы тудырыла. Әлеге персонажның тәрҗемәи хәле Н.Исәнбәтнең чын биографиясеннән тукуылган. Гәрчә әсәрнең авторы энциклопедик галим һәм классик язучы белән әлеге образ арасындагы параллельләрне катгый рәвештә кире какса да, ул аны мөмкин кадәр таныла торган итеп эшләгән. Бу турыда Язучылар Союзында әсәр турында фикер алышканда (07.10.2019), Марсель Галиев та чыгыш ясады: *«Без барыбер монда, чынлап әйтсәң кирәк, күз алдына Нәкый Исәнбәтне китерәбез»*⁸⁶.

Без әлеге художестволы-документаль әсәргә «киләчәккә әлэк» дип бәялибез. Романда әләкчелек феноменын фаш итәм дип, Р.Мөхәммәдиев үзе дә сизмәстән, әлеге авыруны эләктергән. Әсәрдә дә, әсәр турында фикер алышу вакытында да автор Нәкис образы концепциясенә нигезе булырдай бер генә чыганақ та күрсәтмәде.

Нәкиснең тормыш юлын тасвирлаганда, язучы Н.Исәнбәт биографиясеннән алган фактларны үзләштерә: Хужа Насретдин турында әсәр язуы, мулла малае булуы, башкорт якларыннан Казанга килүе, «җидегәнче» булуы, «Спартак» фабрикасында кара эшче, Этнә районында мөгаллим булып эшләве, «Идегәй» җыелмасын эзәрләве һ.б.: *«Әйе, аның исеме «Нәкис»... Шәрехләп тору кирәкмәстер, сезгә таныш кеше, шулай бит?!»*⁸⁷. Нәкис – Н.Исәнбәтнең язучылар арасында таралган кушаматы.

Әсәрнең идеясе метафорик төстә баш исемгә үк чыккан. Биредә «кәгазь» сүзе абстракт төшенчәләргә билгеләү өчен детерминатив тамга буларак кулланылган. Беренчедән, ул «белем» белән бәйле. Язучының игътибар үзәгенә татар тарихындагы иң драматик вакыйгаларның берсе алына: 1920-1930 елларда татар интеллигенциясе арасындагы репрессияләр. Персонажлар сыйфатында татар галимнәре Җамал Вәлиди белән Нигъмәт Хәким катнаша. Зыян салучы тискәре герой ролендә ниндидер Нәкис, ул «вак шайтан», әләкче, карьерачы, әдәби карак буларак тасвирлана. Әсәрнең төп геройлары – Александр Иванович белән Ринат.

Р.Мөхәммәдиев үзенә әсәрән роман дип атый. Чынлыкта исә без көнчыгыштагыча каймалы баянның классик формасын күрәбез (мәсәлән, «Мең дә бер кичә»). Кайма урынында – Шәһризадә вазифасын башкаручы язучы Ринатның автобиографик тарихы. Новеллалар сыйфатында 3 тарих бирелә: икесе танылган галимнәр тормышыннан, берсе – «халык дошманы» улы тормышыннан (Александр Иванович).

Китапның башлам өлеше күпне вәгъдә итә. Язучы «акланмаган өметләр» алымы белән эш итә... Беренче новелланың төп герое – Александр Иванович образы автор тарафыннан җентеклә эшләнгән. Әлеге серле персонаж беренче юллардан укучының

⁷⁹ Низамиев Р. Һәйкәл // Ватаным Татарстан. – 1992. – №184-185. – 18 сентябрь. – 2 б.

⁸⁰ Миңнуллин Р. Исәнбәт // Ватаным Татарстан. – 1997. – 1 август. – 6 б.

⁸¹ Саттар-Муллиле Г. Нәкый Исәнбәт // Мирас. – 1997. – №11. – 63 б.

⁸² Батулла Р. Тузга язмаган хәлләр. – Казан: Татар. кит. нәшр, 1997. – 5 б.

⁸³ Күп төрле Нәкый // Ватаным Татарстан. – 1999. – 25 декабрь.

⁸⁴ Батулла Р. Урыннары җәннәттә булсын. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. – 902 б.

⁸⁵ Мөхәммәдиев Р. Ак кәгазь нидән саргая... // «Казан утлары» журналы. – 2019. – №5-6.

⁸⁶ «Татар башын татар ашар» // <https://intertat.tatar/madaniyat/tatar-bashyn-tatar-ashar-yazuchylar-rinat-m-kh-mm-dievne-donoschy-n-kis-turyndagy-s-ren-b-ya-birde/>.

⁸⁷ Мөхәммәдиев Р. Ак кәгазь нидән саргая... // «Казан утлары» журналы. – 2019. – №5. – 28 б.

игътибарын үзенең гадәти булмаган жәмләләре жәлеп итә. Автор аңлы рәвештә героеның тәржемәи хәлен томанга төрә. Р.Мөхәммәдиев бу урында детектив жанры алымнарын уңышлы куллана: искитәрлек ачык зиһенле, белемле сәер герой. Укучы башваткыч алдында кала: «Геройның атасын кем саткан?» Геройның хаты – лакмус кәгазе: безнең алда кирегә борып куелган детектив – укучыга беренче юллардан ук жинаятчыненең кем икәне мәгълүм була.

Алга таба ике новелла «жинаятчыненең» эш-гамәлләрен жентекләп баян итүдән гыйбарәт. Алар документаль характерга ия, чөнки биредә геройлар үз исемнәре белән бирелгән. Документальлек, форма буларак, тарихи проза язучылар тарафыннан еш кулланыла. Р.Мөхәммәдиев фажиғалә вакыйгаларны тасвирлауны үз күзләре белән күргән кешеләренең – «халык дошманнары» балаларының хатирәләреннән башлап китә. Документ сыйфатында Александр Ивановичның үләр алдыннан язып калдырган хаты хезмәт итә. Бер яклап, герой хаты – рухи тәҗрибәне анализлау чарасы. Хат хәзергене үткән белән тоташтырырга, киләчәккә күпер салырга ярдәм итә. Р.Мөхәммәдиев тарихтан шәхескә таба түгел, шәхестән тарихка таба бара. Вакыт образын тудырганда, автор игътибарын әләкчелек атмосферасына – 1929-1930 елларның төп билгесенә юналтә («дошман эзләү»)⁸⁸.

Әсәр татар жәмәгәтә әһелләренең исемнәре белән чуарланган (Г.Тукай, бертуган Шәрәфләр, Г.Исхакый, Г.Ибраһимов, И.Алкин, М.Солтанғалиев, Һ.Атласи, Ф.Мөхәммәдияров, М.Борындыков, М.Бөдәйли, С.Макьсуди, Й.Акчура, Ф.Туктаров, К.Тинчурин, Г.Рәхим, Ф.Бурнаш), шулай да автор дәвернең тулы панорамасын бирә алмаган. Язучы гомумиләштерүләр ясамаган, аерым фактларны теркәү белән генә чикләнгән. Нәтижәдә әсәрнең беренче битләрендә вагъдә ителгән татар халкы язмышы ачыкланмый калган. Ө бит Р.Мөхәммәдиев – М.Солтанғалиев турында роман язган кеше... Тарихи проза авторы үзенең яна әсәрендә татар халкының XX гасырның беренче утыз елындагы ижтимагый торышы турында картина тудырудан баш тартып, геройларының уйланыуларыннан эскизлар күрсәтү белән генә чикләнә (Ж.Вәлиди). Нәтижәдә эре жәмәгәтә эшлеклесе кылган гамәлләреннән эчкә мотивлары әсәрдә ачылмыйча кала, бу исә аның шәхесенең масштабын тарайтып күрсәтә. Галим образын эшләгәндә, язучы аның әйләнә-тирәдәгеләрен дә жентеклә рәвештә тасвирларга тиеш иде. Р.Мөхәммәдиев аларның гаиләсен сурәтләү белән генә чикләнә, ягъни легендар шәхесне ачыкчы тишегеннән күзәтә, югыйсә кулга телескоп алырга кирәк иде дә бит.

Телиме, теләмәсе, Р.Мөхәммәдиев әсәрендә Ж.Вәлиди шәхесенең масштабын тарайта. Ул кабинетта гына утыручы галим, дәрвиш, «китап корты» түгел, ә эре жәмәгәтә эшлеклесе, «уйлар хакиме» була. Ж.Вәлиди гомерен татар халкын мәгърифәтләнә итүгә багышлаган. Галимнең татар милләте концепциясе («Милләт һәм миллият») – аның төп казанышы, үзенең фәнни эшчәнлеген дә ул шуңа багышлый. Ж.Вәлиди – татарларның мәгърифәт тарихы, татар әдәбияты тарихы («Татар әдәбиятының барышы»), татар теле үсеше («Татар теленең тулы сүзлегә») концепциясе авторы.

«Ж.Вәлиди үз карашларын яшереп торыны кирәк дип тапмый», – дип яза Р.Мостафин. Р.Мөхәммәдиевнең новелласындагы герой үзенең большевикларга каршы булуын, милли интеллигенция вәкилләренә карата сәясәт репрессияләренә хушламавын ачыктан-ачык әйтә. Ләкин әсәрдә ИҢ МӨҖИМЕ шул чигә кала: «*Большевикларда ул (Ж. Вәлиди – М.Х.) рус булмаган халыкларның, аерымы алганда татарларның, милли киләчәкләренә куркыныч янавын күрә. Большевиклар аз санлы халыкларның милли-территориаль автономияләрен сүздә генә танылар, хәтта аерылып чыгуга кадәр үз билгеләнү хокуклары турында лаф оралар*». Дәлил сыйфатында галим, сорау алганда, 1918 елда Украина Үзәк Радасы, Төркестан (Коканд) автономиясен тудыру тарихын мисал итеп китерә⁸⁹.

Романда Ж.Вәлиди авторга Нәкиснең яраклашу, икейөзлелек, битарафлык, әдәби караклыкка китергән карьерачылык кебек сыйфатларын ачарга ярдәм итүче персонажга әйләндерелгән. Р.Мөхәммәдиев тарихи роман проблематикасыннан баш тартып, иҗат дөньясында карьеризм, плагиат проблемасы турында фикер йөртә. Нәтижәдә кәгазь образы иҗат һәм намуз символларына әйләнә.

Р.Мөхәммәдиев Нәкисне Ж.Вәлидинең «Татар халык мәкальләре» дигән фундаменталь хезмәтен үзләштерүдә гаепли. Хискә бирелеп, роман авторы дәрәжәгә каршы бара:

⁸⁸ Мөхәммәдиев Р. Ак кәгазь нидән саргая... // «Казан утлары» журналы. – 2019. – №5. – 39 б.

⁸⁹ Мустафин Р. Поименно вспомним всех. – Казань: Татар. кит. нәшр., 2014. – 213 б.

әсәрдә НКВД хезмәткәрләре карак Нәкис өчен еш кына уңайлы шартлар тудырып тора. Чынлыкта, билгеле, алай булмаган: кулга алганда, гаепләнүченең эшчәнлегенә кагылышлы барлык мөлкәте жыеп алынган. Р.Мөхәммәдиев гаепләнүчеләренә чынбарлыкка туры килмәвенә инану өчен Н.Исәнбәтнең гыйльми хезмәтләренә күз салырга һәм аның фәнни инструментларын өйрәнергә кирәк. Һәр томның ахырында төзүче мәкаль һәм әйтемләрнең кайсы чыганаclarдан алынуын күрсәтә⁹⁰. Сүзлекнең чыганаclarы арасында шул исәптән Ж.Вәлиди хезмәтләре дә бар. Билгеле булганча, Н.Исәнбәт Г.Тукай үрнәгенә иярәп, мәдрәсәдә укыганда ук, халык авыз ижаты жыңа эшен башлый (Ф.Урманче, С.Хәким һ.б.), аннан соң – педагогик эшчәнлегә вакытында һәм мөстәкыйль рәвештә, шулай ук дәүләт заказы буенча башкарган фәнни экспедицияләрдә. 1928 елда аның Хезмәт кенәгәсенә болай дип язылган: «Прикомандирован подотрядом Башкирской экспедиции Академии наук СССР» (1928 елның 16 июле). БАССРны өйрәнү жәмгыяте галимнәре белән ул кантоннарны жәяүләп йөрәп чыга. 1929 елда фольклорчы, аерым алганда, информанттан язып алынган «Идегәй» дастаны текстның 2 вариантың фәнни әйләнешкә кертеп жиберә⁹¹. 1940 елның маенда бер үк исемдәге трагедиясен эшләгәндә, Н.Исәнбәт себер татарлары күпләп яшәгән районнарға барып чыга, аннан кыйммәтле чыганаclar алып кайта.

Р.Мөхәммәдиев Нәкисне Н.Хәким Себердән алып кайткан «Идегәй» дастанын үзләштерүдә гаепли. Н.Исәнбәтнең 17 чыганака таянып төзелгән «Идегәй» тексты белән Н.Хәким тарафыннан язып алынган текстны чагыштырып караганда⁹², әлеге гаепләнүчеләргә нигезсез икәнә күренә. Н.Исәнбәтнең «Идегәе» шигъри тексттан гыйбарәт, Н.Хәкимнеке исә чәчмә формада, сирәк кенә шигъри текст белән аралашып бара. Ф.Мусин, Ф.Әхмәтова Н.Хәкимнең кулъязмасын Казан университеты доценты Я.Агишев табып, 1940 елның 8 ноябрәндә Тел, әдәбият һәм тарих институтына бүләк итү турында язала⁹³. Н.Исәнбәтнең «Идегәе» «Совет әдәбияты» журналында (№11-12) басылып чыга⁹⁴. Язучы бу дастанның тәржемәсен 1933 елда Петербуртта урнашкан «Academia» нәшриятында бастырырга эш алып барган⁹⁵. 1927 елдан бу нәшриятта «Сокровища мировой литературы» дигән серия басылып килгән.

Шулай итеп, Нәкис образын тудырганда, Р.Мөхәммәдиев дәрәжәләккә каршы бара, хискә бирелә, чыганаclarга таянмый. Автор 1930 елларда булган вакыйгаларны гадиләштереп тәкъдим итә. Жимерелгән язмышлар өчен бөтен гаеп дәүләтнең террор машинасы белән Сталин жилкәсенә түгел, ә авыз герой Нәкис иннәренә төшә. Без вакыйгаларны үтә дә субъектив сурәтләү шаһитлары булырга мәжбүр. Әсәрдәге Нәкис, Ж.Вәлиди һәм Н.Хәким образлары кебек үк, үзенең тарихи прототибына тәңгәл түгел.

Кызганычка каршы, бер мәкалә кысаларында гына Н.Исәнбәтнең тормышы турында безнең кулда булган чыганаclarның барысын да биреп бетерү мөмкин түгел. Без татар мәдәниятендә Исәнбәтнең семантик комплексын өйрәнү белән чикләндек. Чыганаclarны өйрәнү барышында Н.Исәнбәтнең татар халкының бөек улы булуына инандык, ул гомерен халкына хезмәт итүгә багышлаган. Татар халкына бүген каһарманнар кирәк. Киләчәккә атлау өчен таяну ноктасы кирәк. Татар язучыларының бурычы әлеге нигезне жимерү түгел, киресенчә, ныгыту булырга тиеш.

Ә.Еники бәяләмәсен искә төшерәсе килә, ул бүген дә үзенең актуальлеген югалтмаган: *«Халкыбыз Нәкый Исәнбәтнең кем икәннен бик яхшы белә... Халык күңеленә юл салу ансат эш түгел: язучыдан саф вәждән, чын гаделлек, искиткеч зур тырышлык һәм батырлык сорый ул. Исәнбәтнең гомер юлы – моның ачык мисалы»*⁹⁶.

Миләүшә ХӘБЕТДИНОВА,
әдәбият белгече

⁹⁰ Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре: мәкальләр жыелмасы: 3 томда. – т.1., 2010, 616-617 б.; т.2., 2010, 740-741 б.; т.3., 2010, 787-788 б.

⁹¹ Галин С.А. «Идукай менэн Мурадым» // Башкирская энциклопедия. – Уфа: Башкирская энциклопедия, 2007. – С. 135.

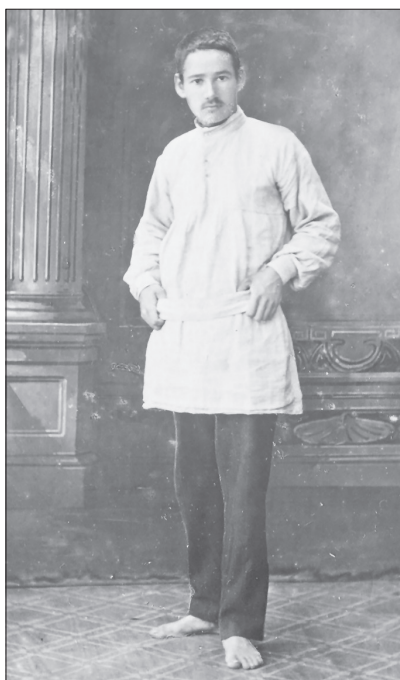
⁹² «Идегәй» дастаны // Татар эпосы. Дастаннар. – Казан: Раннур нәшр., 2004. – 286-333 б.

⁹³ Мусин Ф. Беренче карлыгач // Соц. Татарстан. – 1989. – 13 январь. – Б.3., Урманчеева-Ахметова Ф.В. Татар эпосы. Дастаннар. – Казан: Раннур, 2004. – 336 б.

⁹⁴ Татар халык дастаны «Идегәй» (Нәкый Исәнбәт жыйнамасы). // Совет әдәбияты. 1940, №11-12.

⁹⁵ Ә.Ерикийнең Н.Исәнбәткә язган почта карточкасы. 27 апрель 1933 ел. Латин хәрефләре татар телендә язылган. 1 б..

⁹⁶ Еники Ә. Нәкый Исәнбәт // Хәтердәге тоеннар – Казан: Татар. кит. нәшр., 1983. 7 б.

Уфа, 1918 ел. Н.Исәнбәт – толстойчы-анархист.

Әтисе Сиражетдин мулла белән әнисе Таибә абыстай.

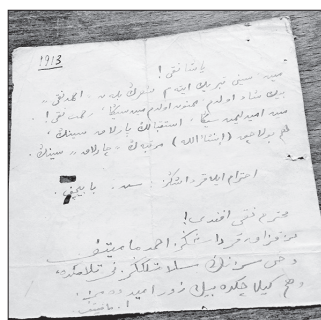
«Жидегән» эше буенча төрмәдән чыккач. 1931 ел.

Хатыны Гөлсем белән. 1924-1928 еллар.

Яшә, Нәкый!
Мин сине тәбрик итәм шигырең белән, «Әхмәд Нәкый»!
Бик шад олдым, мәмнүн олдым¹ мин сиңа, рәхмәт, Нәкый!
Мин өметлемен сиңа, истикбален² парлак³ сиңең,
Һәм булачак (иншалла!) мәртәбәң «чарлак»⁴ сиңең!
Ихтирам илә кардәшеңез Мхм. Бабичев.

Мөхтәрәм Нәкый әфәнде!
Без, казак кардәшеңез Әхмәд Мамитов, дахи сезнең саламәтлекеңезне теләмәкдә, вә һәм киләчәкдә бик зур өмиддәмез.
Ә. Мамитов.

Ш.Бабичның Н.Исәнбәткә багышлап язган шигыреңең кулъязмасы.

¹ мәмнүн олдум – риза булдым

² истикбаль – киләчәк

³ парлак – якты, нурлы

⁴ «чарлак» – югары? (күчерелмә мәгъна)

*Давыт Юлтый, Нәкый Исәнбәт,
Суқыр Фәррах һәм Ченәкәй. Уфа.*

*Нәкый Исәнбәт татар һәм
башкорт зыялылары белән.*

*Бакый Урманче
күргәзмәсендә. Сулдан
уңга: Ә.Еники, Р.Еникеев,
Б.Урманче, Н.Исанбәт.
1982 ел.*

Кызы Йолдыз белән. Соңгы еллары.

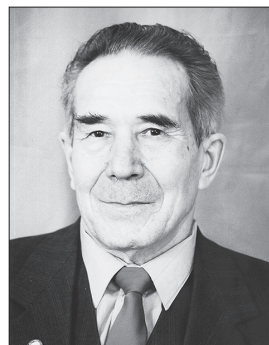
Фотолар Й.Исанбәтнең гаилә архивыннан алынды.

«ХАТИПОВ ЖӨМЛӘСЕ КЕБЕК УЛ!»

ФӘРИТ ХАТИПОВКА 90 ЯШЬ

Кабаланулы һәм кабалалы гасырның да егерменче елына кердек. Бер-беребезнең кая, нинди максат белән ашкыну-ашыгуында, кемнең нинди тәкъдир кабаласында бәргәләнүендә гамебез юк кебек...

Шулай да, тотрыклы елларның тынгылыгын саклап, үзләренең яшәеш принципларына хыянәт итмичә, олпатларыбыз арабызда ашыкмыйча гына гомер кичерә. Язучы-әдипләр даирәсендә иң өлкәннәр, милләтебезнең ул-кызлары шагыйрә Иделбикә, балалар язучысы, шагыйрә Резеда Вәлиева, Мәрзия Фәйзуллина, әдәбият галиме Фәрит Хатипов, Башкортстанның халык шагыйре Марат Кәримов быел 90 яшьлек юбилейларын каршылый. Гадәттәгечә, календарьның тәүге битен Фәрит Хатипов ача.

Остаз да шәкерт булган

Актаныш районының Пучы авылы дүрт мәхәлләле зур авыл була. Сокланудан сызгырып куярлык: биредә ул елларда бер жидееллык һәм бер урта мәктәп эшли, берничә елдан ике катлы яңа таш мәктәп тә сафка баса. Жиде яшендә кулына белем букчасы тоткан Фәрит аларның өчесендә дә укырга өлгерә. Ай-кояшның нилектән тотылуы, Казык йолдызның гел бер урында торып, Жидегәннең аның тирәли бөтерелүе сәбәпләренә әле төшенә алмаса да, булчак галим әдәби эсәрләрне күп укый. Казандагы Хәнифә апалары энеләре өчен газета-журналларны мулдан яздыра. Күршедә генә шактый бай китапханә дә кызыксынучан малайның ихтыяжларын канәгатьләндерә.

1947 елда урта мәктәпне тәмамлап, унжиде яшьлек егет Казан университетына юл тотта. Татар теле һәм әдәбияты бүлегенә килгән абитуриентлар өчен тәүге имтихан рус әдәбиятыннан сочинение була – Лев Толстойның «Сугыш һәм тынычлык» романы буенча. Авыл малаеның ул кадәр калын романны, өстәвенә күпмедер фикри эзерлек сорый торган эсәрне ишеткәне дә юк инде, әлбәттә! Әмма имтихан алучылар чынбарлыкны исәпкә алганнардыр: сугыштан соңгы авыр еллар, берничә ел элек кенә ачылган яңа бүлек, белем эстәргә ашкынучы яшь егет-кызлар... (Без – шәкертләре имтиханда «ыкы-мыкы» килгәндә, бу мизгелләр хәтерендә еш яңаргандыр профессорның!)

Шул рәвешле, Фәрит укырга керә. Студент еллары башлана. Жәйге имтиханнарда ул иптәшләре белән күбрәк Горький исемендәге Үзәк ял паркында эзерләнә. Анда билет белән генә кертәләр, шуңа күрә шәкертләр йә кояш чыкканчы, ягъни контролёрлар килгәнче кереп калырга тырышалар, яки янәшәдәге зират аркылы үтәләр. Кичке караңгыга кадәр күмәкләшеп белем эстәү уңай нәтижеләрен бирә: өлгереш күрсәткечләре күзгә күренеп күтәрелә.

Икенче курсны тәмамлагач, тарих-филология факультеты студентларын Яшел Үзән районының Калинин исемендәге колхозына буа (плотина) төзәргә җибәрәләр. Тачкалар, носилкалар белән балчык ташудан тыш, Фәритнең группадашлары Гариф Ахунов һәм Яхъя Халитов әлегә төзелешкә багышланган газета чыгаралар. Кичләрен төркемнәре белән күрше татар авылларында әдәби-музыкаль кичәләр оештырып йөреләр. Кыр ышыклау полосалары утырту турында Сталин карарының игълан ителгән көннәре. Иптәш Хатипов шушы полосаларның бик тә зур әһәмияте, яшәешебезне җәннәткә

эйлэндәрәчәге хакында доклад сөйли – кичә шуннан башлана. Агайлар, түтиләр ошбу романтик татлы сүзләргә йотлыгып тыңлыйлар...

Тәҗрибә алга дәшә. Кышкы каникул вакытында шушы группа базасында агитбригада оеша. Житәкчесе итеп, Фәрит Хатиповны билгелиләр. Агитколлектив Казан тирәсе авылларында күп кенә концертлар бирә. Тәгаенләнган тәртип буенча эшлиләр: әүвәл Фәрит житди доклад сөйли, Аяз Гыйләжев конференсье вазифасын башкара. Фрак киеп, сәхнәгә чыга да төрле кызыклар, мазәкләр баян итеп, халыкны көлдәрә. Фәритнең группадашлары Сания Сибгатуллина һәм Роберт Гатауллин жырлыйлар, Васил Һадиев бии. Кичәнән ярты өлешен сугыштан кайтып, укырга кергән фронтовик-шагыйрь Мәхмүт Хөсәен алып тора: шигырьләрен артистлар дәрәжәсендә бик оста сөйли, әйтер сүзенә мәгънәсенә тирән төшенеп яңгыратуы тыңлаучыларны гашыйк итә, сикерли, «Чебиләр»е белән елмайта.

Бер елны группада Гази Кашшаф Шәриф Камал ижаты турында лекцияләр укый. Өлегә гажәеп кечелекле, гади, ягымлы шәхес – ул заманда «Совет әдәбияты» («Казан утлары») журналының баш редакторы, Татарстан Язучылар берлегә рәисе урынбасары. Хатипов һәм аның сабакташларының бәхетә инде бу: һәммәсендә ижатка, әдәби тәнкыйтькә кызыксыну уятуда Гази агаларының өлеше алыштыргысыз була. Юкса, унөч кешелек төркөмнән Гариф Ахунов, Резеда Вәлиева, Шаһидә Максудова, Мәхмүт Хөсәен кебек язучы-шагыйрьләр, тәржемәчеләр, Роберт Бикмөхәммәтов, Марат Сәгыйтов, Яхъя Халитов, Фәрит Хатипов кебек профессор-галимнәр, мөхәррирләр, журналистлар чыгар идеме?!

Сугыштан соңгы авыр елларда кадрларга да кытлык. Редактор тикле редактор үзә кодалап, илһамландырып торганда, журналда басылу ихтималы булганда, кем каршы килер? Шуңа рәвешле, өченчә курста укыганда, студент Фәритнең тәүге мақаләсе языла, һәм ул 1951 елда «Совет әдәбияты»нда басылып та чыга. Әдәбият күгендә Фәрит Хатипов исемле тәнкыйтьче, галим йолдызы кабына.

Каләмгә бер тотынгач, ул һаман язарга кыстап тора. Бишенчә курста Фәрит – «Яшь Сталинчы» газетасы редакциясенә комсомол тормышы бүлегенә, группадашы Роберт Гатауллин әдәбият-сәнгать бүлегенә әдәби хезмәткәр булып урнашалар. Басманың баш редакторы, шагыйрь, гажәеп сабыр холькы, тыйнак, мөлаем Гали Хужа житәкчелегендә журналистлар коллективы тату гына эшли. Әдәбият-сәнгать бүлегә мөдире, шук табигатьле шагыйрь Сәхаб Урайский да егетләргә язучы-сүзү серләренә төшендерә. Шигырь-хикәяләре белән матбугатта күренгәли башлаган сабакташлары Гариф Ахунов исә «Совет әдәбияты» журналы редакциясендә әдәби хезмәткәр вазифасын башкара.

«Яшь Сталинчы»да Фәрит Хатипов яшьләр хәятеннән, комсомол райкомы, талантлы яш галимнәр тормышыннан мақаләләр, спектакльләргә, яңа чыккан кинофильмнарга, әдәби әсәрләргә рецензияләр, тәнкыйть мақаләләре язып бастыра. Аз сүзле, тавышын күтәрмичә, ипләп, жай гына сөйләшүче бүлек мөдире Ислам Беляев каләмдәшә Фәритне, барыннан да бигрәк, сүзнен кадерен, төмен белергә, үз урынында килгән кәлименә күтәрен тоярга өйрәтә. Булачак галимнең язучы стили, теле формалашуда бу мөһим роль уйный.

Әдәбиятка мәңгә тугры калырга «ант эчкән» егетләр – Фәрит Хатипов, Гариф Ахунов һәм Яхъя Халитов – диплом эшләрен дә шуңа фәннән сайлыйлар: Ибраһим Газиның «Онытылмас еллар»ы, Гомәр Бәшировның «Намус»ы, Кави Нәжминен «Язгы жыллар»е яшь белгечләр тарафыннан образлы сурәтләнү чаралары, тел-стиль үзенчәлекләре ачкынын өйрәнелә. Хезмәтләр уңышлы килеп чыга, югары бәяләнә һәм өчесә дә 1953 елда «Совет әдәбияты» журналының 8, 9, 10 нчы саннарында күләмле генә мақаләләр рәвешендә дөнья күрә.

Шулай итеп, 1952 елда татар филологиясе бүлеген унөч егет һәм кыз тәмамлай. Фәрит Хатиповның, килчәк хезмәт юлын сайлаганда, мөмкинлекләре шактый була, тик ул, журналист һөнәрен дә, Ленинградтагы икееллык югары әдәби курсларны да – тагын әллә ниләргә бер читкә куеп, аспирантурада укуны кирәк дип таба. Фәнни житәкчесе итеп, Казан пединститутыннан университетка кафедра мөдире булып яңарак күчкән доцент Хатип Госман билгеләнә. Диссертация Мирсәй Әмир ижатын өйрәнүгә багышлана.

1954 елда яшь белгеч Фәрит Хатиповка университетның шактый җаваплы эшләреннән берсе – татар теле һәм әдәбияты бүлегенә абитуриентлардан кабул итү имтиханнары алу

вазифасы йөкләнә. Жәмгысе егерме биш кеше кабул итеп, аларга курагор һәм мөгаллим сыйфатында белем-тәрбия биреп, иптәш Хатипов милләте-без күгендә Флорид Әгъзәмов, Фаяз Дунай, Мидхәт Миншин, Фәрваз Миңнуллин, Әхмәт Рәшит, Кояш Тимбикова, Альберт Фәтхи, Рәйсә Яхина кебек йолдызлар кабынуға үзеннән зур өлеш кертә.

Аспирантураны Фәрит Мирғалим улы үз вакытында һәм нәтижәле төгәлли: 1955 елда Казан университеты каршындагы советта кандидатлык диссертациясе яклай.

Эшкә Төмән өлкәсенә – Тубыл педагогия институтына билгелиләр. Себер якларына чыгып киткәндә, аны бик күп яшьләр озатып кала. Университетның дивар газетасы да «дәшми калмый»: шаржның нигезенә озатучыларның моңсу карашлары астында кул болгап, поездда китеп баручы Фәрит сурәте ята, ә эпиграмма булып түбәндәге юллар языла:

*Себер китте Фәрит Хатип,
Эшен әйбәт яклады да.
Доктор булып, бәлки, кайтыр
Кабат Казан якларына.*

Менә шулай... Офык аша шактый ерак карый алган авторның әлегә шигъри юллары һәм... Себер юллары Фәрит Хатиповның яшьлек елларын олы тормыш сукмагына илтәп тоташтыра.

«Актаныштан түгелме?..»

Галимнең Тубыл тормышы (1955-1959), Уфада яшәп, Башкорт университетында эшләве (1959-1972), 1972 елдан соңгы Казан чоры – үзе бер романлык! Әмма максатым ул түгел. Мин үзем белгән уку-тучым турында сөйлим, хәтерем сепараторын вакыт әйләндергәндә, тәлинкаләрәне йогып калган аның белән бәйлә мизгелләренә барлыйм...

Фәрит ага Хатипов белән танышу 2001 елда булды. Без, газиз туган жир төяп озаткан нигъмәтләрәбезне ташкаланың салкын идәнә биштәрләрдән әле бушатып та өлгөрмәгән нәүмизләр, үрдәк бәбкәләре арасына жибәрелгән берничә каз бибиедәй йөргән Казан балаларына ияреп, лекция залына тулдык. «Әдәбият белеменә кереш» фәне Казан тормышының беренче көннәреннән башланды. Каршыга ыспай кыяфәтле, чал чәчле, житди профессор кереп басты. Ләкин, ни житди булса да, сәер гадәте белән нервыда уйный гына бит: сөйләгәндә, калын лупалы күзлеген, бер колагыннан чөметеп тотып, әйләндерепме-әйләндерә. Теге бахыр, кыяр урлаганда эләккән малайдай, үзенчә «шырый-шырый» тавыш бирә. Колакка хәлфә сүзе түгел, хәшәрәт күзлек «сүзе» ягыла. Шулай да лекция залының бу ике хужасы арасындагы ярыштан үзөбезгә кирәкле мәгълүматны чүплибез.

Профессор: «Теория сүз сәнгатенә үзеннән, ижат тәжрибәсеннән килеп чыга».

Безнең миләр: «Юк! Алай түгел! Авылга кайтасы килү әниңең тәмле ризыкларын сагынып елаган ашказаны эшчәнлегә тәжрибәсеннән килеп чыга».

Казан университетының татар бүлегендә белем алучы икенче курс студентлары. Беренче рәт (сулдан уңга): Гариф Ахунов, Шаһидә Максудова, Роберт Бикмөхәммәтов; икенче рәт: Яхъя Халитов, Сания Сибгатуллина, Мәхмүт Хөсәен, Әлфия Зәйнуллина, Роберт Гатауллин; өченче рәт: Фәрит Хатипов, Розалина Сабирова, Марат Сәгыйтов, Резеда Вәлиева, Васил Нәдиев. 16 март, 1949 ел.

Күзлек: «Шырый-шырый!»

Профессор: «Матур әдәбият – беренчел, аның турында фикер йөртүче теория икенчел була».

Безнең миләр: «Юк! Авылга кайту – беренчел, әти-әниләргә бәрәңгә алышу икенчел була».

Ике арада сүзсез генә яшерен бәхәс бара. Житмәсә, безне генә көткәндәй, «Әдәбият теориясе» басылып чыккан. Йөз егерме биш сум! Елгыр старосталар, кесәләрдән каерып алып, акчаны жыеп та чыкты. Тик, өләшә башлагач, кайберләребезгә китап житмәде. Хезмәт белән «кызыксынуым» артык көчле булгандыр инде (имтихан тапшырасы бар бит!) – Фәрит агай миңа өеннән алып килеп бирде. Халык сынамышларына ышансаң, китаплы сессиядә жайлы котыла, имеш.

Менә шулай: әдәбият белеменә Хатиповка караган өлеше беркайчан да үзенә сәләмәт рухын югалтмый икән. Аның «Әдәбият белемәңә кереш» үтми торып – студент, «Әдәбият теориясе» үзләштермичә, аспирант, галим булу, фәнгә тотыну юк, ди, Казанда!

Бу тәгълиматка үзәбезне кат-кат мәжбүриләп төшендереп, мәктәпләрдә гошер сәдакасы кадәр генә алган теоретик белемнәребезне бастабыз. Күзлек әйләнә тора, профессорның гөбә сабыдай сүзләре миләрдә май яза.

Профессор: «Матур әдәбиятны, гадәттә, «сүз сәнгате» дип атап йөртәләр. Болай дигәндә, аның бер билгесе – төзү материалы, сүз ярдәмендә төзелүе күздә тотыла. Башка яклары искә алынмый. Ләкин бит рәсемне, скульптураны «буяу сәнгате», «мәрмәр сәнгате» дип атамыйлар, төп үзенчәлегенә, нәрсә, ничек гәүдәләнүенә карап билгелиләр. Матур әдәбиятны «сүз ярдәмендә хәятне күз алдына китерү сәнгате» дип атарга мөмкин булар иде».

Безнең миләр: «Мөмкин булгач, атык соң! Чәрт с ним!»

Профессор: «Әсәр укуында, без сүзләр, жөмләр аңлаткан хәлләрне, вакыйгаларны һәммәсен күз алдына китереп барабыз, аларны күңел экранында күргәндәй булабыз».

Безнең миләр: «Шулай... Күңел экранына карап утырсак кына инде. Телевизор карау тиз генә тәтемәскә охшап тора».

Профессор: «Әгәр дә бәгъзе юллар өстеннән механик рәвештә, зиһен белән кабул итмичә, күз алдына китермичә генә үтәп китсәк, сюжет барышында ниндидер бушлык хасил була. Кабат кайтып, төшенеп укуыгач кына, вакыйгалар агымы ялганып китә, тоташ хәрәкәт барлыкка килә. Шулай итеп, әдәби әсәр уку – ул, үзәңдә сизмәстән, баш миен, зиһенне даими рәвештә эшләтү, акыл күнегүләре ясап торы дигән сүз».

Безнең миләр: «Ә баш миенңә эшлесе килмәсә? Зиһен «юк!» дисә?!»

Күзлек: «Шырый-шырый!»

Профессор: «Хәзергә фильмнарда печән чабу күренешен күзәтегез әле. Кичә генә тәпи киткән сабийның үләннәргә таяк белән селтәнүен хәтерләтә. Заманыбыз режиссёрларына без үскәндәгә Пучы печәнчеләре Нурғали, Нуретдин, Шәйхелғали абыйларның ничек чапканын күрсәтәсе иде. Үткән пәкә белән кырылган такыр башмыни... Сәнгатьтә барлык элементлар да югары кимәлдә булырга тиеш бит! Нәни генә тайпылыш та сәнгать әсәренәң камил бөтенлегенә зыян китерә».

Безнең миләр: «И-и абый! Авылга кайтып эләксәм, Шәйхелғали абзана маһы бирмәс идем әле...»

Профессор: «Фәнни хезмәтләрдә лирик әсәрнең сюжеты юк, дигән караш кин таралган. Мондагы динамика дәвамлы хәрәкәтне яктырткан әсәрләрнекеннән нык кына аерыла, әлбәттә. Лирика әсәрләре бик жыйнак булганлыктан, фикер-хиссен бер генә ноктасын балкытканлыктан, дәвамлы рәвеш алмаганлыктан, аның сюжеты артык житез түгел. Шуңа ук вакытта лирик әсәрләр, рәсем пейзажындагы кебек, тик торы хәлендә белдереләләр, дип тә әйтеп булмый. Чөнки уй-тойгылар һич тә статик күренеш түгел. Алар вакыт белән бергә хәрәкәт итә. Ә сюжет – әнә шуңа динамиканы чагылдыру чарасы. Димәк, лирикада да сюжет бар булып чыга. Көйгә салынган «Өченче көн тоташ кар ява», «Фазыл чишмәсе» кебек әсәрләргә игътибар итегез».

Безнең миләр: «Ә Мәликәнең «Сөйдем сине, син дә мине...» жырын ничек аңлатырсыз? Сюжеты кай жирәндә? Лирик әсәрләрнеке ничектер, әмма Мәликәдә

динамика көчле! Сюжеты житез түгелдер, ну Мәликәсе житез – күз белән капшап өлгереп булмый... Эх, профессор! Сез дә кызыгасыздыр аңа, э?! Тойгылар, чыннан да, статик була алмас бу очракта...»

Шул рәвешле, яшерен бәхәсләр имтиханга кадәр дәвам итә. Билет сорауларындагы аллегория илә метонимияне бер-берсе белән бутап, батып барганда, мисаллар эзләп, Шәрәфи Әжәлләренә (Т.Миңнуллин, «Әлдермештән Әлмәндәр»), Коләхмәтов Фикерләренә (Г.Коләхмәтов, «Ике фикир»), Гыйләжәв Бичураларына (М.Гыйләжәв, «Бичура») ябышып чыкканым хәтердә. Шулай ук профессорның: «Кайсы яктан әле, сөңлем? Актаныштан түгелме?» сорауына елгыррак кызларның: «Бәй, Актаныштан, Фәрит абый, Актаныштан!» – дип, «бишле» алып чыгуы да онытылмый. Күзлеген әйләндерү белән мавыгып, зачәтканың «фәлән-фәлән мәктәпне тәмамлаган» битен ачарга оныткандыр инде галим...

Аспирантура елларында, диссертация яклаганда, аннан соң бер кафедрада эшли башлагач, Фәрит ага Хатипов гел үзгә яклары белән ачылды. Кырыс профессордан нечкә күңелле, жыр-моңга Актаныш халкына гына хас мәжүсилек белән гашыйк баянчыга (өендә баяны әле дә баш очында тора!), аталарча кайгыртучан остазга, күп мәсьәләләрдә фикердәшкә әверелеп куйды. Кол Гали урамында күрше йортларда яшәдек без аның белән. Утыз ел йөргән ак «Волга»сын сатып, куе кызыл «Жигули»га күчкән галимнең машинасын ничек кадерләве, жыенып-төянеп, үз куллары белән салган дачасына кузгалуы минем балконнан бинокльсез дә күренә иде. Бәхет шуннандыр инде: Шамил Усманов урамында торганда, Әхтәм Зарипов белән кара-каршы утырып, урам аша чәй эчү, хәзер Камил Кәримовның, атна буге кар баскан машинасын арчып, һәр жомга саен ТатЦИКка юл алу тарихының шаһите булу... Кайда яшсәң дә, шөкер, күз-колак булучылар бар. Шулай да, ярсулы студент еллары узган сыхри бакчалы, нәни генә урманлы, профессор Хатиповлы Кол Гали яклары сагындыра... Яшьлек бит!

Галимнең фәнни мөлкәте

1985 елда «Геройның рухи дөньясы: хәзерге татар прозасында психологизм» дигән темага докторлык диссертациясе яклаган Фәрит Хатиповның фәнни тикшеренүләре юнәлеше тагын да киңәя. Ул – «Мирсәй Әмир» (1964), «Эпик жанрлар» (1973), «Духовный мир героя: психологизм в современной татарской прозе» (2000), «Әдәбият теориясе» (2000, 2002), «Мөлкәтебезне барлаганда» (2003), «Әмирхан Еники» (2007), «Әдәби әсәрнең эстетик энергиясе» (2014), «V-VII сыйныф укучылары өчен әдәбият программасы», «VII сыйныф укучылары өчен татар әдәбиятынан дәреслек-хрестоматия» (Ф.Галимуллин белән берлектә) кебек хезмәтләр авторы.

Галимнең фәнни, методик һәм әдәби тәнкыйть өлкәсендәге эшчәнлегенә төрле елларда Азат Әхмәдуллин, Фәрит Галимуллин, Рифат Сверигин, Рафаэль Мостафин, Әмир Мәхмүдов, Әлфинур Нәжипова-Зиннәтуллина, Рәшит Фәтхрахманов, Рим Салихов, Рамилә Яруллина кебек галимнәр бәя бирә. Һәммәсен өйрәнеп чыккач, Фәрит аганың әдәбият фәненә алып килгән төп яңалыгы дип түбәндәгеләрне санып алабыз:

- әдәби һәм теоретик төшенчәләренә, фәнни карашларны татар әдәбияты белән берлектә дөнья халыклары, бигрәк тә Европа әдәбияты мисалында аңлату;

- эстетик кыйммәтләр алышынган елларда да, совет чоры әдәбиятын инкаръ итү юлына басмыйча, социалистик реализм әсәрләренә кара мөһер сугып, әйләнештән төшереп калдыруга каршы чыгу;

- татар прозасындагы психологизмның барлыкка килү этапларын, үзенчәлекләрен, поэтикасын беренчеләрдән булып нигезле өйрәнү;

- лирик әсәрләренә дә, хис-тойгыга гына корылмыйча, үзләренә генә хас сюжеты булуын фәнни дәлилләү;

- хезмәтләрендә әсәр теленә бәйле фикерләренә һәм поэтик синтаксисны иркен бирү;

- теоретик карашларны ясалма катлауландырмыйча, кеше зиненә мөмкин кадәр җиңел, кыска юл белән, тезислар рәвешендә житкерүне максат итеп кую, язылган хезмәтнең телен төгәл, җыйнак, анык жөмлә калыпларына кору.

Безнең заманда студентлар һәм укытучылар арасында, бер-береңә комплимент ясаганда, «Хатипов жөмләсе кебек» эпитеты юкка гына кулланылмагандыр... Бу кәлима кешенең пөхтәлек һәм тапкырлык барометры иде!

Аның жыйнак, тезислы жөмлэләрдән төзелгән «Әдәбият теориясе» басылып чыккач, Азат Әхмәдуллин болай дип язды: «Мондый нәзариат дәрәслеге автордан аеруча игътибарлы булуны, бик конкрет фикер йөртүне, формулировкаларда, тәгъбир-кагыйдәләрдә, жөмлә төзелешендә төгәллекне сорый. Аз гына ачыклык житмәсә дә, теоретик белешмәдә буталчылык, хәтта хаталар китә, ялгыш аңлау-аңлату барлыкка килә, мәгънә бозыла. Бу жәһәттән Фәрит Хатипов дәрәслеге уңай тәэсир калдыра». («Казан утлары», 2001, №7).

Мәсәләгә шул рәвешле төгәл караш, сабырлык, хисләргә бирелеп китеп, ялкынлы кайнарлык урынына төпле дәлилләр, фактлар файдалану – Фәрит Хатипов хезмәтләре һәм тәнкыйтенең әйдәп бара торган кыйммәтләре. Онытмыйк, тәнкыйтченең иң мөһим бурычларының берсе – ижатчыны, аның әсәрен укучыга житкерү, аңлату.

«Матбугатта сәнгатьчә гүзәл эшләнгән, ләкин шул чордагы рәсми күрсәтмәләргә туры килми торган әсәрләр тирәсендә бик жанлы, кыю бәхәсләр куерып китә. Фәрит Хатипов та читтә калмый: Ә.Еникинең «Саз чәчәге», «Йөрәк сере», А.Гыйләжевнең «Өч аршын жир», С.Батталның «Сигезенчәсә кем?», Н.Фәттахның «Ител суы ака торур» әсәрләренә әтрафлы, профессиональ анализ ясый, аларның эстетик кыйммәтләрен исбатлап бирә. Бу хезмәтләр чын әдәбиятчыларның күнелләренә хуш килә», – дип яза («Мәгърифәт», 2000 ел, 12 февраль) Рифат Сверигин. Аяз Гыйләжев әсәре белән бәйлә хәлләргә карата ул вакытта әле Яшел Үзән шәһәрәндә гади эшче, «Казан утлары»ның даими укучысы Фаил Шәфигуллин редакциягә хат юллый: «Дружба народов» журналы (әлеге басма уздырган илкүләм конкурста повесть икенче урынны яулый. – Р.Х.) үз канаты астына алмаса, Аяз Гыйләжевнең укучылар яратып каршылаган «Өч аршын жир» повесте, белмим, нинди язмышка дучар булып иде?! Рәхмәт инде Фәрит Хатиповка – әлеге гүзәл әсәр турында матур гына тәнкыйть мәкаләсе белән чыкты». («Казан утлары», 1967, №4).

Салих Баттал исә галимгә мөнәсәбәтен шигъри юлларга салып житкерә:

*Уннарча ел ялаларга
Тап булган идем гәрчә.
Табылды бит ижгатымны
Яккаучылар ирләрчә.*

Тулаем бер системага нигезле дәлилләре белән каршы чыгып, әдәби кыйммәткә ия чын сәнгать әсәрләрен бик урынлы һәм вакытлы яклаган галим сүз сәнгатебезнең бүгенге торышы өчен борчыла. «Хәзер әсәрләр сәнгатьчә эшләнеш ягыннан совет чоры классикасына караганда шактый йомшак. Еш кына сюжет корылышына мотивлаштыру, укучыны ышандырырлык сәнгатьчә нигезләү житешми. Әсәрнең эстетик жегәрлегә зәгыйфь була», – дип саный ул. Хаклыдыр, чөнки авторларыбыз әдәбиятка хобби, ял сәгәтләрендә берәз бушанып алу чарасы буларак карый башладылар. Заманында Мөхәммәт Мәһдиевнең «минем өчен иң яхшы ял – ижат» дигән жөмләсе нинди шау-шу тудыра! Матбугат чараларының һәммәсе язучыны гаепләп чыга. Ничек инде ял? Бөтен совет халкы жир жимертеп эшлэгәндә!

Күрәбез, һәр хезмәтнең үз һөнәрмәнде булган. Профессиональ язучыга да үз эшенә хәтта уйда да, шаярып та жиңел карарга ярамаган. «Пенсиягә чыккач, вакыт күбәйде» әдәбияты турында сүз дә була алмый!

90 яшен тутырган, шөкер, әле дә «Хатипов жөмләсе кебек» аксакал галимбез Фәрит Миргалим улын бүген энә шулар борчый. Әдәбиятыбызның сыйфаты, гасырлар дәвамында чарланган кыйммәтләре хакында уйлана ул. Көч-жөгәр табып, уяу зиһенен эшкә жигеп, язучы өстәле янына ашыга. Сәламәтлектән аермасын Ходай!

Рамил ХАННАНОВ

ИЛАҢИ УТРАУ

Моннан берничә ел элек Төркиягә баргач, миңа ил буйлап иркенләп сәяхәт итү бәхете тигән иде. Шул сәяхәт вакытында иң нык истә калган хатирәләрнең берсе – Эфес шәһәре һәм бигрәк тә аның борынгы китапханәсе белән танышу булды. Безнең эрага кадәр үк салынган бу атаклы каланың нәкъ үзәгендә бик ерактан ук иң зур, иң матур, иң мәһабәт бина – Китапханә бинасы күренеп тора. Ул замандагы фиргавеннәр китапханәләрен үзләренең сарайларына караганда да затлырак итеп төзегәннәр. Кеше гомеренең бик тә кыска икәннән, кеше акылын, кеше аңын, инсаният рухын һәм кешелек хәтерен Китап аша гына саклап калырга һәм киләчәк буыннарга тапшырырга мөмкин булуын бик яхшы аңлаганнар. Акыллы затлар иң элек халык язмышы, аның рухи байлыгы турында кайгыртканнар, аңа мәңгелектән урын хәстәрләгәннәр.

Китап язган, китап бастырган, китап тараткан халыкның аң-белем дәрәжәсе, уй-гамәл мөмкинлекләре язы булмаган халыкларга караганда күпкә өстенрәк булуы хакында сүз кузгатып торуның кирәге юктыр. Халыкны Бөек рух тирәсенә туплап, миллионлаган кешеләрне бер эхлак, бер гадәт-йоллага, бер тәртипкә күндереп килгән Ислам тәғлиматлары да безгә һәм безнең әби-бабаларыбызга, нигездә, Изге китап аша барып ирешкән. Димәк, безнең халыкны гасырлар буена китап тәрбияләп, ышаныч һәм өмет биреп киләчәккә алып барган һәм тарих укынына төшеп югалудан саклап калган.

Татар халкының мең еллык кулъязма әдәбияты, өч гасырлык басма китап байлыгы булуы турында без горурланып сөйлибез. Ә китап булган жирдә китапханәләр барлыкка килүе дә бик табигый. Сөембикә ханбикә китапханәсе турында халыкта әле дә риваятьләр йөри. Әмма дәүләтен югалткан халык үзенең иң зур рухи байлыгын – китапханәләрен дә югалтырга мәжбүр булган.

Ниһаять, унтугызынчы гасыр урталарында Казан каласында жәмәгать китапханәсе ачу хәстәрен күрә башлыйлар. Университет галиме Н.И.Второв 1844 елны Петербургка күченеп киткәндә, губерна идарәсенә этисе И.А.Второвның шәхси китапханәсен бүләк итеп калдыра. Ике мең чамасы китаптан торган бу китапханәдә рус һәм дөнья классиклары әсәрләре, тарих һәм география буенча хезмәтләр, журналлар тупланган була. Билгеле инде, бу исемлектә татар китапларына урын табылмаган.

Егерме ел буена әлеге бүләк китаплар бер бинадан икенче бинага, бер кулдан икенче кулга күчеп йөри, кайберләре югала, һәм бары тик 1865 елның 24 (10) гыйнварында гына Казанда беренче шәһәр китапханәсе ачыла. Китапханә ачу һәм аның эшен алып бару өчен губерна житәкчелеге 500 сум акча бүлеп бирә. Ул вакытта шәһәр управасы йортында (хәзерге мәрия бинасында) урнашкан китапханә бары тик ике бүлмәне генә биләп тора. Безнең архив фондларында беренче атнада китапханәгә кемнәр йөрүе турындагы кызыклы документ саклана. Ул көннәрдә китапханәгә университетның 62 студенты, семинариянең 21 укучысы, 14 гимназист, 8 укытучы, 7 чиновник, 7 сәүдәгәр, 1 дин эһеле, 13 һөнәрче йөргән. Ә татар кешеләре китапханәгә бөтенләй кертелмәгән. Кат-кат сораулардан, үтенүләрдән соң, ниһаять, 1906 елны алар өчен шәһәрнең Яңа бистә өлешендә аерым филиал ачылган. Шәһәр житәкчелегеннән китапханәгә житәрлек ярдәм булмагач, бу эштә башлап йөрүче һади Максуди үз мөлкәтеннән өләш чыгарган, шәхси китапханәсенә бер өләшен монда китереп тапшырган, ярдәм сорап, татар байларына мөрәжәгать иткән.

Башта Печән базарындагы Кәримевләр йортында, аннары «Болгар» кунакханәсендә урнашкан китапханәгә халык, мәчеткә килгән кебек, юынып-чистарынып, иң яхшы киёмнәрен киеп килә торган булган. Шәкертләр, укучылар, һөнәрчеләр китапханәгә керү өчен иртән үк чират алганнар. Габдулла Тукай, Галиәсгар Камал, Фатих Әмирхан,

Дом З. Н. Успенского
1912. Фотограф
Резерсов

Гафур Колахмәтовлар да бу китапханәгә еш йөргән. Анда 1923-1924 елларда мәшһүр драматургыбыз, атаклы «Галиябану» пьесасы авторы Мирхәйдәр Фәйзи дә китапханәче булып эшләгән.

Китапханәнең Татар филиалы ачыласы билгеле булгач, 1905 елның 13 декабрендә 30 татар хатын-кызы жыелышып, шәһәр башлыгына хат язган. «Казан шәһәр идарәсенең һәм мөселман халкының игелекле эшләре нәтижәсе буларак, жәмәгать китапханәсенең Мөселман бүлегә ачыла. Ләкин безнең дини кануннарыбыз кушуы

буенча бу гали аң-белем йортына бары тик ирләр генә кертеләчәк. Без, мөселман хатын-кызлары, үзезбезнең аң-белембезне баету максатыннан, шушы уку бинасына йөрергә телибез һәм шул турыда Сөз Галижәнаптан көненә ике сәгать китапханәгә йөрү өчен рөхсәт сорыйбыз.»

Саргаеп беткән кәгазь битенең өстәгә суляк почмагына матур хәрәфләрне сырлый-сырлый мондый сүзләр язылган: «Китапханә комитетына. Уңайрак бинага күчкәнә кадәр үтенечне канәгатьләндерү мөмкин түгел». Шулай итеп, бу гариза сизгез ел буена онытылып ятканнан соң, 1913 елда гына, «мөселман хатын-кызларына якшәмбе көннәре көндөзгә сәгать 12 дән 14 кә кадәр китапханә филиалына йөрергә рөхсәт бирелә».

Шушы документлар белән танышканнан соң, гасырлар томаны эченнән чыгып, хәзерге көннәргә әйләнеп кайткач, беркавым гажәлләнеп торасың. Әле моннан 155 ел элек кенә бөтен Казан губернасында ике мең китаплы бер рәсми жәмәгать китапханәсе ачылган булса, бүгенге көндә безнең республикада 50 миллион чамасы китап тупланган 3 меңнән артык китапханә эшләве мөмкинчә кебек тоела башлый. Ә инде утыз хатын-кызның китапханәгә кертүләрен сорап язган гаризасы хәзерге заманда үтә дә гайре табигый хәл кебек күренә.

Моннан 155 ел элек жәмәгать китапханәсе буларак ачылып, инде бүген республикабызның Милли китапханәсенә әверелгән бу аң-белем, мәгърифәт һәм мәдәният, фән һәм мәгълүмат үзегендә хәзер татарча, русча һәм башка дистәләгән телләрдә дөнья күргән өч миллион дүрт йөз мең кулъязма һәм басма әдәбият тупланган.

Иң борынгы кулъязмаларның ундүртенче гасырга каравын, бүгенге көндә китапханәнең дөньядагы иң зур мәгълүмат үзәкләре белән хезмәттәшлек итүен, аңа даими рәвештә 35 мең кеше йөрүен әйтеп үтәргә. Ә инде болар янына сирәк китаплар фондындагы биш меңнән артык бәһасез кулъязманы, илле биш мең басма фолиантларны, А.Пушкин, М.Лермонтов, Л.Толстой, И.Тургенев, Ш.Мәржани, Һ.Атласи, Һ.Максуди, Г.Исхакый, Г.Тукай һәм тагын йөзләгән әдипләрнең үзләре исән чакта басылган китапларын да өстәсәк, аннары даими төстә килеп торучы меңгә якын исемдәге газета-журналларны да искә төшерсәк, күренекле әдипләребезгә һәм мәшһүр шәхесләребезгә багышланган кичәләрен, китап күргәзмәләрен, тел өйрәнү дәресләрен, «Ел китабы» бәйгесен һәм башка һөнәри конкурсларны, тагын шундый дистәләгән кызыклы чараларны телгә алсак, Республика Милли китапханәсенең бүгенге эшчәнлеген күпмедер дәрәжәдә күзалларга мөмкин булыр.

Милли китапханәнең Кремль урамындагы төп бинасын белмәгән кеше сирәктер. 1919 елны, моннан бер гасыр элек, дөньяларның асты өскә килгән заманда, шушы гүзәл бина китапханәгә бирелә. Әле хәзер дә китапханә залларында бу йортның хужаларыннан калган бәллүр люстралар эленеп тора, шул чорның шәмдәлләре, сәгатьләре, төрледән-төрле бизәкләре, серле мәгарәләре, кыйммәтле ташлар белән бизәлгән каминнары – барысы да исән, барысы да үз урынында.

Кайчакта уйланып та куям: әгәр дә бу гажәеп бинаны теге вакытта башка оешмага бирсәләр, аннан дәүләт конторасы яисә кибет-мазар ясасалар, әлегә тарихи жәүһәрләр шулай кадерләнеп сакланган булып иде микән?

Милли китапханә коллективы.

Даими китап укыган кеше белән мәктәптән соң бер мәртәбә дә китап ачып карамаган кешене аеру әллә ни кыен түгел. Китапханә бусагасын атлап кергән адәм баласы шунда ук аның ызылмаган кануннарына буйсына, аның рухы белән яши башлай. Ул монда бөтенләй бүтән кешегә әверелә, бер мизгелдә тормышның гадәти ыгы-зыгысыннан аерылып, илаһи дөньяга кереп чума. Борынгы Мисыр фиргавене Рамзес Икенче үз китапханәсенә ишек өстенә юкка гына «Жан дэвасы» дип язып куймагандыр инде!

Еллар, гасырлар узып, заманалар алышынган саен китапханәләр дә үзгәрдә, аларның фондлары баеды, эшләү алымнары, халыкка хезмәт күрсәтү шартлары төрлеләндә. Бүгенге китапханәләрне интернет челтәрәннән, электрон мәгълүмат тапшыру һәм алу мөмкинлекләреннән башка күз алдына да китереп булмый. Традицион басма китаплар янәшәсендә аудио, видео, электрон китаплар барлыкка килде. Әмма китапханә үзенең төп сыйфатын – халыкка мәгълүмат, аң-белем тарату вазифасын югалтмады, киресенчә, мөмкинлекләрен арттырды гына.

Без бик катлаулы заманда яшибез. Соңгы елларда дөньядагы икътисади һәм сәяси халәт давыл уйнап торган диңгезгә охшап калды. Ләкин диңгездә, гадәттә, адашканны коткаручы утраулар очрый торган була. Арып-талып, хәлдән таеп, шул утрауга барып сыенган кеше, ниһаять, тын калып уйланырга, хәл жыйрга, тормыш мәгънәсә, халыклар һәм илләр язмышы турында иркенләп фикер тупларга мөмкинлек һәм вакыт таба.

Халыклар һәм илләр давыллы чор кичергән заманда 155 яшен тутырган Милли китапханәбезне мин менә шул диңгез уртасындагы утрауга тиңләр идем. Заманалар шаулар да тынар, ә бөтен кешелек акылын үзенә туплаган бу илаһи утрау безне һәрчак үзенә чакырып, көтеп торыр, ул безне мәңгелек белән очраштырыр.

Разил ВӘЛИЕВ,

*Татарстанның халык шагыйре,
Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең
Кайгыртучылар шурасы рәисе.*

*Бер төркем язучылар Аккош күлендәге иҗат йорты биләмәсәндә.
Узган гасырның 50нче еллары.*

*Язучы Мәсгут
Шәрифуллин
(1928-1966)
үткән гасырның
60нчы елларында
Татарстан язучылар
берлегенең әдәби фонд
директоры булып
эшләде.*

*Язучы Әхмәт
Фәйзи. Үткән
гасырның 30нчы
еллары.*

*Язучылар берлегендә очрашу. Сулдан уңга: Нәзәгать һәм Вакыйф Нуруллиннар,
Жәһанпирә Сәлахова (жырчы), Мөхәммәт Мәһдиев,
Дания һәм Лирон Хәмидуллиннар. 1979 ел.*

Татар мәктәбе коллективы. Токио. 1942 ел.

«ӨЧ АРШЫН ЖИР» – АЯЗНЫҢ ЖАН АВАЗЫ...

2019 елның ноябрь аенда аеруча куанычлы бер вакыйга булды. Кәрим Тинчурин исемендәге театрыбызда күренекле режиссёрыбыз Илгиз Зәйниев тарафыннан Аязымның «Өч аршын жир» эсәре сәхнәләштерелде. Күренекле дип, дәрәс әйттем, чөнки ул үзенең талантлы режиссёр икәнлеген Г.Камал театры сәхнәсендә гажәп тә соклангыч спектакльләрен чыгаруы белән раслады. Рәхмәт аңа, Аяз абыйсының гаугалы, авыр бәхәсләр кузгаткан тирән фикерле фәлсәфи эсәрәңә алынырга жөрәт иттә! Шулай ук Татарстан Республикасының мәдәният министрлыгына да рәхмәт әйтәсем килә, алар хупламаса, эсәр кузгатылмыйча ята бирер иде. Премьера тамашачы тарафыннан жылы кабул ителде. Мин үзем тамашачы булып караганга, халык алкышлавның жаныма якын итеп карап утырганга ышанып әйтүм. Бу эсәрнең язылу тарихын чын-чыннан белгәнә, авторның нинди эчке кичерешләр белән янып яшәгәнә күргәнә, аерым тукталып аңлатып, анализларга булдым.

Аяз Гыйләжевнең башлангыч ижат чоры төрмә-тоткынлык белән тоткарлана. Шулай итеп, аның ижатында озаң елларга сузылган өзеклек булып ала. Ул бит беренче хикәясен 1948 елда «Безнең хикәяләр» журналында «Ян, учагым, ян!» исеме астында бастырып, үзенең язучылык сәләте барлыгын ача. Бу еллар, төптән уйлап караганда, язучыларга кытлык заманы. Татарның каләм ияләре сугыш кырларына жиберелгән һәм күбесе шунда һәлак булган, ә урысның бөек язучылары, киресенчә, Татарстанга эвакуацияләнәләр. Сугышка озатылган язучылар хәрби хәзерлексез, бары тик үз илләренә патриотлары булулары белән генә аерылып торган затлар булганнардыр дип күз алдыма китерәм мин.

Аяз студентлар арасында ул елларда ук үзән өметле язучы итеп күрсәтә башлый. Аның «Ана» эсәре студентларны шәп эсәр буларак сокландыра. Ул турыда Аяз белән бер чорда укыган фидакәр журналистыбыз Мәхмүт Әхмәтжанов вафатына берничә ел кала хәзерге «Ватаным Татарстан» газетасында жылы истәлек итеп язып та чыккан иде. Әмма хикәя басылуга, студентлар арасында югары бәяләнгән эсәргә карата жәнжал куптарып, Университетның «Ленинец» газетасы менә нәрсәләр яза. Шуңа мөкаләнәң кайбер өлешләрә күчәрәп язарга булдым.

«Татарский литературно-творческий кружок в университете объединяет наших начинающих писателей и поэтов. Упорная работа над собой – вот что определяет творческие успехи многих кружковцев. Идеальная направленность, художественные достоинства отличают произведения нашего молодого М.Хусаинова, кружковцев Р.Гайнанова, Р.Тимергалина, Н.Фаттахова и др. Этого, к сожалению, нельзя сказать об отдельных кружковцах-прозаиках, в творчестве которых имеются элементы формализма и эстетства. Это прежде всего относится к студенту I курса историко-филологического факультета А.Гилязову. Этот начинающий писатель написал рассказ «Мать», в котором нарисовал образ женщины, убитой горем по погибшим сыновьям. Напрасно читатель будет искать в этом рассказе описания героического труда советских людей в годы Отечественной войны. Здесь этого нет, как нет и образов цельных, мужественных тружеников нашего тыла, отдававших все для победы над врагом. Автор описывает переживания матери – ее пассивные страдания.

Узость постановки темы предопределила ошибки формалистического характера и в рассказе И.Нуруллина «В центре района», напечатанного в сборнике произведений молодых авторов. В нём автор попытался описать, как человек, получивший тяжёлое увечье на войне, возвращается к жизни, как ему, окружённому чуткими советскими людьми, открываются радостные чувства работы, творчества и любви. «Я очень часто

встречал людские глаза, говорившие: «Какой молодой красивый парень ухаживает за хромой девушкой». А знаешь, вот как раз тем, что я нахожусь рядом с хромой девушкой, я и гордился. «Вот какой я человек, с каким большим сердцем, что не отворачиваюсь от девушки с таким большим недостатком», – говорит студент – герой рассказа. Такая самовлюблённая, эгоистичная мелочность чувства не может быть свойственна советскому студенту. И.Нуруллин, заставляя своего героя произносить эти пошлые слова, допускает здесь грубое искажение образа советского человека.

Татарскому литературно-творческому кружку нужно более критически, более строго относиться к произведениям своих членов, не допуская безидейности и формализма. Упорная литературная учёба в свете решения ЦК большевистской партии по идеологическим вопросам поможет этим кружковцам исправить ошибки в идейной направленности их творчества.

В.Сарманов

(«Ленинец», 8 апреля 1949 г., № 12 (314))

Аязның күләгәсә тирәсендә «кара козгыннар» оча башлауның хәбәрчесе булгандыр бу мәкалә. Бу газетада телгә алынган Ибраһим ага Нуруллин (1923-1995) сугыш кырларында аягын калдырып кайткан инвалид иде. Аяз белән бергә алар 1945 елда университетта укыйлар, аралашалар, якын танышлар булалар, булдылар. Аяз минем белән танышкан елларында ук аларны үрнәк гаилә итеп күрсәтеп сөйләде. Ибраһим ага гомере буена хатыны Розалинасына рәхмәтле булып яшәде. Казандагы иң чибәр кызларның берсе Розалина, укымышлылар гаиләсеннән (энесе Рәис Сабиров 1983-1990 елларда «Социалистик Татарстан» газетасының баш мөхәррире булып эшләде) була торып, гарип Ибраһимны сайласын әле! Алар гажәп тә дус, тату яшәделәр һәм ике кыз тәрбияләп үстерделәр.

Рецензентның мәкаләсеннән аңлавымча, Ибраһим Нуруллин гарип кызга яшь егетнең гашыйк булуын тасвирлый. Сугыштан гарипләнеп кайтучылар хурланып, үзләренә кул салган очраклар да еш була иде. Ә монда соклангыч үрнәк. Әсәргә кыз кеше образы аша үз кичерешләрен тасвирлап язгандыр ул, дип гоманлавым.

Ибраһим Нуруллин – филология фәннәре докторы, профессор. 1953 – 1990 елларда Казан университетында укытты. Аяз аны киң күңелле, намуслы кеше буларак якын итте һәм алар гомер буге дуслык мөнәсәбәтләрендә яшәделәр. Аяз тоткынлыктан кайткач Ибраһим ага белән очрашулары тарихын язганым булды, алай да тагын бер искә төшерим әле. Аяз белән Ибраһим ага 1955 елның көзендә Лобачевский бакчасында очрашып сөйләшеп утыралар. Бик матур әңгәмә була ул. Аяз тоткында вакытта кемнәр ничек яшәгән дә, кемнәр нинди дәрәжәләр алып күтәрелгән... Аяз да үз сүзен әйтә: «Мин тоткынлыктан күптән кайта идем инде, гаебем юк иде бит минем. Сталинның дөмөгүе озакка сузылды. Ул дөмөккәч, «иркенәйдек», ай саен хатлар язарга да рөхсәт булды...» – ди. Ибраһим ага партия эгъзасы, намуслы коммунист сикереп тора: «Һаман шундый булып калгансың икән», – дигән сүзләрен әйтә дә тийтак-тыйтак атлап, Аяз яныннан китеп бара. Аязның миңа бу турыда берничә тапкыр сөйләгәне булды. «Нишләп инде мин үзгәрим, анда мин фикердәшләрем белән кавыштым, үземнең карашларымның дәрәжәсенең юнәлештә икәнлегенә нык төшендем», – дия иде.

Аяз Гыйләжев сүзләре: «1948-1950 еллар – яшьләрене, студентларны сәяси тоткыннар итеп төрмәләргә жыю еллары иде ул. Ә 1937-1938 еллар – совет властен ныклы, ышанычлы кулларга тапшыру максатыннан кылынган гамәлләре белән атаклы еллар. 1948-1950 еллар – төрмәләргә «шиклә» кешеләр буларак яшьләр тупланылса, икътисади яктан файда да китерә алырлык эшче көчләр дә булуы зарур еллар», – дия иде. Бу мәкалә (мәкалә димәсәң, хәтерә калыр, шикаять язучының иң усалы) Аязның «шиклә» кеше булуына сүз башы булып торгандыр... Ә Ибраһим Нуруллинга килгәндә, совет төрмәсе өчен аның бәһасе югарыдан саналмагандыр. Чөнки ул төрмә-тоткынлыкта жир жимертеп хезмәт куя ала торган кеше түгел. Ул еллар төрмәләренә физик яктан сау-сәламәт кешеләрен генә «кабул итәләр»... Аяз 1950 – 1955 елларда тоткынлык жәзасын үз жылкәсендә кичереп чыга. Кайберәүләр (хәтта журналистлар да) ул еллар турында язганда, Аяз Гыйләжевне сөргәндә булган, дигән сүзләренә жинел генә әйтеп китәләр. Аяз тоткынлыкның иң авыр жәзалы жирендә – каторгада булды. Аңа башлангыч елларда елына ике генә хат язарга рөхсәт ителә иде. Аяз төрле

юллар белән вольныйларга якынаеп, алар зонага кергән чакларда гына хатларын тапшыргалап, үзенә исән-сау икәнлеген эти-әнисенә житкереп яшәде. Алга таба кайбер үзгәрешләр була торды... Яшьлегенә иң гүзәл вакыты шунда – мәсхәрәле тормышта корбан ителгән.

Аязның тоткынлыкка эләүнен башлангыч этапларын телгә алып сүз башлавым юкка түгел. Ул язучылык гамәлләрен кыла башлаганда ук, эшенәң шома юлдан тәгәрәмәчәгән яхшы аңлады. Ләкин Аяз – Аяз-Мирвәли булып кала бирде: беркайда да, беркайчан да билбirmәс зат булды. Юкка гына: «Мирвәли – ул мин идем», димәде бит. Аяз 1961-1963 елларда Мәскәүдә Югары курсларда укыды. Алар анда Башкорт язучысы – керәшен Нәжип (Николай) Әсәнбаев белән якын дуслар булдылар. Көннәрнең берендә Нәжип Уфага үзенәң бертуганын жирләргә кайтып китә. Килгәч, ул Аязга үзенәң тәсирләре белән уртаклаша. Аяз белән алар үзләре яшәгән тулай торак каршындагы паркта һәркөн йокы алдыннан йөрөп керәләр иде. Шунда фикер алмашалар иде. «И-и, малай», дип башлап жибәрә дә мавыктыргыч фикерләрен тыңлаучысына житкерүдән тәм таба торган Нәжип Әсәнбаев иде ул. Нәжипнең сөйләгәннәрен Аяз миңа тапшырды. Нәжипнең жизнәсә хатынының үлемен бик тә авыр кичергән. Хатыны хастаханәдә үлгән. Хастаханә хужалары машина чакыртып, мәетне машинада озату хәстәрән күргәннәр. Ләкин жизни кеше катгый каршы төшеп, «хатыным белән соңгы юлда булса да, ачыктан-ачык сөйләшсәм килә, аянычлы язмышымның шаһиты булды бит ул, ә минем аның белән бер генә вакытта да фикердәшем итеп сөйләшкәнем булмады. Ул мине нәни бала урынына иркәләде, ә мин киресен генә сукаладым, үкенечле үткәнемне мәетенә булса да житкерим», – дигән һәм өзгәләнеп күз яшен түккән. Нәжип абый да нык тәсирләнәп: «Аяз, без дөньяга кунак кына булып килүбезне ник аңламыйбыз икән, бөтенәбез дә шундый бит без», – дигән. Аяз шушы сөйләшүдән соң: «Нәжип дустым, мин шушы сөйләшүгә таянып, бер әсәр язсам, каршы төшмәссәңме?» – ди. Нәжип: «Бәрәкалла, бәрәкалла – ак бәхетләр телим ул әсәргә», – дип хуплый.

Аяз, шулай итеп, 1962 елда Мәскәүдә «Өч аршын жир» әсәрән ижат итә. Нәжип Әсәнбаевка укыта. Нәжип аны тизрәк рус теленә тәржемә иттерергә дип ашыктыра, үзе үк Мәскәүдә яшәүче, сугыш кырларында окоп шулпалары эчеп кайткан Искәндәр Гыйззәтуллин белән таныштыра. Искәндәр Гыйззәтуллин да әсәрне ошатып, тәржемә эшенә алына. Аяз аның тәржемәсен жылы кабул итә һәм «Дружба народов» журналына тәкъдим белән чыга. Әсәр тәржемәгә тапшырылганчы ук Аяз аны Казанга «Совет әдәбияты» журналына да алып бара. «Совет әдәбияты» журналына әле генә редактор итеп билгеләнгән язучы Газиз Мөхәммәтшин (1932-1972) әсәрне укып чыга һәм бик ошата. Шулай итеп, «Өч аршын жир» 1963 елда «Совет әдәбияты» журналының 5 нче һәм 6нчы саннарында укучылар хөкеменә тапшырыла.

Менә китә гауга, менә китә әдәбиятта пыр тузу. «Советка каршы язылган әсәрне ни өчен бастырганнар? Автор колхоз тормышын, колхозлашу чорын ни өчен кара буяуларда тасвирлый?» Озак та көттермичә, шундый «кара фикерле» әсәр бастырган мөхәррирне эшеннән дә алалар. Бу әсәр тирәсендә шау-шу бик озакка сузылды... Унсигез ел дөвәмында аны матбугатта чыгару тыелды. Яңадан ул әсәр 1982 елда дөнья күргән «Жомга көн, кич белән...» жыентыгына кертелде. Ярый куш, татар телендәгә «Өч аршын жир» гауга куптарды, ә «Дружба народов» журналының 1964 елның 6нчы санында чыккан әсәрне шул елның иң яхшы проза әсәре итеп бәяләп, премия бирәләр. Журналда шундый премия алган әсәрләргә китап итеп чыгару шарты бар икән, менә сиңа мә. Мәскәүдә «Советская Россия» нәшриятында, 1966 елда «Три аршина земли» китап булып басылып чыга. Безнең гаилә өчен бу бик зур тантана булды! Аяз юкка гына Габдулла Тукайның «Бер татар шагыйренәң сүзләре» шигыреннән түбәндәгә строфаларны сөйләп йөрмәгәндәр шул:

*Уңга, сулга аумыйм, һәнүз алга барам,
Юлда киртәләр күрсәм, тибәм дә аударам,
Каләм кулда була торып, яшь шагыйрьгә,
Мәгълүмдәр ки, курку белән өркү харам.*

Марсель Сәлимжанов татар әдәбиятында басылган барлык басмаларны да күзәтеп, укып барды. Кайбер эсәрләрне Аяздан да алда укып, фикерен житкереп яшәде. Ул Аязның «Өч аршын жир» эсәрен уку белән хайран калып, тәэсирләнүен житкерде. Аяз Марсельнең тәэсирләнүеннән мәмнүн булса да, аның пьеса итеп үзгәртелүен сорар дип, бөтенләй өметләнмәде. Аязның Альберт Яхин белән берлектә ижат иткән «Шамил Усманов» (1967) пьесасын Марсель бик уңышлы сәхнэләштерде. Бу яшь режиссёр белән Аязның араларын тагын да яқынайтты. Без гаиләләр белән аралаша башладык. Алар укыган эсәрләрне турында фикер уртаклашалар, бәхәсләшәләр. Марсельнең сүз сөрешендә Аязның «Өч аршын жир» эсәренә аваздаш эсәрләрнең булмавына канәгатьсезлек сизелә иде. Берничә елдан Марсель Сәлимжанов ул повестыне пьеса итеп язуну таләп итә башлады. 1972 елда Аяз эсәрне пьеса итеп язды. Марсель аны сәхнэләштерергә йөргәндә, ни өчендер Ригадан рәссам чакыртты. Минем хәтеремдә Марсель Аязга: «Рига рәссамы шундый шеп уника этюд алып килде, малай, гажәп тә дәрәс аңлаган эсәрне. Эш башланды, шәп спектакль булачак!..» – диде. Дөньяның тәгәрмәче Марсель Сәлимжанов теләгәнчә генә әйләнми шул әле. Югарыдагылардан: «Бу эсәрне сәхнәгә менгерү турында сүз дә булырга тиеш түгел!» – дигән хәбәр алына. Сүзне давам итү мөмкин түгел, бетте-китте! Аяз да тик ятмады, пьесасын русчалаштырып, Мәскәүгә «Современник» театрына тапшырды. Анда пьесаны хуплап кабул иттеләр, репетицияләр башланды. Аяз белән без икәү еш кына Мәскәүгә баргалап йөри идек. Ул эсәрне сәхнэләштерү уңае белән баруыбыз түгел иде. Аяз театрга хәл белешергә кереп китте, мин аны урамда көтеп калдым. Берзаман Аязым башын аска иеп, танымаслык та булып, кыерсыгылган кеше кыяфәтендә яныма килеп басты. Мин аңа сораулы карашымны төбәдем. Ул: «Репетицияләрне туктатканнар. Казаннан шалтыратканнар. Өгәр туктатмасагыз, ЦКга хәбәр итәбез, дигәннәр», – ди. Икебез дә, бер-беребезгә карап, бер сүз дә әйтә алмыйча катып калдык.

Яшьлеге сугыштан соңгы иң авыр елларга туры килеп, ачлы-туклы яшәвеннән кая барып бәрелергә белмичә йөргән көннәре Аязны бик уйландырды. Халыкның үз көнен үзе күрә алмавының сәбәпләрен эзләвеннән гажиз иде ул. «Тормышта кыерсыгылып, ачлы-туклы яшәр өчен килгәнме кеше бу дөньяга?» – дигән сорау борчый иде аны. Ни өчен соң аның эш сөюче әби-бабасын, эти-әнисен жылы түшәгеннән кузгатып, «колхоз төзибез!» дигән шигарь белән пыран-заран китерәләр? Уйлап карасаң, ни өчен соң? Эш кешесе эшләсә дә эшләсә – аңа мөмкинлек кенә тудыр! Илдәге фәкыйрьлекне байларның-кулаklarның байлыгын тартып алу юлы белән ямарга уйлый власть. Бу хәлләр Аязның «канын кайната». Аяз үзенең эсәрләрне белән режимның башбаштаклыгына «үз бунты» белән тәэсир итмәкче, аларны уйландырга чакыручы буларак чыгыш ясарга тели. Бу гамәлдә дә Аяз «аягын каймыктыра». «Өч аршын жир» эсәрендә ул: «Тормышның кайсы борылышында абынып, аягымны каймыктырдым соң мин?» – дип, үз-үзенә сорау куюы, нинди генә юнәлештә дә үзенә теләктәшләр таба алмавына ачыргалануы бит аның. Ул берничек тә комсызлыкны, карунлыкны гафу итә алмый. Эсәрдәге этисе Шәйхразый белән уртак тел таба алмавының сәбәбе – карунлыкны, кеше малына кызыгуны, талауны кабул итә алмавыннан килеп чыккан каршылык. Шәйхразый мисалында ул Совет режимын күрә. Яшьлегендә Мирвәли карышусыз шул хужалыкта тир түгеп, бил бөгеп, этисенә хезмәт итсә дә, алар уртак тел таба алмыйлар – бу үзе бер фажиға. Аяз кеше фиғыленең мал күргәч үзгәрүен, колхоз төзүчеләр гамәлләре аша чагылдыра. Мирвәлинең этисеннән «ваз кичүе» эсәрдә бик тупас яңгырый, билгеле. Минем оныгым – Өзгат тә моны сәхнәдән ишетеп, бик авыр кабул итте. Ул: «Эти кешегә шулай әйтергә ярамый бит инде!» – ди. Әйе, һичшиксез, шундый сүзне эти кешегә әйтергә ярамый. Ләкин бу сүз эсәр кысасында аклана: эти кешене рәнжетсәң, юлың уңмаслыгына ишарә ул. Аларның балалары булмый – никадәр зур фажиға! Эсәрдә берничә урында 58 саны кабатлана. Тамашачы аны аңламаска да мөмкин – 58 яшь, имеш, 58 чакрым калган – ни өчен шулай соң? Аяз 58 нче маддә буенча сәясәт тоткын буларак утыртылды. Эсәрдәге һәр сүзгә тирән мәгънә салынган... «Өч аршын жир» эсәрен, әдәбият кануннары кысаларына куеп фикер йөрткәндә, аның камил эшләнгән икәнлегенә шик юк. Ул эсәрдә һәр сүз, һәр ым үз урынында – аны аңлый һәм аңлата гына белергә кирәк. Аяз бу эсәрен чын йөрәктән яратты.

Эсәр сәхнәгә куелгач, Аяз Гыйләжөвне зурлап, аның һәр адымыннан тирән мәгънә

эзлэп һәм табып яшәүче галимә Миләүшә Хәбетдинова авыр хисләргә батты. Мин ана, Аязыма карата зур игътибар бирүе өчен мең-мең рәхмәтлемен! Ул әсәрдәге Мирвәлинең бары тик уңай сыйфатлар аша гына чагылдырылган булуын тели. Баштагы вариантында гына күрәсе килә аның, ләкин нишләмәк кирәк, Аязны да әзрәк бөктеләр шул...

Социалистик реализм дип сөрән салган еллар булды. Социалистик реализм уңай геройның уңай сыйфатларын гына чагылдыруны хуплады. Тискәре геройлар тискәре сыйфатлары белән генә тасвирланырга тиеш булды. Аяз «Өч аршын жир» әсәрендәге Мирвәлидә үзен күрергә теләде. Юкка гына Нәжип Әсәнбаев апасының үлеми аша үткән сөйләп бирү алымына ябышмады бит инде ул. Аяз үзенә авыр тормышы фажигаларен кем белән генә уртага салып сөйләшә алды соң?! Сөйләшерлек кешесә булмады аның. Бары тик шушы әсәр аша гына фажигасен уртаклаша алды бит ул. Әллә Аяз яшәгән чор – Аяз фикеренә аваздаш чор булдымы? Юк, булмады, булмады. Гомер кояшының бата баруын чамалап, «Йәгез, бер дога!» романын язып калдырырга жөрәт итте. И-и, яшәрәк чакта ук язасы килүләрен әйтә торган иде. «Куркам шул, карчык, балалар бар, яшьлегемдә тоткынлыкны бер төрлө кичергәнмен, үткән. Ә картлыгымда балаларыма авырлык китерермен, дип куркам. Мин бер гөнаһсызга режим белән аваздаш фикерли алмаганым өчен жәфа чиктем, аларга нинди жәфалар тудырмас минем әсәрләрем!» – дия иде. «Йәгез, бер дога!»ны язарга алынуы СССР жимерелгәч кенә булды. Ул елларда ижат йортларына бару мөмкинлекләре бетерелгәнлектән, Аязны кая гына урнаштырып, яздырыйм икән, дип уйланып йөргәннәрем әле дә күз алдымда. Йортыбыз кайнап тора, Искәндәрәбез генә башка чыккан, Мансур, Рәшат улларыбыз безнең тирәдә кайнаша – Аязга язарга утыру турында уйлау да юк. Әсәрен башлангыч өлөш, тәваккәлләп, 1991 елда ук Переделкинода яза башлады, давам итәргә Казанда талпынса да, чын мәгънәсендә өстәл артына утырып язучы мөмкинлегә булмады. 1993 елда мин аны әнкәемнең төп йортында яшәп ятучы кадрлар Рәис абыемның рөхсәте белән бер айга Сарман районындагы Иске Әлмәт авылына кайтарып куйдым. Аяз анда хужаларның зур өйләрендә ачык йөзлө, киң күңелле Фәрхинур апам белән Рәис абыем хозурында яшәп, «Йәгез, бер дога!» әсәрен ижат итүдән рухланып кайтты.

«Өч аршын жир» повесте тарихчыларга бер төрлө чыганак булса, Аязның һәрбер әсәре, тарих өчен әһәмиятле фактлар тупланмасы. Әсәрен баштагы вариантында Мирвәли салмаграк фикер йөртә торган, ләкин колхозлашу вакыйгаларына карата кискен карашлы зат итеп сурәтләнгән иде. Марсель Сәлимжановның күңеленнән әсәргә сәхнәләштерү теләге һич китмәде, «Өч аршын жир» аның күңеленә тынгылык бирмәде. Ул Аязга: «Әйдә инде, киреләнмә, әзрәк советча ит, ниндидер коллар белән власть күңелендә йомшарт», – диде. Мирвәлинең сугышта жәрәхәт алып кайтуы, партия эшләрәне карата уңайрак карашта торучы югарыдагылар күзәнә төгөн жибәрү иде. Алар Марсель белән әсәргә төрлечә «эшкәртеп», бер фикергә килделәр. Марсель 1987 елга абруйлы режиссёр булып үскән зат иде инде. Югарыдагылар да бу әсәр тирәсендә сүз куертудан туйгандыр, ниһаят, әсәр сәхнәләштерелде! «Өч аршын жир» әсәрен Марсель Сәлимжанов Г. Камал театрының яңа бинасында 1987 елның 1нче апрелдә тамашачыга тәкъдим итте. Халык аны бик жылы кабул итте, һәм әсәргә үзәк телевидение аша да берничә мәртәбә күрсәтеләр. Театр директоры Шамил Закиров Мәскәү хәтле Мәскәүгә барып, анда төшереп алынган вариантларны табарга теләп йөрдө. Ләкин ул еллардагы кинотасмаларга кытлык булу сәбәпле, алар бозылган булып чыкты.

Аязның башын әйләндергән, яратып язган әсәрен тарихы шундый катлаулы этаплар узды.

Әсәрдәге төп фикер: жир кешесенә жиргә булган мэхәббәтен канатландырып, хуплап торучы – власть кешеләренә изге бурычы. Туган жирне, аның традицияләрен саклап яшәгән кешеләр – изге затлар буларак зурланарга тиеш! Әсәр Аяз тарафыннан үз кулы белән «эшкәртелгән» вариантта тамашачыга барып иреште.

«Үз жиребезнең хужаларын Мирвәли хәленә калдырмыйк; жиребезгә, телебезгә, моңыбызга, жаныбыз-тәнебезгә мәрхәмәтле булайык, динебезне зурлайык!» – дияр иде Аяз. Рухы шатлансын! Амин.

Нәкыя ГЫЙЛӘЖЕВА

«МЕНӘ ШУНЫ ГЫНА АҢЛАУ КИРӘК – ЮГАЛТУЛАР ДӘВЕРЕНӘ ЮЛЫКТЫК»*

Зөлфәт белән тәүге танышуым 1978 елның көзендә Кукмарада оештырылган яшь язучылар семинарында булган иде. Әлегә чарадан китеп бару «Үсмерчак хатирәсе» шигыремдә күпмедер чагылыш тапкан.

*Ашкынулы йөрәк тибешләрен
Санап чаба поезд тәгәрмәче,
Ә юлдашлар, бу кыз төшкәнче дип,
Һәрберсе сүз әйтеп өлгөрмәкче.*

*Гел язармын сиңа атап кына,
Күрдәм дә бер, сөям, имеш, көям...
Нәрсә калган сиңа Арчаларда?–
Китеп барыйк, диләр, минем белән!*

– дип башлана ул, аннан башкалар кебек джентльменнарча кулымны үпмәгән, китаплар бүләк итмәгән, ялган вәгъдәләр белән колагымны иркәләмәгән Зөлфәт тасвирына күчәм. Минем өчен әле бөтенләй дә билгесез зур Шагыйрь ишеге ачып куелган тамбурда тәмәке пыскытып бара һәм, иптәшләренең минем тирәмдә бөтерелгән серле генә елмаеп та, аптырагандай маңгай жыерып та күзәтә. Аның болай да артык куе булмаган бөдрә чәчләре белән поездга үтеп кергән жил уйный, тарата...

Әйе, мин аның белән, Тукайның туган ягыннан кайтып, Кукмарада таныштым, Арча вокзалында хушлаштым. Әдәбият, шигърият дөньясына юлларны шул көнне өзәрмен, аны да күрмәм кебек иде... Ул исә озак та үтми Арча педучилищесына бер төркем ижатташлары белән килеп тә житте.

Зөлфәт абыйга мин мең рәхмәтле. Ул шигырьләрем турында танылган шагыйрьләр арасында иң беренче жылы сүз әйтүче дә, гаиләбезне саклавымны, шул ук вакытта ижат дөньясында калуымны ихластан теләүче дә иде. Һәр язган эсәремне ташлап яшәгән бер вакытта «Сөембикә» журналының мәртәбәле санында чыгарырга үгетләүче дә ул булды. Бу мәкаләм аның кылган игелекләренә җавап сүзем кебегрәк тә.

Сентябрь аенда Зөлфәт туган-үскән гүзәл табигатьле жирләргә – Мөслим ягына сәяхәт кылдык. Язучылар аны бик жылы искә алды, ә мин һаман тәүге очрашуыбыз, күзгә-күз әңгәмәләр турында уйландым. Аларны Тукай һәм Зөлфәт ижаты үзәккә куелган язмамда тасвирлап бетереп булмас шул.

Бер караганда, нечкә лирик Зөлфәт белән халык күңелендә күбрәк үткен телле сатирик кебек яшәгән Тукай арасында ул кадәр якынлык юктыр да кебек, әмма, язганнары белән ныклабрак танышсаң, киресенә – аның шактый зурлыгына инанасың. Әлегә Талантлар арасындагы охшашлыкны, әлбәттә, әдәби «мин»нең эчке дөньясын, анда барган тирән кичерешләрне чагылдырган эсәрләрдән эзләргә кирәк. Ике шагыйрь дә күнел лирикасында бик нечкә тоемлы ижатчы сыйфатында ачыла. Хатын-кызның гүзәллеген, ананың кадерен, туган ягын, күңеленә кадерле мизгел-сәгәтьләрне тасвирлаган эсәрләрдә алар бер-берсенә шактый якыная.

Зөлфәтнең сәнгати стилинә, бигрәк тә гражданлык поэзиясенә публицистик кайнарлык, ихласлык, жыйнакчылык, текст бөтенлегә, төзек ритмика, деталь-тасвирларның отышлы һәм урынлы кулланылышы, хисләр күчешенә көчле тәэсиргә иялегә хас. Тукай ижатына да шул ук сыйфатлар хас түгелмени?! Тукай каләменен фольклордан, борынгы әдәбияттан ук килгән традицияләргә дә таянуы һәркемгә билгеле. Зөлфәт шулай ук халык авыз ижатына нигезләнеп, яңа эсәрләр тудырырга ярата, фольклордан килгән образларны мул куллана.

Үз чорында күпсанлы укучыларын булдырган «Чаян» журналында эшләмәсә, могаен, Зөлфәт юмор-сатира өлкәсен читләп тә узар иде. Вакытлы матбугат кеше каләмен үткенәйтә, тормышның төрле өлкәләрен тасвирларга мәжбүр итә,

* Зөлфәт

оперативлыкка, күзәтүчәнлеккә күнектерә. Шушы өлкәгә хезмәт итү Тукайны шәхес буларак та, ижатчы буларак та бик нык үстерә. Зөлфәт белән дә эш шулайрак тора. Характер сыйфатлары белән Тукайга бөтенләй тартмаган Зөлфәт юмор-сатирада аның дәрәжәсенә күтәрелә алмаса да, хәтта моңа омтылмаса да, бу өлкәгә караган жанрларны да эшкә жикте, хәтта үз чорының юмор-сатира остасы буларак та танылды, һәм аның бу рухтагы әдәби ижегендә билгеле бер дәрәжәдә Тукайдан килгән стиль сыйфатламалары да тоемлана.

«Ике урман арасы» жыентыгы (1995) һәм шагыйрьнең туксанынчы еллардагы милли рухлы ижатын үз эченә алган «Йөрәгемне былбыл чакты» (1999) китабы өчен Зөлфәт Маликовка 2000 елда Татарстан Республикасының Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе бирелде. Зур талантларга, көрәшчә каләм ияләренә бай еллар бу. Әлеге олы бүлектә теләсә кем ала алмаган, шунлыктан дәрәжәсә дә зур еллар.

Г.Тукайга багышланган, йә булмаса, аның образы кертгән эсәрләр Зөлфәтнең күләмле ижатында зур урын алып тормый. «Ике урман арасы» китабына Кереш сүз рәвешендә язылган «Чытырманда былбыл сайрый» (1992) эссесында шагыйрь: «Ә шигырьне ничек язарга икәнән дә белсәм, Тукайның үзен өнсез итәрдәй шигырьләренә том-том язып ташлар идем», – дип белдерә. Безнең өчен поэзиянең зур остасы булуына карамастан, ул масаймый, үзен бигрәк тә Тукай алдында кече итеп куя, шуның белән, милли каһарманыбызны күтәрә.

Зөлфәт «Йөрәкләрдә үлмәс дастан» исемле атаклы поэмасында (1980) Тукайга тулы бер бүлек багышлый, аның гомерен татар милләтен яшәтер өчен бирүе, дәрәжәсә өчен көрәшчә һәм Зур Шагыйрьне халкыбызның авыр чорлары дөньяга китерүе турында сөйли, үзе белән Тукай арасында төрле янәшәлекләр уздыра.

Зөлфәтнең Бакый Урманче образын ачкан «Канаты бозлы былбыл»да (1999) рәссамның Тукайны тасвирлаган картинасына сокланулы мөнәсәбәт чагылыш таба: *Сокланмыйча буламын / төсле дөньяга! / Сын сурәтендә / Тукайның Йөрәге яна!*

Яңа гасырга кергәч, Зөлфәт ижатында шагыйрь образы, Тукай темасы билгеле бер дәрәжәдә – «Илле килеш илсез» (2000), «Асрама» (2003) эсәрләрендә чагылып үтә. Соңгысында, шагыйрьнең тормыш елъязмасындагы аерым фактларга таянып, Зөлфәт үз милләтенә, чорга характеристика бирә һәм туган халкын уятырлык, уйландырырлык шушындый юллар яза: – *Асрамага бала бирәм! – / ...Шул чордагы / Бу татарны ничек аңларга? / Уйлап баксаң, / ничек исән соң без? – / Гомер ышанычлы, юк ваем! – / Асрамага калган татар җанын / Асрамага алды... Тукае!*

Сабый вакытында асрамага калган Тукай югалмый, халыкның бөөк шәхесенә, кайвакыт хәтта бердөнбер таянычына, милләтне саклаучыга-яклаучыга әверелә: *Әгәр безне Тукай якламаса, / Таянырга ул да булмаса, / «Татар» сүзе бер сүгенү сүзе / Булып кала иде ләбаса!*

Бу эсәр шигъри сүзнең көче, халык күңелендә мәңгә яшәп калуның сәбәп-шартлары турында уйландыра. Зөлфәт анда көтелмәгән, бик сирәкләр башына гына килә алырлык янәшәлектән файдалана: *Син нишләрсен, татар, үз-үзеңне / Жуеп барган сәер хәлләрдә: / — Асрамага халык бирәм! — диеп, / Тукай рухы иңсә әгәр дә?!*

Зөлфәт чыгарган нәтижә тетрәндереп үк жибәрә: *«Тукай кадәр Тукайны да хәтта / Һәлак иткән сәер халык без...»*

Мәкаләмне бөтенләй башкача бетерер кебек идем, булмый. Үзем язам, башымнан сентябрь аенда Г.Моратка багышлап чыккан мәкаләдәге хата юллар китми. Анда Ф.Яруллиннан ятган белгән шигырем Г.Моратныкы кебек кереп киткән. Бигрәк тә олыгайгач, хәтергә таянырга ярамый. Ул әледән-әле хужасына хыянәт итә.

Күңелдә борчу уйлар тууга сәбәпләр күп. Ул чытырман кебек куе, керсәң, чыга алмыйсың, кайвакыт адашып та каласың. Шул ук вакытта ана нур индергән әйберләр дә юк түгел, ана да яктылык уза. Чытырманда былбыл сайрый, ди Зөлфәт. Әле шат жырлый, әле елый кебек шул ул... Шунысы хак: аның елавы да татарча. Ул елау һәрчак югалтулар турында.

Рифә РАХМАН

«ЧИ УТЫН МУРТАЯ...»

Сүзләрдән китап «кою»чылар күбәеп китте. Жыр чыгаручыларны әйтмим дә инде. Гомумән, бүген халык авыз ижаты чәчәк ата. Элек тә шулай булган бит. Авыл саен халык акылын бер оста жырлап биргән. (Безнең авылда ул Шәмкәй Тәлгәте иде.) Алардан жыеп, профессиональ калыпка салып, таркау кәлимәләрдән кояштай дәү әдәбият, сәнгать оештыручы үз осталары да туып торган.

Әдәби процессыбыздагы бүгенге вазгыять әлләни аерылмый да кебек. Һәр авылның үз шагыйре, язучысы бар. Хикмәт бары шунда: алар алда аталган «калыпка салу»ны көтеп ятмыйлар, интернетның төрле ерганакларыннан, бернинди тоткарлыксыз, әдәбият агымына ургылып килеп керәләр дә әлеге галәмәттән биһуш булып калган әдипләр уңаена кушылып ага башлыйлар.

Начармы бу? Әллә, киресенчә, яхшымы? Жавапны вакыт күрсәтер. Һәммәсен әдәби иләк иләр, ләкин ул иләккә барып житәргә кирәк. Иләнәргә элэгү юллары да, ай-һай, катмарлы сикәлтәләр аша уза шул. Жиде миллионнан өстә (шулай диләр инде!) татарга ике дистә чамасы чын редактор калган көннәрдә бу үзен аеруча нык сиздерә.

«Кызыл китап»ка кертелгән редактор, корректор һөнәрләре буенча белгечләр эзерләүгә жәмгыять тә, дәүләт тә кул селтәгән бер заманда әлеге сәхифә үз укучыларын табар дип уйлыйбыз.

Галимнәр исәпләвенчә, татар телендә якынча ярты миллионнан артык сүз бар. Ә без язганда, аларны мөмкин кадәр максималь кулланабызмы? Мәгънә төсмере, жөмләдәге урыны, аһәңе, мантыйк ягыннан әһәмияте, эстетик жегәре хакында уйланабызмы? Хәзинәне сак тоту һәм баета бару безнең бурыч түгелме? «Әйтәсе һәм күрсәтәсе килгән бөтен нәрсә – фикер һәм хистән алып, төскә һәм искә (мәсәлән, чәчәк исенә) хәтле – үзенәң иң дөрес, иң төгәл сүзен табарга тиеш», – ди Әмирхан Еники.

Хикәяләр остасы Мәгъсум Хужин исә: «Кайчакта, беренче кат язганыңны үзән укыгач, үз күзенә үзән ышанмыйча утырасың: «Нинди мәгънәсезлек! Башка сыймаслык!» – дип кычырып ук жибәрәсең. Ә бит адәм ышанмаслык бу мәгънәсезлек кайвакытта редактор күзенә дә чалынмый. Гадәттә, мондый хата күнегелгән сүз әйләнмәләре тирәсендә очраучан була. Шуңа күрә, язганыңны төзәткәндә, аеруча игътибар кирәк. Һәр жөмләнә кат-кат кычырып уку әйбәт, бу – мәжбүри эш», – дип искәртә. – «Чи утын муртая, кипмәгән печән сөрсә. Куркыныч алар – чи утын вә кипмәгән печән эзерләүчеләр», – дип тә өстәп куя.

Кызганыч, редакция өстәлләренә автор тарафыннан хәтта бер кат укып та чыгылмаган язмалар килеп төшә, һәм әлеге күренеш ешайганнан-ешай. Авторларыбызга сүзлекләр, бигрәк тә «Татар теленәң аңлатмалы сүзлеге» (алга таба – сүзлек) белән эшләү житенкерәми. Кайсы сүзне нинди максатта кулланабыз? Ул тиешле мәгънәне бирәме? Төгәлрәк әйтеп бирерлек башка атамасы, формасы юкмы? Жөмләдә сүз үз урынын тапмыйча каңгырып йөрмиме? Ә жөмлә үзе камиллеккә дәгъва кыла аламы? «Бер каптырмалы жөмләләр озын гомерле булмый», – ди Рашат Низами. Вәләкин авторларның каптырма санарга теләге яки эзерлегә бармы соң?

Шуңа да, бердәм булып, һәр язганыбызга әүвәл үзәбез кызыл кара белән тотынсак, шәт, бүгенге әдәби сүзнең бөгеклеген киләчәк буыннар сакланырлык кимәлдә саклап калырбыз.

Әйе, тыныш билгеләре – ул һәр «нәрсәдер» язучының авырткан урыны. Өтер-сызыкларга артык илтифат итмичә язучы да модада бүген. Ахырда ноктасы булса, шул житкән, янәсе... Ә калганы – корректорлар эше. Тик ул корректорлар кайсы уку йортында эзерләнә? Сорау ачык кала.

«Чын мирас» (хәзер – «Безнең мирас») журналын оештырып йөргән көннәр.

Шактый гына мәкаләләрне редакцияләп, басмага әзерләп куйдык. Бер мөхәрриребез шуннан кайберләрен алып, үзенчә төзәткән, нәүмиз өтерләрен сирәкләп, ботарлап ук ташлаган. Икенче көнне «нишләгтең боларны», дип соравыма: «Коръән»дә артык-портык хәрәкә укылышы боза! Дөнъяви мәгълүматларда да аларның хажәте шул хәтле генә», – дип җавап бирде бу миңа. Йа Хо́да, менә бит Китап сүзенәң көчә! Кызларыбыз, күз яшьләрен көлдәнме, елауданмы тыя алмыйча, кабаттан төзәтеп чыктылар.

Заманыбызның әйдәп баручы прозаикларының берсе Камил Кәримов: «Ашыгыч телеграмма кәгазен тутыра башладым. Тыныш билгеләре бик кыйбат икән ул... Беренче «иншам» бюджетка сыешмады», – дип яза «Исемсез хат» романында.

Уйлый торгач, шундый нәтиҗәгә килсәң: гарәп графикасы чоры тыныш билгеләрен санга сукмаган, совет еллары аларны куючыларны бөтенләй дә, урыс әйтмешли, «рублём наказывал», уку йортларында да аны синтаксис фәне куенына яшереп кенә укыталар. Ничек алга китсән ди бу мескен пунктуация?!

Ә бит тыныш билгеләре бик борынгыдан – антик чордан ук кулланыла. Аның башлангычы безнең эрага кадәр IV гасыр тирәләренә барып тоташа, дип исәпли галимнәр. Мәшһүребез Сәгадәт Ибраһимов: «Татар пунктуациясе чагыштырмача соң туа. Тыныш билгеләре турында фикерләрен беренче тапкыр (1886) Муса Акъегеттә очратабыз. Ул «Хисаметдин менла» әсәренә сүз башында тыныш билгеләрен куярга кирәклең турында яза.

Кулына каләм алган кеше, язуда фикерен төрле вариантларда формалаштырып бирергә үзен ирекле санаса да, кәгазьгә төшкән жөмләдә тыныш билгесен инде үз урынына куярга тиеш була», – дип искәртә.

«Әгәр өтер дәрәс куелмаса, жөмләнең кабыргасы сынык булыр», дигәне истә калган гомере буге газета-журналларда мөхәррир булып эшләгән язучы Рашат Низаминның. Һәм ул мең кат хаклы! Бер өтернең кеше үтерү яки аның гомерен саклап калу очракларын онытмыйк.

Тормышын өтерләрен «яклауга» багышлаган Сәгадәт Мөгаллим улы фикерен дәвам итеп, әлегә сәхифәдә тыныш билгеләре турында да сөйләшербез.

Бүгенге язмаларның күзгә кипкән тигәнәк кылчыгыдай сикереп керә торган, мөхәррирләрнең төмам теңкәсенә тигән хатасы, мөгаен, «**чистарту**», «**егылу**», «**кию**» фигыльләренен урынлы-урынсыз кулланылу очраклары белән бәйлелдер. Һәрберсенә нисбәтле рәвештә, хата китү очрагындагы «гаепле»не һәм моңа этәргән «сәбәпче»не билгелик.

«**Чистарту**» фигыленнән башлыйк. «Сәбәпче»ләр бу очракта – «бәрәңге», «кишер», «суган» һәм «кар». Ни өчен? Мисалларга игътибар итик: «син тиз генә бәрәңге чистарт, мин суган чистарта торам», «урамда кар чистарталар» һ.б.

Сүзлек болай ди: ***чистарту** – нәрсәне дә булса тузаннан, пычрактан һәм башка шундыйлардан арындырып, чиста хәлгә китерү. Чүбәннән аерып алу, тазарту (мәсәлән, ашлыкны), төрле кушылмалардан арындыру. Ашарга яраклы нинди дә булса нәрсәне, эчен-тышын эшкәртеп, чиста хәлгә китерү.* Аның белән янәшә «тазарту» фигыле дә еш кулланыла. Сүзлектә: ***тазарту** – чистарту, тазалау; сафландыру, кушылмалардан, чүптән арындыру.* Ләкин «сәбәпче» сүзләргә бәйле рәвештә, ике фигыльнен берсе дә урынлы түгел. «Чистарту» фигыленең «ашарга яраклы нинди дә булса нәрсәне, эчен-тышын эшкәртеп, чиста хәлгә китерү» дигән мәгънәсе бар бит! – диярсез. Әмма ул төп һәм төгәл мәгънәне бирми. «Бәрәңге», «кишер», «суган»га нисбәтле сүз башка – әрчү (арчу). Сүзлек болай ди: ***әрчү (арчу)** – нәрсәнең дә булса кабыгын, тышчасын алып ташлау, чистарту, салдыру.*

«Кар» сүзенә дә сүзлек үз насыйбын әзерләп куйган: ***көрәү** – кар, тирес һәм башка шундыйларны көрәк белән этеп күчерү яки казып читкә ташлау.*

Димәк, бәрәңгене дә, кишер-суганны да, карны да чистартмыйбыз! Кар яуганда ук чиста була, пакылек символына дөгъва итә ала, ә яшелчәләренә яңгырлы көндә казып алмасаң, алар пычрак булмый. Аеруча да суган көлөп тора, чөнки ул август кояшында кызынырга өлгәрә.

«Гаепле»не билгелибез. Ул – сүзнең мәгънәсен аңламаучы һәм сүзлеккә мөрәжәгать итәргә теләмәүче каләмдәшебез (шулай дип атарга мәжбүрбез)!

«Сәбәпче»ләре «самолёт», «люстра», «чебен» кебек төрлө-төрлө сүзләр булган «егылу» фигыленең дә хәлләре шәптән түгел. Мисаллар: «бүген тагын бер самолёт егылган», «караватка люстра егылып төште», «ашыма түшәмнән чебен егылды» һ.б.

Сүзлек болай ди: *егылу* – *тизлекне югалтып аву, аягөсте басып тора алмыйча аву*. Әлеге төп мәгънә фәкать кешене һәм кайбер жан ияләрен кешеләштереп сурәтлөгәндә генә кулланыла. «Егылу»га мәгънәдәш «мәталу» сүзе бар. Сүзлектә: *мәталу* – *сөртенеп егылып китү*. Ләкин «сәбәпче» сүзләр боларның берсе белән дә «кодалаша» алмый, чөнки аларны үз популяциясенә караган «төшү» фигыле «көтеп тора». Күчерелмә, искергәннәре белән санап, сүзлектә «төшү»нең 66 мәгънәсе теркәлгән. Без «сәбәпче» сүзләргә нисбәтлеләрен генә китерәбез. Сүзлек болай ди: *төшү* – *югарыдан яки берәр нәрсә өстеннән түбәнгә таба күчү, хәрәкәт итү. Түбәнрәк торыш алу. Тигезлеген, тотрыклылыгын югалтып егылу, аву*. Мисаллар: бомба төште, әтәч куначадан төште, алма төште, орлык жиргә төште, кар төште, төймә төште һ.б.

Димәк, самолёт та, люстра да, чебен дә егылмый – төшә, бары төшә! Самолёт – диңгезгә, урман уртасына, кукуруз басуына; люстра – идәнгә; чебен – ашка, чәйгә.

«Гаепле»не билгелибез. «Гаепле» – шул ук!

«Кию» фигыленең авыр язмышына «тәтегән» «сәбәпче»ләр – «яулык», «галстук», «калфак», «алка», «муенса». Мисалларга игътибар итик: «яулык киеп йөри», «галстук киеп килмәгән», «матур алкалар кигәнсең» һ.б.

Сүзлек болай ди: *кию* – *гәүдәнең бер өлешен нинди дә булса киём белән каплау. Берәр эйберне үзеңгә җайлап беркетү, тагу (мәсәлән, күзлек кию)*. Димәк, күлмәк-ыштанны, күзлекне һ.б. киябез.

«Кию»гә мәгънәдәш – «тагу». Сүзлектә: *тагу* – *нәрсәгә дә булса икенче нәрсәне асылган яки эленгән хәлдә беркетеп кую; әгъзаларга, киём-салымга яки кулга тотып йөртелә торган йорт кирәк-яракларына билгеле бер деталь, эйбер яки бизәк беркетү*. Шулай булгач, галстукны, алка-муенсаларны тагабыз. Калфакка исә мәгънә буенча «кадау» фигыле туры килә. Сүзлек тә моны раслый: *кадау* – *нәрсәне дә булса булава, энә белән эләктереп, беркетеп кую*.

Кайвакыт яулыкка карата «ябу» фигылен куллану очраклары да күзәтелә. Сүзлектә: *ябу* – *кемнең яки нәрсәнең өстенә берәр эйбер җәю, каплау, бөркәү*. Аңлашылганча, «ябу» башка затка яисә предметка карата кулланыла. Үз башыңа тәгаенләнгән шәл яки яулык белән бәйлә очрагыбызга туры килми.

Шәл-яулыкка карата еш кына «бәйләү» фигылен дә кулланалар. Аның 12 мәгънәсе теркәлгән. Безгә мәгънә буенча иң якынын алып карыйк. Сүзлектә: *бәйләү* – *урап-чорнап төрү, каплау; яраны, күзне бәйләү*. Ләкин бу да дәрәжәккә туры килеп бетми. Иң камиле – «бөркәнү». Сүзлектә: *бөркәнү* – *башны, өсне бөтенләй каплап алырлык итеп берәр нәрсә ябыну. Йөзне генә ачык калдырып ябыну*. Димәк, шәлне, яулыкны хатын-кызларыбыз кими, ә бөркәнә!

«Гаепле» – шул ук!

Алда аталган хаталы мисаллар тел ярлылыгынан килә. Синонимик рәтләрнең байлыгын тоемламау үзгә яхшы белгән бер сүзгә һәр кирәкле очракка көчләнеп яраклаштыру, аның мәгънәсен киңәйтәргә азаплану фактын тудыра һәм әдәби телгә зур зыян сала.

Рамил ХАННАНОВ,
филология фәннәре кандидаты

ГАДЕЛЛЕК БЕЛӘН СӘҮДӘ ИТ, ЖИТЕЗЛЕК БЕЛӘН ФАЙДА ИТ!

Тамара Баһаутдинова

90 нчы еллар. Илдә үзгәртеп корулар бара. Халык та заманага яраклашырга тырыша. Тамара Алексеевна да юллар чатына басып, бер мәл уйланып тора. Уңга карасаң – «Уфа – Казан – Түбән Новгород»тан килгән юл аның «Базар комплексы»на тоташчак. Сулда – «Казан – Самара – Оренбург»тан килгәнә нәкъ менә шушы үзәк аша үтә. Алда – «Бегишево» аэропорты... Ерак та түгел Чулман елгасы жәелеп ага. Ярларда йөк терминаллары да барын белә ул. Моннан зур юлларга чыгарга, максатчан эшләргә алынырга була. Бары тик ихтияр көче кирәк...

Унжиде ел буена Түбән Кама районында Татарстан кулланучылар берлеге карамагында жәмәгать туклануы оешмасы житәкчесе булып эшләгән Тамара Алексеевна Баһаутдинова туксанынчы еллардагы авырлыкларга бирешми. Киресенчә, катлаулы чорның яңа мөмкинлекләрен күреп ала һәм сәүдә эшендә жиң сызганып, эшкә тотына. Бу чорларда аеруча нык холык һәм хатын-кызларга гына хас булган зирәклеп күрсәтә ул. Тырышлыгын бик тиз күреп

алып, Түбән Кама базарының генераль директоры итеп куялар аны. Тамара ханымның ышанычлы хезмәте нәтижәсендә сәүдә эше ныгый һәм зур үсешкә ирешә. Шулай ук монда коллективның да роле зур. Тамара Алексеевна үзе дә: «Бу безнең коллектив белән ирешкән уңышларыбыз», – дияргә ярата. Эшләренә нәтижәсе республика күләмендә югары бәяләнә: 2002 елда сәүдә үзәкләре арасында «Татарстанның ин яхшы базары» исеменә лаек була. Түбән Каманың зур сәүдә комплексы бүген инде ике базар, «Аметист» күпләп-ваклар сату үзәге, азык һәм сәнәгать товарлары сату өчен заманча мәйданчыклар, житештерү һәм склад инфраструктураларын да үз эченә ала. Эшләр өчен нинди киң мәйдан, нинди масштаб! Әлбәттә, тагын да зур җаваплылык.

«Хакны базар әйтә», дигән әйтем бар. Һәр эше үлчәүләргә салып үлчәнгән, төгәл исәп таләп иткән өлкәдә Тамара Алексеевна кебек намуслы житәкче аеруча кирәк. Сәүдә эше ялгансыз булсын, сатып алучылар алданмасын, сатучылар табыш алсын дип, бар көчен биреп эшли житәкче ханым.

Тамара Алексеевна Балык Бистәсе районы Алан-Полян авылында туып үсә. Яшьли әтисез кала. Апасы белән беренче тапкыр шәһәргә килгәндә, аңа нибары унбиш яшь була. Түбән Камада Бөтенсоюз комсомол төзелеше гөрләгән чак. Нәкъ менә шул елларда Тамара Алексеевнаның хезмәт биографиясе языла башлый да... Эш белән бер үк вакытта Әлмәт сәүдә техникумында, Марксизм-Ленинизм университетында, Мәскәү халык хужалыгы институтында белем ала. Бүген исә Халыкара реаль икътисад академиясе академигы ул. Нинди генә авыр минутлар булмасын, бирешми, сыгылмый. Киресенчә, бу сынаулар аны тагын да ныгыта.

Түбән Каманың зур базарларын бүгенгә дәрәжәгә күтәрү өчен, чыннан да, тәвәккәллек, төгәллек, икътисад эшен төптән белү таләп ителә аңардан. Хатын-кызлар арасында бу өлкәдә хезмәт куочылар бик сирәк. Тамара Алексеевна – шундый ханымнар арасында аерылып торучы шәхес. Бер яклап, аның сәүдә эшендә туллаган тәҗрибәсе ярдәмгә килсә, икенче яклап, ул яңа заман базар мөнәсәбәтләренә өч «И» кагыйдәсенә дә таяна: икътисад, инвестицияләр, инновацияләр.

Түбән Каманың Базар комплексы да, күпләп-ваклар сатучы «Аметист» сәүдә үзәге

дә барлык таләпләргә туры килә. Сәүдә эше гөрли биредә, өстәвенә һәркем иркенлеккә, чисталыкка, тәртипкә сокланып кайтып китә. Үзәкнең гомуми мәйданы унбиш гектардан артык. Мондый зур мәйданны биләп эшли алуы аның үсешен күрсәтә дә инде. Сатыла торган ризыкларның сыйфатын үз лабораторияләрендә тикшерүләре дә әһәмиятле. Димәк, сыйфат ышанычлы кулларда. Мондый зур уңышларның сәре – житәкче Тамара ханымның үз эшенә аеруча житди каравыннан килә.

Яңа заман икътисады, дибез. Аның тагын бер үзенчәлеге: Совет чорында онытылып торган хәйриячелек традициясенң кабат яңаруы. Кешеләргә ярдәм кулы суздан да бер дә авырсынмый Тамара ханым. Керәшеннәрнең «нәрсә бирсәм – ул синекә» дигән мәкален истә тотып, хәйрия эше, игелек кылуның кирәкчелеге турында да еш искәртә. «Адреслы яклау» эшчәнлегә гамәлдә булганда, инвалид һәм ярдәмгә мохтаж өлкәннәргә ул үзе барып йөри: кемгә ишек куйдырырга кирәк, кемнең кранын алыштырасы... Аның эшләгән игелекләре бихисап. Һәр житәкче дә шундый гадел, ихлас йөрәкле, ярдәмчел булса, бар кешеләрнең дә тормышы яхшырыр, жирдәгә жәбер-золым кимер иде кебек.

1991 елдан Тамара Алексеевна Түбән Камадагы «Керәшеннәр» ижтимагый оешмасының идарә житәкчесе дә булып тора. Бу оешманың уңышы идарә эгъзаларына да бәйле. Шәһәрне төзегәндә, бирегә Чәбья, Актүбә, Гавриловка кебек якын-тирә авыллардан бик күп керәшеннәр күчкән. Алар үзләренең кече ватаннарын, тел, гореф-гадәт, йолаларын онытырга тиеш түгел дигән шигарь астында үз эшен башлый элгә оешма. Түбән Каманың 19нчы мәктәбендә «Асыл нәсел» дигән балалар фольклор

ТР Дәүләт Советы Рәисе Фәрит Мөхәммәтшин белән.

Түбән Кама шәһәре һәм районы башлыгының Рәхмәт хатын алган мизгел.

Түбән Кама. «Шәһәр көне» бәйрәмендә. Т.Баһаутдинова – беренче рәттә, уңнан беренче.

ансамбле оешу да күркәм бер шатлык була. Түбән Кама Халыклар дуслыгы йортында этнография музейе ачыла. Мәдәниятне үстерүдәге уңышлары өчен Тамара Алексеевна 2014 елда Татарстан митрополиясенең Мактау билгесе белән бүләкләнә.

Түбән Каманың «Керәшеннәр» ижтимагый оешмасы составында 7 ижади ансамбль гөрләп эшләп килә. Алар шәһәр күләмендә генә түгел, ә республика буенча да зур уңыш белән чыгышлар ясый.

Быел Республикада Питрау көне егерменче тапкыр уздырылды. Нәкъ шушы матур бәйрәм көнендә Тамара Алексеевна Баһаутдинова «Республика алдындагы казанышлары өчен» ордены медаленә ия булды. Бу дәрәжәле бүләкне Татарстан Республикасы Дәүләт Советы Рәисе Фәрит Мөхәммәтшин тапшырды. Озак еллар дәвамында намуслы хезмәткә өчен Түбән Кама шәһәр һәм район башкарма комитетларының Мактау Грамоталары һәм Мактау хатлары белән бүләкләнде. Шулай ук, федераль һәм республика күләм әһәмияткә ия булган зур бүләкләр, «Дан Йолдызы. Россия икътисады» ордены иясе дә әле ул, «Ел хәйриячесе» конкурсы жинүчесе, Түбән Кама шәһәренең Мактаулы гражданы, Татарстан Республикасының атказанган сәүдә хезмәткәре, Татарстан Республикасының Беренче эшмәкәр ханыммы – бу дәрәжәле исемнәр барысы да Тамара Алексеевнаның тырыш һәм намуслы хезмәтә нәтижәсендә ирешкән дәрәжәләр.

Шундый зур эшләр башкарган Тамара Алексеевна – гаиләсендә яраткан хатын, кадерле эни һәм әби дә. Ире Сәмигулла Габдулла улы – төпле киңөшчесе, ныклы терәге аның. Бергәләп ике ул үстергәннәр, хәзер дүрт оныкны сөеп туя алмыйлар. Тамара Алексеевнаның туган авылы Алан-Полянда иман йорты төзүдә улы Русланның да көчә кергән. Уйлары игелектә булган кешенең дәвамчылары да күркәм холькы шул. Изге эш югалмас, дип әйтә халык. Чыннан да, игелекле эшләре киләчәк буыннарда да бер маяк булып торсын иде.

Айсылу ИМАМИЕВА

УЕНЫ-ЧЫНЫ БЕРГӘ

Салават әйтсә...

Салават Фәтхетдинов үзенең жор теле, беркемне дә аямыйча, турысын бәреп әйтүе белән дә башкалардан аерылып тора. Ул әйткән сүзләр еш кына халык теленә дә кереп кала.

* * *

Минем өчен иң кадерлесе (регалия – ред.) – Салават. Кайсы Салават дип сорамасалар, димәк, мин тормышта нәрсәгәдер ирешкән.

* * *

Курыкмыйча әйтәм: мин үземне бик зур сәясәтче дип саныйм. Минем әйткән сүзләрем, бәлки, югары властың барып житмидер, ләкин мин халык белән эшлим, халыкка әйтәм. Чөнки бөтен әйберне халык хәл итә.

* * *

Безнең миссия депутат миссиясеннән түбән түгел. Безнең сыман көн саен бер мең татарны жыеп, үз сүзен әйтә алган әле бер депутатны да белмим. Мин үз урынымда сәясәтче.

* * *

Халык безне яшәтә, безне тәрбияли, безне ашата. Гади халык. Шул ук вакытта ул иң зур хыянәтче дә. Сине үлеп ярата торган тамашачың, икенче артист килеп чыга икән, шул якка күчә дә китә. Залга халыкны куып кертеп булмый, залдан куып чыгарып булмый. Ул нәрсә тели, шуны эшли. Халык ул – көч.

* * *

Кайда власть, кайда дуслык, кайда мэхәббәт, кайда акча – шунда хыянәт. Хыянәтнең башка урыны юк.

* * *

Мин үземне жырчы түгел, жырлаучы дип уйлыйм.

* * *

Гаиләдә булмаган тәртипне илдән сорап булмый. Өч балам бар. Берсе русча сөйләшә, берсе инглизчә... Татарча рәхәтләнеп сөйләшеп булмый. Өйдә булмаган мохитне мин ничек халыкка: «Шулай булыгыз!» – дип әйтә алыым?

Фәрит Галимов шаржы

* * *

Тәнкыйтькә сүзем юк. Ләкин мине тәнкыйтьләгән кеше миннән өстенрәк, акыллырак, чибәррәк, тазарак, баерак, көчләрәк булырга тиеш. Әгәр шуларның берсе дә туры килми икән, аның мине тәнкыйтьләргә хақы юк.

* * *

Автоспорт – бәлки, минем чиремдер. Ләкин матур чир. Менә хәзер минем арттан малай китте. Рөстәм ике тапкыр Татарстан чемпионатын отты, 12 яшьтә.

* * *

Мин моңа (улы Рөстәмнең жиңелүенә – ред.) үзем сөендем, чөнки шул яшьтә малай жиңү яулап күнәгә икән, ул жиңелүне кабул итмәячәк. Жиңелү аның өчен әле жиңүгә караганда файдалырак.

НАЛАСАЛЫ

Юмарт шагыйрь

Башкорт язучысы Айгиз Баймөхәммәтовның 30 яшьлек юбилеен Башкортстанда зурлап билгеләп үтәләр. Төп чара исә М.Гафури исемендәге Башкорт академия драма театрында уза. Айгиз бәйрәмгә чит илләрдән, күрше-тирә республикалардан ижатташ дусларын да чакыра. Шыгрым тулы залда юбилей чарасы үз көенә бара: түрәләр, кунаклар котлый, артистлар жырлыйлар, бииләр... Шулчак сәхнәгә сценарийда исеме булмаган бер шагыйрь йөгереп менә. Кулында – ал төстәге калын, зур конверт. Шуны югары күтәрәп селки-селки котлау сүзен әйтә:

– Айгиз энекәш, менә монда сиңа рәхәтләнеп ижат итәргә мөмкинлек тудыра торган матди байлык. Акча турында уйламыйча, язарга да язарга сиңа!

...Кичә тәмамлангач, банкет өстәлен шаулаткач, бер төркем яшьләр – язучылар, жырчылар, композиторлар – мәжлесне үзләре генә дәвам итә. Айгиз дә инде тынычланып, кәчтүмен урындык аркасына элеп куя. Шулчак аның эчке кесәсеннән дүрткә бөкләнгән ал төстәге конверт күренеп ала.

– Дускай, – ди ул янында утырган Рөстәм Галиуллинга, – ничек уйлыйсың: бу конвертта күпме акча бар?

Татарстан кунагы уйга кала. «Конверты бик калын, матди якны уйламыйча ижат итү мөмкинлегә тудыра, диде. Шулай да миллионнар ук юктыр, мондагы шагыйрьләр ул кадәр үк бай түгелдер», – дип фикер йөртә.

– Анда күпме генә акча булса да, остазыңның гамәленә сокланам. Ул сәхнәдән сөйләгәндә, күземә яшьләр тыгылган иде. Шулай да йөз меңнән артык салмагандыр, – ди ул, ниһаять, уйлана торгач.

– Мин ул шагыйрьне бик күптәннән беләм, гел аралашып яшибез. Син әйткәнчә булса, мин бөтенләй кеше аермыйм, димәк!..

Конвертны ачкач, Айгиз сөенченнән кычкырып жибәрә:

– Ялгышмаганмын, дускай, конвертның эче буш!

СТАРТ БИРЕЛДЕ

«Казан Экспо» күргәзмәләр үзәгендәге Илһам Шакиров исемендәге концерт залында ТАССР оештырылуға 100 ел тулу елына старт бирүгә багышланган тантана булып узды. Әлеге чараға республика житәкчелеге, дәүләт һәм җәмәгать эшлеклеләре, татар дөньясының күренекле шәхесләре чакырылган иде. Тантанала Татарстан Республикасы Президенты Рөстәм Миңнеханов чыгыш ясады һәм күренекле шәхесләргә «Татарстан Автономияле Совет Социалистик Республикасы төзелүгә 100 ел» медален тапшырды. Беренче бүләккә Татарстан Республикасының Беренче Президенты Минтимер Шәймиев лаек булды. Татар дәүләтчелегенен борынғы тарихын театральләштергән күренеш белән башланып киткән бу бәйрәмдә ТР Дәүләт симфоник оркестры, ТР Дәүләт жыр һәм бию ансамбле, ТР камера хоры, Алсу Сафина, Зөлфия Камалова, Ренат Ибраһимов, Альберт Асадуллин кебек Россия һәм дөнья күләмәндә танылган татар жырчылары, республикабызның моң ияләре Филүс Каһиров, Артур Исламов, Айдар Сөләйманов, Алинә Шәрипжанова һ.б. катнашты.

ӘДӘБИ ЕЛ ЙОМГАКЛАРЫ

Татарстан Язучылар берлегенен Г.Тукай клубында әдәби ел йомгакларына багышланган җыелыш үткәрелде. Анда ТР мәдәният министры урынбасары Ленар Хәкимжанов котлау сүзе белән чыкты. Татарстан Язучылар берлеге рәисе Данил Салихов еллык эшкә хисап ясады. Ел дәвамында башкарылган эшләр, үткәрелгән чаралар турында Язучылар берлегенен Чаллы, Әлмәт бүлекләре житәкчеләре Факил Сафин һәм Рифкәт Шәһиев та чыгыш ясады. Жанрлар буенча Луиза Янсуар (шигырийәт), Гөлфия Гайнуллина (проза), Галина Зәйнуллина (рус телендә язучыларның ижаты), Ләйлә Минһажева (балалар әдәбияты), Нияз Игъламов (драматургия), Галимжан Гыйльманов (әдәби тәнкыйть) докладлары тыңланды. Җыелышта ТР Мәдәният министрлыгы һәм Татарстан Язучылар берлегенен әдәби премияләре лауреатлары игълан ителде. Рәдиф Сәгъди – Гаяз Исхакий, Флора Гыйззәтуллина – Нади Такташ, Жәүдәт Дәрзаман (үлгәннән соң) – Фатих Хөсни, Фәрит Яхин – Жамал Вәлиди, Нурия Сәйяр – Абдулла Алиш, Аманулла

(үлгәннән соң) Туфан Миннуллин исемендәге әдәби премияләргә лаек булдылар. Соңгы вакытта Татарстан Язучылар берлегенә кабул ителгән Рамил Ханнанов, Айсылу Иمامиева, Николай Сорокин, Галина Булатова, Ракит Әбделманов (Аллабирде), Риман Гыйлемханов, Лилия Фәттахова, Рәхимә Арсланова, Эдуард Учаров, Марс Яһудиннарға – таныклыктар, Татарстан китап нәшрияты генераль директоры Илдар Сәгъдәтшинга – Татарстан Язучылар берлеге рәисенен Рәхмәт хаты, Татарстанның халык шагыйре Зиннур Мансуровка Аксакаллар шурасының истәлек медале тапшырылды. Җыелыш киләчәккә эш-гамәлләр тәгаенләнгән резолюция кабул итте. Җыелышта ТР Президентының эчке сәясәт идарәсе житәкчесе Данил Мостафин катнашты.

ЮБИЛЕЙЛАР

К.Тинчурин исемендәге Татар дәүләт драма һәм комедия театрында Татарстанның халык язучысы, Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты, галим Мөхәммәт Мәһдиевнән тууына 90 ел тулуға багышланган «Яктырак йолдыз янадыр...» дип аталган әдәби-музыкаль кичә булып үттә. Анда ТР мәдәният министры урынбасары Ленар Хәкимжанов, Татарстан Язучылар берлеге рәисе Данил Салихов, М.Мәһдиевнән кызы – язучы, тәржемәче, галимә Гәүһәр Хәсанова, шагыйрь Газинур Морат, артистлар Хәлим Жәләй, Фәннүр Мөхәммәтжанов, Резеда Сәлахова, Артём Пискунов, Илфак Хафизов, Зөлфәт Закиров, Гүзәл Галиуллина, Булат Зиннәтуллин, Айдар Фәйзрахманов житәкчелегендәге Татар Дәүләт фольклор ансамбле, жырчылар Филүс Каһиров, Резеда Галимова, Рәсим Низамов, Энже Шәймөрзина, Ш.Мәржани мәчетенен имамы Исмәгыйль хәзрәт Бикнинин чыгыш ясады. Әдәбият галимнәре Тәлгат Галиуллин, Дания Заһидуллина, Татарстанның халык язучысы Марсель Галиев, галимә, тәржемәче Асия Рәхимова истәлек-хатирәләрен экран аша ирештерде. Кичәне Айсылу Лерон, Артём Пискунов алып барды.

Татарстан Язучылар берлегенен Г.Тукай клубында филология фәннәре докторы, профессор, Россиянән һәм Татарстанның атказан

ган фән эшлеклесе, фән һәм техника өлкәсендә ТР Дәүләт премиясе лауреаты, Г.Исхакий исемендәге әдәби премия лауреаты Хатыип Миңнегуловка 80 яшь тулуга багышланган «Дөньяда сүзем бар» дип аталган кичә булып узды. Анда ТР Премьер-министры урынбасары – мәгариф һәм фән министры Рафис Борхановның котлавын укыдылар. ТР мәдәният министры урынбасары Дамир Натфуллин юбилярга «Мәдәният алдындагы казанышлары өчен» билгесен тапшырды. Кичәдә Татарстан Язучылар берлеге рәисе Данил Салихов, Татарстанның халык шагыйре Рәдиф Гаташ, галимнәр Индус Таһиров, Фәтх Галимуллин, Флора Сәйфуллина, Әлфәт Закиржанов, Пермь өлкәсенен Барда районынан Х.Миңнегуловның шәкерте Эльмарт Уразов һ.б. чыгыш ясадылар. Кичәне Айгөл Әхмәтгалиева белән Раил Гатауллин алып барды.

Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе, Фатих Хөсни исемендәге әдәби премия лауреаты, прозаик, шагыйрь, драматург Әхәт Гаффарга 70 яшь тулды. Бу уңайдан Татарстан Язучылар берлегенә Г.Тукай клубында әдәби-музыкаль кичә булып үтте. Юбиларны ТР Мәдәният министрлыгы, Бөтендөнья Татар конгрессы башкарма комитеты вәкилләре, каләмдәшләре, дуслары, якташлары котлады. Кичәдә Әхәт Гаффарга ТР Дәүләт Киңәшчесе Минтимер Шәймиевнән Рәхмәт хатын тапшырдылар. Бәйрәмдәргә Татарстан Язучылар берлеге рәисенә, Балык Бистәсе районы башлыгының Рәхмәт хатларын да ирештерделәр. Бөтендөнья Татар конгрессы башкарма комитеты «Татар милләтенә күрсәткән хезмәте өчен» медале белән бүләкләде. Кичәне К.Тинчурин театры артисты, Әхәт Гаффарның авылдашы Ирек Хафизов алып барды.

Татарстан Язучылар берлегенә Г.Тукай клубында шагыйрь, прозаик, Шәйхи Маннур, Сажидә Сөләйманова исемендәге премияләргә иясе, әфган сугышы ветераны Марат Закирның 50 яшьлегенә багышланган кичәдә юбиларны Татарстан Язучылар берлеге рәисе Данил Салихов, әдәбият галиме Рифат Свирегин, Татарстанның халык шагыйре, ТР Дәүләт Советы депутаты Рәзил Зәйдулла, «Безнең мирас» журналының баш мөхәррире, язучы Ләбиб Лерон, язучы-прозаик, сәхнә ветераны Альберт Гаделша, шагыйрә Нәжибә Сафина, якташлары исеменнән Мамадыш районы башлыгы урынбасары Марат Хужажанов, әфган сугышы ветераннары исеменнән галим Альберт Борханов, шагыйрь Рәшит Әбделманов житәкчелегендә Чаллы делегациясе һ.б. котлады.

ТӘКЪДИМ ИТУ

Балык Бистәсе мәдәният йортында Татарстанның халык шагыйре Рәзил Фәйзуллинның «Гомер калейдоскобы» китап-альбомын тәкъдим итү кичәсе булып үтте. Шагыйрьнең якташлары бу басмага югары бәя бирде. Кичәдә Р.Фәйзуллинның шигырьләре, жырлары яңгырады. Әлеге чарада Татарстан Язучылар берлеге рәисе Данил Салихов, аның урынбасары Раил Гатауллин, авторның ижатташлары Камил Кәримов, Атлас Гафиятов, Балык Бистәсендә яшәп ижат итүче каләм ияләре Вазыйх Фатыйхов, Рәсимә Гарифуллина, Алинә Бикмуллина катнашты.

«ТАТМЕДИА»ДА – ЯҢА ЖИТӘКЧЕ

ТР Президенты аппаратына эшкә күчү сәбәпле, Андрей Кузьмин «Татмедиа» акционерлык җәмгыятенә генераль директоры вазифасыннан азат ителде. Аның урынына «Татар-информ» республика мәгълүмат агентлыгы директоры булып эшләгән Шамиль Садыков тәгаенләнде.

ОРЕНБУРГТА ОЧРАШУЛАР

Шагыйрьләр Рафис Корбан һәм Фәнил Гыйләжев Оренбургның Татар Каргалысы авылында «Казан утлары» журналын укучылар белән очрашты. Шулай ук алар М.Фәйзи исемендәге драма театрында эшләүче, Россиянең атказанган артисты Люция Абдуллаеваның юбилей тантанасында катнашты, «Сагынган чакларымда» спектаклен тамаша кылды. Каһарман-шагыйрь Муса Җәлилнең туган авылы Мостафага кереп, биредәге музейга һәм авыл китапханәсенә китапларын һәм «Казан утлары» журналларын бүләк иттеләр.

КОНКУРСЛАРДА – ЖИҢҮЧЕЛӘР

Очерк жанрын үстерү, рухи кыйммәтләрне, патриотизм хисләрен пропагандалау, республикабызда телләрне саклау һәм үстерү, яңа авторларны табу, алар белән хезмәттәшлек итү максатыннан, «Казан утлары» журналы редакциясе ТАССРның 100 еллыгына багышлап, 2019 елда «Татарстан. Тарих. Шәхесләр» исемле иң яхшы әдәби очеркка конкурс уздырды. Конкурстка барлыгы 27 очерк килде. Иң яхшы язмалар «Казан утлары»нда басылып чыкты. Жюри ел дәвамында барган конкурстка йомгак ясады.

Конкурста җиңүчеләр:

I урын – **Риман Гыйлемханов** («Кая әле, үзем» очеркы өчен).

II урын – **Лилия Фәттахова** («Кайтаваз булып кайту»).

III урын – **Роза Хәбибуллина** («Каенатам Габдулла ядкаре»).

Кызыксындыру бүлөклөрө:

Гөлинэ Гыймадова («Рәсемле язмыш»);
Зәлифә Әхмәтгалиева («Нәселемнең мин бер тәрәзәсе»); **Айзирәк Гәрәева-Акчура** («Ике эни»).

«Шифалы куллар» бәйгесенә йомгак ясалды.

ТАССР һәм ТР Сәламәтлек саклау министрлыгы оешуга 100 ел тулу уңаеннан республикабызда сәламәтлек сагында торучыларның хезмәтенә әдәбиятыбыз аша игътибар юнәлтү, татар әдәбиятын сәламәтлек саклау, медицина өлкәсенә караган әсәрләр белән баету, ижатта яңа авторлар табу, алар белән даими хезмәттәшлек итү максатында «ТАТМЕДИА» Республика матбугат һәм массакуләм коммуникацияләр агентлыгы, «ТАТМЕДИА» акционерлык жәмгыяте филиалы – «Казан утлары» журналы редакциясе, ТР Сәламәтлек саклау министрлыгы белән берлектә, медицина хезмәткәрләре турында иң яхшы повестька, хикәягә «Шифалы куллар» дип аталган ачык әдәби конкурс игълан итте. Конкурстка 16 повесть, 70тән артык хикәя, мәктәп укучыларынан 50дән артык шигырь килде. Ижади бәйгедә Төркия, Чувашстан, Башкортстан республикалары, Пермь крае, Оренбург өлкәсе һәм башка төбәкләрдә яшәүче каләм ияләре дә катнашты. Республиканың «ТАТМЕДИА» матбугат һәм массакуләм коммуникацияләр агентлыгының конференцияләр залында конкурстка йомгак ясау тантанасы булды.

Жиңүчеләрне «Татмедиа» республика матбугат һәм массакуләм коммуникацияләр агентлыгы житәкчесе Айдар Сәлимгәрәев, ТР Сәламәтлек саклау министрлыгы эшләре идарәсе житәкчесе Идеал Айзатуллов, Татарстанның халык шагыйре Разил Вәлиев, «Татмедиа» акционерлык жәмгыятенен генераль директоры киңәшчесе Равил Фәйзуллин, ТР Министрлар Кабинеты Аппаратының Мәдәният һәм Татарстан Республикасы халыклары телләрен үстерү идарәсенен бүлек мөдире Рүзәл Мөхәммәтшин, ТР Язучылар берлеге

рәисе Данил Салихов, Татарстанның халык шагыйре Рәдиф Гаташ, ТРның Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты Газинур Морат һ.б. котлады. «Казан утлары» журналының баш мөхәррире Рөстәм Галиуллин барлык катнашучыларга алга таба да уңышлар теләде һәм әле киләчәктә дә әдәби конкурсларның давам иттереләчәген белдерде.

«Шифалы куллар» әдәби конкурсының жиңүчеләре:

«Повесть»:

I урын – **Зөлфәт Хәким** («Хирург»).

II урын – **Марат Кәбиров** («Дәва»).

III урын – **Рәмис Латыйпов** («Мәрһәм»).

Кызыксындыру бүлгә – **Сәмига Сәүбанова** («Диагноз»); **Рәмзия Габделхакова** («Кышлар үткәч кайтырмын»).

«Хикәя»:

I урын – **Зиннур Хөсния** («Доктор Байчурин»).

II урын – **Фирүзә Жамалетдинова** («...кисмә безнең канатларны!»).

III урын – **Рәзил Зәйдулла** («Соңару»).

Кызыксындыру бүлгә – **Ильяс Баһауов** («Табылдык»); **Зинаида Захарова** («Елама, эни!»); **Гөлнур Айзат** («Саф чышмә»); **Фирдәвес Зариф** («Мин дөнъяны күрәм»).

Мәктәп укучылары арасында:

I урын – **Алия Вафина**, Әлмәт шәһәренен Ризәддин Фәхредин исемендәге Iнче гимназиясе укучысы.

II урын – **Артём Русов**, Кайбыч районы, Олы Кайбыч урта мәктәбе укучысы.

III урын – **Роза Әмирова**, Чаллы шәһәренен 41 нче мәктәп укучысы.

Кызыксындыру бүлөкләре – **Илһамия Гыйззәтуллина**, С.К.Гыймәтдинов исемендәге Осиново гимназиясе укучысы; **Булат Мөхәммәтжанов**, Саба районы Юлбат мәктәбе укучысы; **Данир Гыймәтдинов**, Чувашстан Республикасы, Комсомол районы Тукай урта мәктәбе укучысы; **Зөһрә Хисамиева**, Ләеш районы Кече Елга урта мәктәбе укучысы; **Камил Хәйруллин**, Казан шәһәренен 186нчы лицее укучысы.

В ЭТОМ НОМЕРЕ:

Слово главного редактора Р.ГАЛИУЛЛИНА.

«Проза и поэзия»: роман-хроника Р.КУРБАНА «Ахмеров», роман Р.ШАЙДУЛЛИНОЙ-МУРАТ «Монолог старой черёмухи»; поэтическое эссе С.РАХМАТУЛЛЫ, эссе С.ЛАШМАНЧЫ; поэма И.БИЕКТАУЛЫ, стихи Р.РАХМАН.

«Новые имена»: рассказ И.БАГАУОВА «Счастье ангела».

«Актуальная критика»: рубрику ведёт Д.ЗАГИДУЛЛИНА.

«125 лет со дня рождения Ш.БАБИЧА»: статья Р.ГАТАША, стихотворение Ш.БАБИЧА.

«120 лет со дня рождения Н.ИСАНБЕТА»: статья М.ХАБУТДИНОВОЙ.

Фотоархив: моменты из жизни Н.ИСАНБЕТА.

«Юбилей»: 90 лет Ф.ХАТИПОВУ. Статья Р.ХАННАНОВА.

«155 лет со дня основания Национальной библиотеки Республики Татарстан»:

статья Р.ВАЛIEEBA.

«Искусство»: статья Н.ГИЛЯЗОВОЙ.

«Тукай и татарская литература»: статья Р.РАХМАН.

«Красными чернилами»: рубрику ведёт Р.ХАННАНОВ.

«Наш современник»: очерк А.ИМАМИЕВОЙ.

«Страницы юмора»: подготовил М.КАБИРОВ.

Из фотоархива журнала.

Дневник общественно-культурной жизни.

На наших обложках: зима в Татарстане. Фото Р.Гали;

поэтесса Лилия Фаттахова.

IN THIS ISSUE:

The word of the Chief editor R.GALIULLIN.

«Prose and Poetry»: novel-chronicle by R.Kurban «Akhmerov», novel by R.SHAIDULLINA-MURAT «Monologue of the old bird cherry»; poetic essay by S.RAKHMATULLA, essay by S.LASHMANCHI; poem by I.BIEKTAULY, poems by R.RAKHMAN.

«New Names»: story by I.BAGAUOV «The Happiness of an Angel».

«Actual criticism»: heading is conducted by D.ZAGIDULLINA.

125th anniversary of SH.BABICH: article by R.GATASH, poem by SH.BABICH.

120th anniversary of N.ISANBET: article by M.KHABUTDINOVA.

Photo archive: moments from N.ISANBET's life.

«Anniversaries»: 90 years to F.KHATIPOV. Article by R.KHANNANOV.

155 years since the foundation of the National Library of the Republic of Tatarstan: article by R.VALIEV.

«Art»: article by N.GILYAZOVA.

«Tukay and Tatar literature»: article by R.RAKHMAN.

«In red ink»: section is conducted by R.KHANNANOV.

«Our Contemporary»: sketch by A.IMAMIEVA.

«Pages of humor»: prepared by M.KABIROV.

From the photo archive of the magazine.

Diary of social and cultural life.

On our covers: winter in Tatarstan. Photo by R.Gali; poetess Lilia Fattakhova.

Тышлыктагы сурәтләр

Тышлыкның беренче битендә: Татарстанда кыш. Р.Гали фотосы.

Тышлыкның дүртенче битендә: шагыйрә Лилия Фәттахова.